Dr. FRANTIŠEK KREJČÍ:

PSYCHOLOGIE

Třetí vydání, znovu přepracované.

Schválena obecně výnosem ministerstva školství a národní osvěty ze dne 27. srpna 1925 č. 100.006.

Brož. za Kč 13·50, váz. za Kč 16·50.

V PRAZE 1925.
BURSÍK & KOHOUT,
knihkupci university Karlovy a České akademie věd a umění.

PSYCHOLOGIE.

PRO ŠKOLY SEPSAL

Dr. FRANTIŠEK KREJČÍ.

Třetí vydání, znovu přepracované.

Schválena obecně výnosem ministerstva školství a národní osvěty ze dne 27. srpna 1925 č. 100.006.

Brož. za Kč 13'50, váz. za Kč 16'50.

V PRAZE 1925.
BURSÍK & KOHOUT,
knihkupci university Karlovy a České akademie věd a umění.

Přehled obsahu.

ÚVOD.

Díl druhý.

SLOŽITÁ ČINNOST DUŠEVNÍ PRAVIDELNÁ.

Strana

I. MYŠLENÍ.

II. CÍTĚNÍ.

III. CHTĚNÍ.

Díl třetí.

PŘERUŠOVANÉ VĚDOMÍ.

ÚVOD.

§ 1. Pojem psychologie.

Jevy (děje, processy, pochody), jež mohou býti předmětem poznání, vztahujeme buď na předměty mimo sebe (strom kvete, magnet přitahuje, voda teče, zvon zvoní), anebo na sebe samy (vidím, čichám, cítím, chci, myslím).

Jevy, jež vztahujeme na předměty mimo sebe a na tělo své, jsou vnější, jevy, jež vztahujeme na sebe samy, vnitřní. Liší se podstatně způsobem, jakým je poznáváme, jakým si je uvědomujeme.

Vnější jevy uvědomujeme si prostředně, totiž pomocí ještě dějů jiných. Vnitřní uvědomujeme si bezprostředně. Že se něco pohybuje, vidím; že vidím, vím bezprostředně. Podobně vidím, že se ruka pohybuje; že však rukou chci pohnouti, vím bezprostředně. Kterak vzniká zvuk, dovídám se složitou cestou, přemýšlením a pokusem; že slyším, vím bezprostředně.

Vnější děje (jevy, pochody) nazýváme též hmotnými. Cokoli se děje, nemůžeme si mysliti jinak, než že se děje na něčem, na nějakém podkladě. Podklad ten je všemu dění vnějšímu společný; neboť všechno vnější dění souvisí navzájem, má při vší rozmanitosti něco společného, dá se převésti na pohyb a řídí se stejnými zákony. Neznáme pouze mechanický pohyb, ale i molekulární — magnetické, tepelné, elektrické, světelné, chemické jevy jsou pohyby. Společný podklad, o jehož podstatě nic určitého nevíme, nazýváme hmotou, tudíž nazýváme vnější děje *hmotnými*. Takovými jsou i děje našeho těla.

Vnitřní děje nedají se převésti na pohyb, nemůžeme si je mysliti dějící se na témže podkladě jako hmotné, jsou od hmotných naprosto rozdílné — *nehmotné*.

Poněvadž se proto dějům vnitřním podkládal jiný podklad než vněj-

ším a byl zván *duší*, nazývají se odtud **duševními** (psychickými), kteréhož názvu budeme zpravidla užívati.

I hmotné i duševní jevy musí býti uvědoměny; co není uvědoměno, o tom nevíme, to pro nás neexistuje. Avšak hmotné jevy, které se uvědomují dle naší definice prostřednictvím jevů duševních, můžeme si mysliti existující, i když si jich neuvědomujeme (když jich nevidíme, neslyšíme atd.). Naproti tomu duševní jevy existují jen, pokud o nich máme vědomí, a jen pro nás, pro nikoho jiného. Na př. cit jest jen potud, pokud *my* jej máme, představa o stromu (ne strom!) existuje jen potud, pokud my si jej představujeme. Chtějíce tento rozdíl jevů vniterných a vnějších naznačiti, nazýváme jevy vnitřní *stavy* (případy) *vědomí.*

Věda, jež vyšetřuje a rovná (analysa, systém) jevy vniterné, jest **psychologie** *čili* **duševěda.**

Zřetelem k tomu, že vniterné jevy = stavy vědomí, jest psychologie *vědou o vědomí.*

Přihlížíme-li k postulovanému (požadovanému) podkladu jevů vniterných, může se též definovati *jako věda o duši.*

§ 2. Úkol psychologie.

Úkolem psychologie jest: *jevy duševní zjistiti, popsati, roztříditi, zákonitou souvislost jejich stanoviti,* aby na základě toho *každý jednotlivý úkaz duševního života byl vysvětlen a duševní život v celku i ve vývoji svém mohl býti pochopen.*

K tomu cíli psychologie musí vycházeti přímo ze *zkušenosti,* t. j. od toho, co dáno jest smyslovým vnímáním a co si uvědomujeme o dějích vlastního nitra, takže se o tom každý svými smysly a obrácením pozornosti do svého nitra může přesvědčiti. Psychologie nemůže činiti východiskem výtěžky žádné jiné vědy, ač jejich pomoci neodmítá; neboť žádná jiná věda nezabývá se duševními jevy za týmž účelem.

Psychologie nemůže se také zakládati na pojmech filosofickou spekulací nabytých, poněvadž takové spekulace mohou vésti pouze k domněnkám vědecké přesnosti postrádajícím. Tak jako vědy přírodní nečiní základem svým domněnky o podstatě hmoty, tak psychologie nečiní domněnky o podstatě duše svým východiskem.

Psychologie jest tudíž věda **empirická,** *samostatná, na filosofii nezávislá.*

Není *částí* (disciplinou) filosofie; avšak učíc člověka obraceti zraky k sobě ve smyslu starověkého pravidla: znej se sama, a dotýkajíc se nej-

vážnějších záhad lidského žití, jest vydatnou průpravou a školou myšlení filosofického, **filosofickou propedeutikou** vedle logiky. Úkolu svému psychologie hledí dostáti tak, že užívajíc přiměřených method složité jevy duševního života rozkládá v jejich složky, až dospěje k nejjednodušším, k takovým, které dále rozložiti se nedají — postup a n a l y t i c k o-i n d u k t i v n í. Na to zkouší skládáním jich dle jistých pravidel či zákonů vysvětliti vznik složenějších a pochopiti vývoj duševního života — postup s y n t h e t i c k o-d e d u k t i v n í.

§ 3. Methoda psychologie.

Jako u všech věd empirických jest methoda p' chologie *pozorovací.* (Srov. Logika § 94.) Zvláštnost předmětu vědního vyžaduje však jistého přizpůsobení methody.

1. Poněvadž znakem duševních jevů, které tvoří předmět psychologie, jest bezprostřední uvědomění a poněvadž bezprostředně může si člověk uvědomiti stavy jen vlastního vědomí, kdežto nitro jiného člověka mu bezprostředně přístupno není: jest **sebepozorování** nejvlastnější methodou psychologie i nejvlastnějším pramenem psychologické látky (m e t h o d a s e b e p o z o r o v a c í, i n t r o s p e k t i v n í).

Sebepozorování, má-li z něho plynouti prospěch vědeckému poznání, jest velice nesnadné, ač by se na první pohled opak zdál pravdou. Nejen že jest třeba k tomu jistého stupně intelligence a jistého sebezapření (děti naprosto toho nejsou schopny a také my v některých situacích sebe pozorovati nejsme schopni), ale z povahy věci plynou všeliké nesnáze, které činí nemožným úkazy duševní pouhým sebepozorováním s naprostou bezpečností zjistiti.

Sebepozorování je dvojí: buď pozoruji já sebe sama nebo pozorují jiní samy sebe. S u b j e k t i v n ě, t. j. pro toho, kdo pozoruje sebe, mají výsledky sebepozorování největší míru přesvědčivosti. O b j e k t i v n ě, t. j. pro toho, komu výsledky sebepozorování se sdělují, mají výpovědi přesvědčivost jen potud, pokud může se přesvědčiti o správnosti jejich srovnáním se zkušeností vlastní. Již z této příčiny sebepozorovací methoda nemá té spolehlivosti jako pozorovací methoda ve vědách jiných. Když přírodovědec objeví, popíše a rozebere nějaký úkaz přírodní, může se každý na vlastní smysly o tom přesvědčiti, a pokud to není možno, neplatí pozorování onoho přírodovědce za zjištěný fakt. Když však někdo sděluje na př. svůj sen, nebo líčí.vé city, nemohu se o tom přesvědčiti, jsem nucen věřiti a věro-

hodnost pozorovatele zkoumati, tak jako dějepisec zkoumá věrohodnost svých pramenů nemoha vždy zaručiti, zda údaje jejich jsou shodné se skutečností.

Sebepozorování je stíženo také tím, že vlastně nikdo nemůže pozorovati děj duševní, jak v přítomnosti probíhá, nýbrž jen v upomínce. Nelze mi zajisté vylíčiti stav pozornosti, když tato jest na něco upiata, neboť bych pozornost musil obrátiti na ni samu, což není možno; nelze vypravovati sen, když se mi zdá. A jak je nespolehlivé líčení události, jíž jsem byl svědkem, je obecně známo.

Tomu se hledí pomoci srovnáváním výpovědí osob co nejčetnějších a s vlastní zkušeností ve smyslu slova básníkova: Willst du dich selber erkennen, so sieh', wie die andern es treiben, willst du die andern verstehen, so blick in dein eigenes Herz.

Jiná nesnáz sebepozorování jest v tom, že *úmysl* sebe pozorovati změňuje každý pozorovaný děj, takže musíme souditi, že by jinak probíhal, kdyby nebylo úmyslu pozorovati. Při úmyslu sebe pozorovati přihází se to, co naznačuje Demosthenes *ὃ γὰρ βούλεται τοῦθ' ἕκαστος καὶ οἴεται*, německé rčení: Der Wunsch Vater des Gedankens anebo zase naše přísloví: Každý svou bradu hladí. Proto mají větší cenu výpovědi osob, které nechtějíce se pozorovati bezděčně projevují své nitro, jako to bývá při soudních přelíčeních, ve škole, v dobách pohnutých i v zátiší klidné domácnosti (Světa pán v županu). Proto jsou důležitým pramenem látky psychologické dopisy, záznamy soukromé, pro veřejnost neurčené, jakož i výtvory básnické, pokud v nich básníci promítají svoje vlastní city a tužby do nitra osob jednajících.

Aby se tyto nesnáze vyrovnaly a kusost sebepozorování doplnila, užívá psychologie method též jiných.

2. Na předním místě sáhá k **objektivní methodě pozorovací**, jež dá se označiti takto: já pozoruji jiné. Pozorují se děje duševní u jiných individuí jednak dle *změn organismu tělesného* je pravidelně provázejících, jednak dle *následků* jejich ve světě vůkolním. Z různých pohybů a posunů, rysů tváře a pod. soudíme na př., že osoba některá je smutná nebo veselá, že je zaujata pozorností, že vzpomíná, že trpí, že se přetvařuje. Řeč jakožto výraz nitra nejen obsahem pronášených slov, nýbrž i způsobem jich pronášení, rytmem, přízvukem — otvírá nám náhled do hloubi citů člověka. Z jednání vypozorujeme vlastnosti, po případě celou povahu člověka.

Pozorování toto jest sice nepřímé a samo o sobě by ještě méně postačilo ke zjištění psychických faktů než sebepozorování, avšak doplňuje-li

se a opírá sebepozorováním, lze v mnohých případech dodělati se neklamných známek vnějších pro poznání jevů duševních. Z toho je pro psychologii veliký zisk, že tímto způsobem stává se možným poznávati život duševní na nižších stupních vývoje, kde individua sebepozorování schopna nejsou, anebo kde svůj stav vnitřní vyjádřiti nedovedou, jakož i tam, kde duševní život můžeme jen předpokládati dle analogie podmínek duševního života lidského. Takovým způsobem stává se psychologickému pozorování přístupným:

a) duševní život dětský od narození až asi do 4.—5. roku, kdy už dítě stává se schopným sebepozorování aspoň částečně. Část psychologie, která se obírá tímto pozorováním, nazývá se *pedopsychologie,* ačkoli obor její rozšiřuje se i na další dobu vývoje až do úplného dospění člověka (psychologie žákovská čili školská);

b) duševní život národů na nízkém stupni vývoje stanuvších (divých, polodivých, primitivních, necivilisovaných). Velmi mnohá pozorování obsahují zprávy missionářů, cestovatelů, ethnologů. Poněvadž však v mnohých případech jsou zprávy ty nekontrolovatelné a bývají zabarveny všelikými předsudky, dává se přednost zkoumání plodů duševní činnosti takových národů jako jsou řeč, mythy, lidové písně a umění;

c) duševní život *zrůd a zákrsků lidských* jako byli Laura Bridgmannova, jež po dvou letech ztratila zrak, sluch, částečně i hmat a čich, Julie Brace, hluchá, jež v 5 letech oslepla, Lucy Reed, Oliver Casvell, Anne Timmermannsova, kteří byli slepí a hluchoněmí, Herta Schulzova, Kašpar Hauser, jenž do 18 roku skoro úplně byl z lidské společnosti vyloučen. (Viz o tom Jana Kaprasa Rozpravy psychologické.)

d) duševní život *zvířat.* Zde ovšem je třeba zvýšené opatrnosti při pozorování vlastním, jakož i zvýšené zdrženlivosti při přijímání zpráv přečetných pozorovatelů. Nesmí se zapomínati, že duševní život zvířat jest jen analogon (obdoba) duševního života lidského a že nelze život lidský jen tak zhola přenášeti na život zvířecí. Nesmí se přistoupiti k pozorování projevů duševního života nějakého živočicha s předpokladem, že má schopnost určitých duševních činností (cítění, pamatování, souzení, úmyslnosti), nýbrž nutno dříve bedlivým srovnáním podmínek a stanovením vhodné vnější známky přesvědčiti se, *zdali* živočich pozorovaný ony schopnosti má. Většina milovníků zvířat a přírodopisců je přesvědčena, že zvíře cítí, myslí, rozhoduje se jako člověk, a vidí v jednání jejich, která jsou třeba jen výsledkem mechanické dressury anebo neuvědoměného pudu, projevy bůh ví jakého stupně rozumnosti. Anekdoty toho druhu, jako

vypravuje Plinius o slonu, jenž pokárán byv za špatně provedenou produkci taneční, při měsíčku učil se sám tancovati, zaplňují spisy starších pozorovatelů zvířecího života duševního, a napsati psychologii nálevníků nebo mořských řas zdá se mnohým tak snadným jako popsati jejich tvar. Mnoho k nesprávnému pozorování přispívá, že se psychologického názvosloví nepřesně užívá o úkazech, o nichž není zjištěno, že jsou duševní, na př. mluví se a badá o smyslech u rostlin, o paměti hmoty. Naopak zase některé filosofické soustavy upírají zvířatům všechnu duševnost, považujíce je za pouhé stroje (D e s c a r t e s).

Přes to přece všechno jsou pozorvání tohoto druhu pro psychologii velmi důležitá, poněvadž poskytují náhled na tak nízké stupně duševního života, o kterých bychom v duševní zkušenosti lidské nemohli se nijak přesvědčiti.

3. Dobré služby koná psychologii **methoda pathopsychická,** t. j. pozorování úchylek od obyčejného (normálního) způsobu života duševního, způsobených chorobou tělesnou.

Podmínky dění duševního a jejich příčinnou souvislost psychologie určuje na základě úkazů nejčastěji se vyskytajících (normálních). Nemoc tyto podmínky mění způsobem, který se dá objektivně zjistiti; s tou změnou podmínek jde spolu změna duševních činností. Jest tím tedy dána příležitost, přesvědčiti se, zdali byly podmínky duševních činností správně stanoveny, a po případě teprv podmínky nalézti. Pro určení vztahu nervových orgánů k duševním činnostem jest tato methoda jediná; neboť takový experiment s člověkem konati, jako se koná se zvířaty, jimž se zúmysla přivozují poranění mozku a jiných částí nervové soustavy (vivisekce), aby se přivodily změny v jejich duševních činnostech, nedovoluje mravní útlocit. První ve větším rozsahu a s velikým úspěchem užil metody pathologické R i b o t.

4. **Methoda experimentální.** Bohužel není experiment *vlastní* v tom smyslu, v jakém se provádí ve vědách přírodních a v jakém jest zárukou jejich vědecké přesnosti (exaktnosti — viz Log. § 95), v psychologii možný. Záleží-li význam experimentu v tom, abychom měli všechny podmínky očekávaného úkazu ve své moci, takže bychom je ve smyslu induktivních pravidel dle potřeby libovolně mohli měniti, vymykají se jevy duševní tomuto požadavku. Neboť nejsou jinak přístupny pozorování než sebezřením, kteréž není zase jinak možno než při úmyslu sebepozorovati a úmysl sebepozorovati jest okolnost, která nepodléhá moci experimentátorově, aby její rušivý vliv mohl nějak odstraniti. Nelze věc zaříditi tak, aby

experiment týž byl u různých osob za stejných podmínek podniknut, ba ani s touž osobou opakován. S fysiologickým a psychofysickým experimentem (o němž později bude řeč) nesmí se psychologický experiment stotožňovati.

Avšak experiment *v širším smyslu,* kterým se myslí každé úmyslné seskupení podmínek za účelem pozorování, třeba by výsledek nebyl v naší moci a třeba by všechny podmínky nebylo lze pozměňovati libovolně, jest v psychologii možný a užívá se ho ve velikém rozsahu a s prospěchem zvláště o jednoduchých úkazech vnímání a pamatování. Obyčejně experimentuje se s osobami jinými, někdy pozorovatel experimentuje se sebou samým. Osoba, s níž se experimentuje (zkoušenec), musí ovšem věděti, co má a jak má udělati, co má sama na sobě vypozorovati, avšak nechává se v nejistotě o pravém účelu pokusu, takže vliv úmyslnosti se tím do jisté míry odstraňuje. Na vhodném uspořádání experimentu závisí, aby tento vliv obmezen byl na míru co možná nejmenší, a pak jsou výsledky takového účelného pozorování, při němž podmínky jsou přesně určeny, mnohem cennější než nahodilá pozorování, učiněná za okolností, jichž podrobnosti nebývají známy a jsou vůbec nekontrolovatelny. Na př. pokusy, jimiž se zjišťuje věrohodnost paměti. Obyčejně soudí se, že pro to, co kdo viděl na vlastní oči a slyšel na vlastní uši, je naprosto spolehlivým svědkem; a na základě takových údajů zjišťuje se soudně vina obžalovaných. Ale paměť klame i při nejpoctivější vůli pověděti pravdu. Psychologové o tom přesvědčili se jednoduchým experimentem. Před obecenstvem nic netušícím nastrojí se dopodrobna nastudovaná vzrušující scéna a ihned po uplynutí jejím vyzvou se účastníci, aby vypsali to, čeho byli svědky. Srovnáním jejich výpovědí s dějem, o němž se ví, jak se objektivně odehrál, nabude se spolehlivých dat o nespolehlivosti paměti, jakých bychom se obyčejnou zkušeností nedodělali. (Psychologie výpovědi, Psychologie der Aussage.) Ovšem nelze o všem duševním dění podobných experimentů nastrojiti, ale tam, kde to jest možno, získává theorie psychologická mnoho na exaktnosti.

První užil methody experimentální v psychologii *E. H. Weber* (1795—1878) při zkoumáních o síle (intensitě) dojmů, jenže s předpoklady, které se ukázaly nesprávnými. Po něm *T. G. Fechner* (1801—1887), jenž na týchž základech založil p s y c h o f y s i k u, jež však experimentuje na půdě nikoli čistě psychologické. Teprv *W. Wundt* zavedl experimentální methodu na půdu čistě psychologickou. On první založil v Lipsku r. 1878 ústav pro experimentální psychologii, jenž stal se vzorem pro četné ústavy podobného druhu při universitách hlavně německých a amerických. Ve Francii je proslulý ústav založený *A. Binetem.*

§ 4. Pomůcky psychologie.

Život duševní je částí života vůbec, jevy duševní jsou v neustálé souvislosti s jevy světa vůkolního skrze tělo, berouce odtamtud podnět k svému vzniku a zasahujíce tam svými účinky. K náležitému pochopení jevů duševních je třeba také tuto souvislost určiti a psychologie jest nucena za tím účelem zasahovati do oboru jiných věd a od nich přijímati poučení. S některými vědami jest v té příčině ve zvláště těsném styku, takže jejich výtěžky tvoří přední pomůcky badání psychologického. Jsou to:

1. Z věd přírodních *biologie* (věda o životě vůbec) a z jejích částí především *fysiologie,* jež poučuje o činnosti organismu tělesného a zvláště o nervstvu, bez jehož nerušené funkce život duševní nebyl by normální a bez něhož vůbec by nebyl možný. Studium činnosti smyslových orgánů předpokládá nezbytně znalost jejich složení a fysiologických změn v nich; znalost složení mozku a činnosti jeho částí mnoho prospěla k objasnění úkazu pamatování, pozornosti a řeči. Těsná souvislost změn nervových s duševními stavy umožňuje v mnohých případech experimentování, poněvadž nervové změny tvoří podmínku, která je přístupna objektivnímu pozorování a kterou má experimentátor spíše ve své moci než podmínky jiné. Ta část psychologické práce, která je věnována vyšetření vztahu duševnosti k fysiologickým podmínkám, nazývá se **fysiologickou psychologií**, jíž první pěstil *Lotze* a s největším úspěchem *Wundt.*

2. *Psychiatrie,* která zabývajíc se léčením chorob duševních, musí popisovati abnormální činnost duševní a hledati jejich původ v poruchách organismu. Mnozí z vynikajících psychiatrů byli v zájmu svého studia odborného vedeni k účinnějšímu zabývání se s psychologií a stali se vynikajícími psychology *(Ziehen, Kraepelin).*

3. *Jazykověda.* Řeč jest nejen výsledkem duševní činnosti, ale zároveň jednou z podmínek dalšího vývoje. Vývoj řeči a vývoj myšlení jdou rovnoběžně a každému stupni jednoho odpovídá stupeň druhého, každý útvar myšlenkový má v řeči sobě odpovídající výraz. Vznik tedy tvarů gramatických, pokud se vědecky stanoviti dá, osvětluje znamenitě vývoj myšlení; pravidla syntaktická jsou výsledkem zákonů duševního dění, etymologie přispívá k objasnění vzniku představ obecných a pojmů. Jazykověda podává také doklady ku zjištění duševního života na nejnižších stupních vývoje, který bezprostřednímu pozorování v přítomnosti se vymyká. (Na př. etymologie slova *já* a *býti* jest pomůckou vítanou při výkladu o vzniku pojmu osobnosti a jsoucnosti.) Otázka o vzniku řeči bez pomoci srovnávacího jazykozpytu nedala by se uspokojivě rozřešiti.

4. *Sociologie* čili věda o vzniku, vývoji a ústrojí společnosti (sociálním). Ta sice předpokládá zákony psychologické; neboť společnost jest skupina individuí oduševněných; avšak jdouc za svým cílem jest nucena studovati a rozebírati výtvory činnosti duševní celých národů a tím poskytuje bohatou kořist látky psychologické. Sociologické disciplíny: národopis, kulturní dějepis, mythologie, historie umění, historie mravnosti, historie společenské organisace nemohou jednati o ničem, co by nebylo psychologicky zajímavé.

5. *Historie literární* poskytuje psychologii vzácnou látku tím, že zkoumá podmínky literárního rozvoje v celku a vývoje jednotlivých spisovatelů zvlášť, při čemž lze pozorovati, jak se uplatňují obecné zákony duševního dění v různých okolnostech. Skrze kritiku literární podává rozbor složených výtvorů duševní činnosti, poskytuje náhled do tvořivé dílny ducha lidského a srovnávajíc život spisovatelem líčený s životem skutečným, přispívá ku zjištění faktů psychických, které sebepozorování i objektivnímu pozorování málo kdy se naskytují. Jako velicí básníci, tak jsou mnohdy i velcí kritikové většími znalci duševního života lidského a jemnější pozorovatelé než psychologové z povolání. Co Homér, Sofoklés, Shakespeare, Goethe, Tolstoj o nitru člověka, o jeho citech a vášních vypravují, z toho budou odborníci vědečtí čerpati poučení vždy. Kritikové nás učí jim rozuměti.

§ 5. Nesrovnalost a rovnoběžnost dění hmotného a duševního.

Jevy duševní a hmotné jsou, jak definice v § 1 naznačuje, naprosto různé, takže se obory jejich navzájem vylučují: Co je duševní, nemůže býti hmotné a naopak; každý jev jest buďto duševní nebo hmotný, něco třetího je nemyslitelné.

Avšak život duševní není ve zkušenosti jinak dán, leč na podkladě hmotném, od něhož jej nikde a nikdy nelze odtrhnouti. U sebe samých vidíme, že duševní život jest vázán na život našeho těla, že změnami tohoto je podmíněn a že sebevědomí naše nezahrnuje ani celý život a vývoj tělesný od jeho počátku (ani nejslabší upomínka nesahá do doby embryonálního vývoje a do prvních měsíců po narození). Totéž pozorujeme u jiných živočichů a nikde *ve zkušenosti* nenaskytuje se nám individuum duševní bez hmotného těla. Známe jen individua tělesná oduševněná (psychofysická).

Poněvadž život tělesný jeví se takto podmínkou života duševního,

tedy, když máme nějaký stav vědomí, jsme jisti, že se také v těle našem něco zároveň děje. A některé zkušenosti nás vedou k tomu, abychom soudili, že každému stavu vědomí (jevu duševnímu) odpovídá nějaký určitý děj v těle našem (jev hmotný). Víme, že k vidění je třeba oka, a že když máme dojem zrakový, něco se děje v oku; víme, že k myšlení je třeba mozku. Kdyby mozek byl porušen, bylo by myšlení znesnadněno anebo znemožněno. Vidíme, že jednotlivé city projevují se změnami znatelnými i na povrchu těla, takže při tom tělo jest zúčastněno atd.

Chtějíce tuto závislost duševních dějů na organismu a souvislost duševního života s životem organismu naznačiti, mluvíme o **rovnoběžnosti duševních a hmotných jevů** (psychofysický parallelism).

Z toho plyne s naprostou jistotou, že kdykoli je dán duševní jev, jest tím zároveň dán nějaký jev hmotný, čili že se děje zároveň něco v organismu tělesném. Avšak neplyne z toho, že, když se děje něco v organismu tělesném, je s tím zároveň dán nějaký jev duševní. Jsou zajisté děje v těle našem, které probíhají jednou bez našeho vědomí a jindy s naším vědomím (pohyb bezděčný a úmyslně vykonaný) a jsou tělesné děje takové, kterých si vůbec neuvědomujeme (pochody a změny při trávení dějící se v útrobách).

Tedy: kde je duševní, tam je také hmotné; ale nikoli naopak.

Všechno, co se děje v těle našem a s tělem naším, jsou r e a k c e, t. j. ú č e l n é změny způsobené nějakým popudem z venčí přicházejícím. Účelné proto, poněvadž organism, odpovídaje (reaguje) na působení ze světa vůkolního, buď se ve svém dosavadním stavu zachovává a přizpůsobuje novým poměrům, anebo doznává ujmy a hyne.

Všechny reakce organismu živočišného jsou prostředkovány nervstvem, orgánem, jímž se živočišný organism liší a povznáší nad rostlinný a nad hmotu neživou; neboť jen tam, kde je organism opatřen nervstvem, je možný život duševní.

Zřetelem k tomu můžeme větu o rovnoběžnosti psychofysické vysloviti také: Každý jev duševní (stav vědomí) je provázen dějem nervovým.

Nazveme-li pak děje hmotné a duševní v tomto smyslu se provázející *koreláty,* řekneme:

Každý duševní děj má svůj fysiologický korelát (souběžný děj nervový). Ale každému nervovému ději nemusí odpovídat duševní korelát, tak jako nelze u živočichů, mají-li vyvinutější nervovou soustavu, tím samým předpokládat duševnost. Srovnej s tím, co řečeno na str. 5. o duševním životě zvířat.

Poněvadž podle toho fysiologické koreláty stavů vědomí jsou reakce sprostředkované nervstvem, definujeme: **duševní děje jsou uvědoměné reakce tělesného organismu.**

§ 6. Trojstránkovitost jevů duševních.

1. Nervový děj, prostředkující reakci tělesného organismu, probíhá *čivným obloukem.* Fysický děj, vzniklý mimo organism, způsobí na povrchu těla (na př. v čidle) změnu v nervu tam se nacházejícím (podráždí jej) a jiný nerv vede toto podráždění *centripetálně* do nervového střediska (uzliny, ganglie, mozek, mícha); zde se vzruch odrazí do nervu jiného, který jej vede *centrifugálně* zpět ku povrchu do svalstva nebo žlaz, kdež se vykoná pohyb nebo jiná změna. Dráha nervová od čidla do středu a zpět k svalstvu nazývá se čivný oblouk, který má tři části: dostředivou čili *sensitivní* (sensorickou), odstředivou čili *motorickou,* a *centrální,* kterou se uskutečňuje převod z dráhy sensitivní do motorické.

Všechny reakce tělesného organismu, nejjednodušší i nejsložitější, jsou sprostředkovány dle schématu čivného oblouku. Příklad jednoduché reakce poskytuje reflexní pohyb způsobený dotekem nepříjemným. Příklad složité reakce máme v pozornostním napjetí, nebo pláči a smíchu, které lze rozložiti snadno v řadu jednoduchých reflexů.

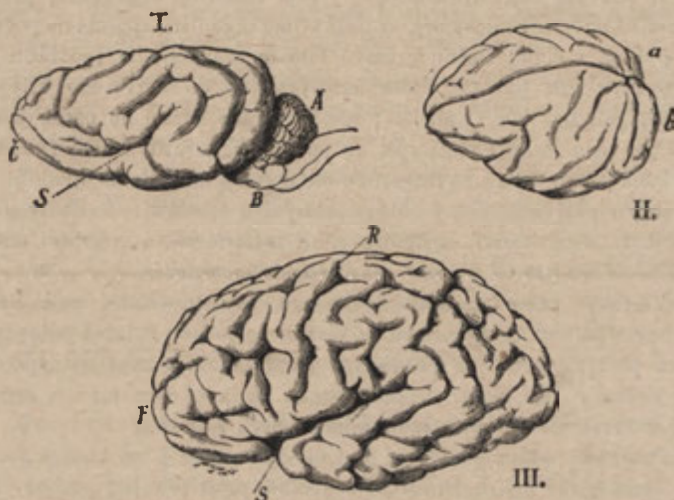
Poněvadž pak duševní děje jsou dle předešlého § uvědoměné reakce, tedy fysiologické jejich koreláty (souběžné, prostředkující pochody nervové), probíhají čivným obloukem.

Stane-li se reflex uvědoměným, stane se prostředkující nervový vzruch fysiologickým korelátem nějakého stavu vědomí čili nějakého jevu duševního.

Má-li se jakýkoli reflex uvědomiti, musí vzruch projíti korou mozkovou. Zkušenosti poučují, že při každé vědomé činnosti, tedy při každém duševním jevu, súčastněna jest ta část ústředního nervového orgánu, která se nazývá velkým mozkem, rozděleným ve dvě hemisféry a na povrchu svém rozbrázděném v četné laloky, a která je pokryta vrstvou buněk zvláštního složení a ustrojení, nazvanou kora mozková. Zdravost tohoto orgánu je nezbytnou podmínkou života duševního; každá změna, každá odchylka od normálního stavu, každé poranění a každá porucha mají za následek znepravidelnění všech nebo některých duševních činností a po případě znemožnění jich a dočasné nebo trvalé bezvědomí.

P o z n á m k a. Fysiologové a psychologové snaží se usilovně, aby vztah mezi hmotnými vlastnostmi mozku a jakostí duševních činností, ur-

čitě stanovili. Jenže nesmí se z vlastností jako váha, tvar, složení, z velikosti jednotlivých částí, hojnosti brázd a ryh, tuhosti atd. souditi **přímo** o duševních schopnostech. Jenom opatrným srovnáváním bude lze objeviti **některé** zajímavé vztahy mezi činostmi duševními a mozkem a po případě jich využiti pro praktický život. Dosud jsou badání v tom směru podnikaná v začátcích.

Obr. 1. *A* malý mozek; *B* mícha prodloužená; *C* lalok čichový; *F* lalok čelní; *S* štěrbina Silviova (fisura Silvii); *R* brázda Rolandova (sulcus *R*) *a*, *b*, hemisféry.

Lokalisuje-li se intellektuálná činnost do kory mozkové, pak by se mělo přihlížeti pouze k rozvoji povrchu mozkového. Čím četnější a hlubší jsou rýhy mozkové, tím je celý povrch více zprohýbán a tím ovšem větší. Hodnota povrchu mozkového pro velký mozek kolísá mezi 1588—2440 cm^2. Za účelem srovnání viz obr. 1., na němž jsou naznačeny I. mozek psí, II. mozek opičí, III. mozek lidský.

2. Stane-li se reflex uvědoměným, neznamená to, že si uvědomuje člověk vše, co se při reakci děje v nervstvu, ani že se pochody navozují v ostatním organismu tělesném tak, jak to zde vypisujeme — o těch věcech nemá původně ani potuchy. Později teprvé uvědomí si delším a složitějším postupem jen něco z toho, co se při té které reakci děje na povrchu těla, a ještě pozdéji a postupem ještě složitějším a nepřímým dovídá se, že má nervy a svaly a co se v nich děje. Nestane se také uvědoměnou jedna část

reakce podruhé, jak jdou po sobě čivným obloukem, nýbrž člověk uvědomí si to vše jako celkový dojem, v němž se však všechny části čivného oblouku nějakým způsobem obrážejí.

Skutečně nalezáme u každého děje duševního jednoduchého i sebe složitějšího tři momenty čili stránky, které třem částem oblouku čivného odpovídají.

U každého děje duševního uvědomujeme si především n ě c o. Každá činnost duševní směřuje k něčemu, týče se něčeho, má svůj předmět, má svůj cíl (vnímám, vidím s t r o m, představuji si, vzpomínám na něco, cítím zápach, toužím po něčem, pozoruji něco, chci něco, chce se mi píti atd.). To tvoří **obsahovou** čili k v a l i t a t i v n í stránku dojmu, obsah nebo kvalitu příslušného stavu vědomí.

Tato obsahová stránka odpovídá sensitivní části čivného oblouku. Obsahem (kvalitou) liší se dojmy od sebe a ten rozdíl nemůže býti v žádné části oblouku čivného vyjádřen než v sensitivní, poněvadž jen touto částí mohou se reakce od sebe lišiti, kdežto ostatní dvě části mohou býti při různých sensitivních podrážděních stejné.

Za druhé shledáváme při každém duševním jevu, při každém dojmu, že je více méně příjemný nebo nepříjemný; při každém dojmu uvědomuje se přízvuk citový, který tvoří druhou stránku každého jevu duševního, stránku **citovou.**

Za třetí uvědomujeme si při každém dojmu jakési napětí, které jest jiné při dojmu příjemném než při dojmu nepříjemném a které vede někdy k vykonání pohybu, anebo zůstane stlumeno v tendenci pohyb nějaký vykonati. To je třetí stránka **snahová,** kterou se vykazuje každý duševní děj. Z ponětí reakce a čivného oblouku je samo sebou patrno, že stránka snahová odpovídá motorické části čivného oblouku, poněvadž skrze ni se teprv pohyb uskutečňuje a reakce účelně provádí.

Potom zbývá pro druhou stránku citovou jako odpovídající část čivného oblouku část centrální, v níž se provádí odraz nebo-li přechod z dráhy sensitivní v motorickou.

P o z n á m k a. Čtenář pokusiž se ukázati rozborem libovolně volených duševních úkazů, jak se při nich všechny tři uvedené momenty vždycky vyskytují, a že nikdy a nikde se nevyskytuje ve vědomí jedna z těch stránek sama o sobě. Nezapomenouti při tom, že všechny duševní děje jsou uvědoměné reakce!

Vlastnost duševních dějů, že jakožto uvědoměné reakce odpovídají částem čivového oblouku, vyjadřuje psychologie **větou o trojstránkovitosti,** která zní: *Každý jev duševní má tři stránky: obsahovou, citovou a snaho-*

vou, které *nikdy samy o sobě netvoří předmět uvědomění.* Tato věta tvoří vedle definice jevů duševních základní předpoklad psychologické theorie a uvádí duševní život v souvislost s životem vůbec.

§ 7. Roztřídění duševních jevů.

Nezbytnou podmínkou k vysvětlování jevů toho kterého oboru, jak o ně se snaží vědecká soustava, jest popis a na základě jeho podniknuté roztřídění. Srovnáváním jednotlivých jevů najdou se podobnosti t. j. to, co mají tyto srovnávané jevy společného, a na základě toho zařadí se do společné skupiny a pojmenují. Tak se postupuje od nesložitějších jednotlivin skutečného života, až k pojmům nejvýše nadřaděným a nejméně složeným, po případě až k jednoduchým. Tyto representují nejvyšší třídy jevů určitého oboru a jsou prvky soustavy, takže z nich se dají skládáním vysvětliti jevy složitější. Tento postup nesmí se však díti libovolně a tříditi se nesmí dle kteréhokoli dělidla; nýbrž má vše býti podnikáno tak, aby nejjednodušší jev vyabstrahovaný ze složitých jednotlivin, byl zároveň prvkem vývoje, takže by určoval první stadium vývoje duševního života.

Tomuto požadavku nevyhovovala třídění jevů duševních ve staré psychologii, která za nejvyšší třídy určila představu, cit a chtění (snahu), což jsou pouze tři stránky každého jevu duševního, které se neobjevují nikdy samy o sobě.

Proto nemohly tyto abstrakce býti považovány za prvky vývoje a všechny pokusy pomocí nich pochopiti a vysvětliti zákonost duševního vývoje ztroskotávaly na očividných neshodách se skutečností.

Poněvadž však sebe přesnější analysou nedojdeme jiných jednoduchých abstrakcí než těch, které odpovídají třem stránkám duševních dějů, nemůžeme jevy duševní tříditi jinak než dle složenosti na jednoduché a složené, a dle vzniku na prvotné a odvozené, (které předpokládají ku svému vzniku jiné děje). Jiných tříd v oboru duševním není.

Jednoduché jevy, jsou-li zároveň prvotné, jsou prvky či elementy soustavy a mají býti také prvky vývojovými. Budeme tedy nejprve jednati o elementech soustavy psychologické čili o základních stavech vědomí a elementárních činnostech.

Potom přijdou na řadu jevy složité, jež budeme vysvětlovati z elementárních.

DÍL PRVNÍ.

Elementární stavy vědomí a činosti.

I. Čití.

§ 8. Počitek. Prah popudu. Čivost.

Ve smyslu věty o trojstránkovitosti jevů duševních a ve smyslu definice jevů duševních jakožto uvědoměných reakcí tělesného organismu může býti prvkem soustavy psychologické a prvkem vývoje duševního jenom *jev jednoduchý, mající všechny tři stránky: obsahovou (kvalitní), citovou a snahovou, jehož fysiologický korelát jest reflex procházející korou mozkovou.*

Takový jednoduchý jev nazýváme **počitek** (sensation). Avšak ve skutečnosti života duševního nevyskytuje se takový jednoduchý jev nikdy sám o sobě, nýbrž jen jako složka jevů složitějších, z nichž jest vyabstrahován. Má-li tedy býti zároveň prvkem vývojovým, musíme předpokládati, že bylo na počátku stadium, kde člověk měl jen takové počitky ojedinělé, mezi sebou nijak nesouvisející. To bylo stadium pouhého **čití**. Jím život duševní počíná, ale na pozdějších stupních vývoje se s ním již nesetkáváme, takže si o něm nedovedeme učiniti náležitého ponětí.

Také všechno, co můžeme říci o počitku, jsou jen domysly a předpoklady, které si tvoříme abstrakcí.

Aby vzniknul počitek, jest třeba *předně,* aby zde byl **popud**, t. j. nějaký pohyb mimo tělo ve světě vůkolním anebo v těle samém, který se dotkne místa, kde končí nerv sensitivní a podráždí jej hned nebo po delším působení. Pochod, který nedotkne se povrchu těla, anebo který dotknuv se povrchu těla nepodráždí nerv, není popudem a nemůže způsobiti nikdy duševní jev.

Za d r u h é jest třeba, aby podráždění nervu, způsobené na povrchu těla, vedeno bylo dostředivě přes všechny mezistanice až do střediska, kde sprostředkuje se přechod do drah motorických, a aby při tom prošlo korou mozku velkého. O fysiologické povaze podráždění nervu nevíme nic určitého. Je to nějaká molekulární změna, postupující rychlostí asi 60 *m* za vteřinu, jež podobá se postupnému vybíjení energie. Popudem vybaví se energie nastřádaná v nervech a skrze ni vybaví se energie svalstva, jež vykoná práci. Vedení toto musí se díti bez překážky a celým čivným ob-

loukem bez přerušování, k čemuž je třeba zdravosti nervu a dostatečné zásobní energie.

Podráždění nervu může se státi také způsobem jiným, než jak řečeno právě při popudu, na př. elektrickým proudem do vnitř organismu vedeným jako při experimentech a operacích lékařských. Je-li provázeno také uvědoměním, nazývá se celý ten proces d o j m e m. Tímto slovem možno zahrnouti také popud.

Nedospěje-li vzruch nervový až do mozku, odrazí se v některém nižším středisku do drah motorických, ale nenastane uvědomění. Nenastane tedy počitek, nýbrž jen **neuvědomělý reflex** (pohyb odrazový).

Podle toho soudíme, že dříve než individuum duševního vývoje schopné dospělo počitků, konala se veškerá činnost organismu reflexně. První zásvit duševního života bylo asi uvědomění si okamžité příjemnosti nebo bolesti; k tomu přistoupilo později rozeznávání dojmů dle různosti popudu, když v organismu, přizpůsobujícím se ponenáhlu svému okolí, pro jisté popudy vytvořily se zvláštní dráhy a orgány.

Pochod vnější (mechanický pohyb, vlna světelná, vlna zvuková, chemický pochod) má-li se státi popudem t. j. má-li býti schopen podrážditi nerv, musí býti *jisté síly* čili *kvantity*. Nejmenší (minimální) stupeň síly nějakého pochodu hmotného, při němž ještě je schopen nerv podrážditi tak, aby vznikl počitek, určuje *prah popudu*. Vzhledem k tomu říkáme: fysický pochod musí míti určitou sílu, aby dostoupil prahu popudu.

Prah popudu neleží při všech individuích a u téhož individua v různých okolnostech životních stejně vysoko. Čím níže leží, tím jest větší *čivost*. Kočka vidí i tam, kde pro člověka jest tma; má bystřejší zrak. Pes má bystřejší čich.

Přibývání síly popudu může býti vědomím stopováno po určitou mezi. Když té je dostoupeno, není sebe větší přírůstek popudu znatelným. Rozeznáváme světlo jedné svíčky od dvou svíček, ale nerozeznáme světla padesáti svíček od světla sto svíček v malé místnosti.

Nejmenší přírůstek síly popudu, který jest ještě znatelný, jest mírou **čivosti** (někdy se říká, že je prahem čivosti) a určuje *jemnost* smyslu. Míra čivosti jest také individuálně různá, jakož i u jednotlivých druhů počitků. Čich jest jemnější než chuť; lidé liší se jemností smyslů.

Popudem podráždí se bezprostředně zpravidla jeden nerv anebo určitá skupina nervů. Stává se však někdy, že podráždění přenese se i na jiné nervy sousední, které nejsou popudem bezprostředně dotčeny. Ten úkaz nazýváme **irradiace** *(rozzáření)*. Vyskytuje se při zrakových dojmech značné intensity. Irradiací vysvětluje se zajímavý úkaz *slyšení barev* čili

vidění zvuků (audition coloré). Vysokými anebo vůbec zvláštním způsobem znějícími tóny podráždí se některým osobám i nerv zrakový a ony při zvucích těch mají zároveň dojmy zrakové — vidí i tóny.

Trvá-li stav vědomí vzbuzený podrážděním nervů déle, než působí popud, mluvíme o *vyznívání počitku* čili o **pačitku.**

§ 9. Obsah počitku.

Obsah počitku tvoří to, podle čeho rozeznáváme dojmy jeden od druhého. To bývá označeno zvláštním slovem· avšak vypsati se to nedá.

Tak si na př. uvědomujeme rozdíl dojmu, vzniknuvšího vlnou étherovou v oku, od dojmu vzniknuvšího dotekem kůže; onen dojem označujeme slovem *svit* nebo *barva* a tento slovem *tlak*. Uvědomujeme si rovněž rozdíl dvou svitů vzniknuvších vlnou různého čísla kmitacího a nazýváme je na př. *červenost* a *zeleň*. Svit, červeň, zeleň, tlak jsou obsahy různých počitků; avšak, co je červeň, zeleň, tlak, to nedovedeme ani sobě samým vysvětliti aniž jinému to vypověděti. Obsahová různost počitku je způsobována růzností toho, co se děje v těle, a různost toho, co se děje v těle, je způsobována růzností popudu (toho, co na tělo působí). Poněvadž však dlouhým vývojem přizpůsobily se jednotlivé části organismu a jim příslušného nervstva působení jistého druhu popudu, kdežto ostatní části organismu a nervstva staly se pro ten jistý druh popudu nečivými (na př. na světelný paprsek reaguje přiměřeným způsobem jen oko a nerv v něm, nikoli kůže): závisí obsahová různost počitku na vyšších stupních vývoje na tom, *které nervy* jsou podrážděny a nikoli na popudu. Tomu svědčí, že různé popudy mají na tytéž nervy stejný účinek; v oku na př. způsobí i proud galvanický i mechanický tlak i nával krve svit, v uchu způsobí tytéž popudy dojmy zvukové. (Specifická energie nervu.)

Proto není původně v obsahu počitku žádný vztah k zevnějšku uvědoměn. V obsahu *červenosti* není poukaz, že je to vlastnost nějakého předmětu mimo nás; v obsahu počitku zvukového není poukaz, že zní něco mimo nás, v obsahu počitku tlaku není, co by ukazovalo na místo, kde tlak působí. To všechno je následkem dlouhého vývoje duševního, který vede k tomu, abychom chtějíce čeliti s prospěchem dojmům, hledali příčiny jejich, jež nacházíme buď v sobě nebo mimo sebe. Nesnadno jest nám vmysliti se v podobný stav, ježto jsme umísťování dojmů na těle a mimo tělo zvyklí; avšak jsou situace, v nichž pozbýváme schopnosti poznávati obvyklým způsobem, odkud dojem pochází a kde na těle

působí. Je-li na př. bolest příliš prudká, nevíme, co a kde nás bolí; je-li zvuk příliš silný, nejsme schopni poznati, odkud pochodí; někdy nerozeznáme, zní-li nám, jak se říká, v uších anebo jsou-li to zvuky ze vzdáleného předmětu; vystoupíme-li ze tmy do světla, nevíme si se zrakovými dojmy rady; o bolestech v útrobách nedovedeme vůbec říci nic určitého.

Na základě toho vytkneme jako vlastnosti obsahu počitkového

a) nevyměřitelnost — jeť jednoduchý. Jev duševní, který by se dal rozložiti, není počitek. Proto nelze za počitek považovati na př. názor předmětů; jsou to skupiny počitků.

b) nesdělitelnost — jeť singulární. Kdo chce věděti, co je obsahem toho kterého počitku, musí jej sám míti, sám zažiti.

c) vniternost — není v něm vztahu k zevnějšku.

d) individuálnost. Dva lidé mohou míti ze stejného popudu dojmy různého obsahu. Doklad poskytuje daltonism oka.

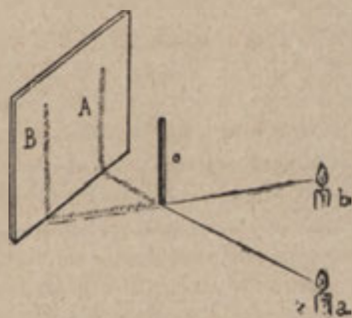
e) subjektivnost. Poněvadž počitek je výsledek dvou činitelů, světa vnějšího, jenž na nás působí, a organismu tělesného, skrze nějž uvědomění vzniká, a poněvadž tento druhý činitel jest do jisté míry nezávislý na světě vnějším, nepodává nám obsah počitku vlastností předmětů tak, jak objektivně *jsou,* nýbrž jak se nám skrze smysly *jeví.* Kdybychom měli jiné smysly, jevil by se nám svět vnější jinak.

Každá změna popudu má za následek změnu ve vzruchu nervovém a s tím i změnu obsahu počitku. Tedy i změna kvantitativní. Sílu (intensitu) nemá počitek, nýbrž jen popud. Počitky některé ovšem lišíváme dle síly pokládajíce obsah jejich za stejný. Říkáme, že ze dvou stejných tónů na stejných nástrojích jeden je silnější neb slabší, že něco jest sladší, kyselejší, že světlo totéž svítí jednou jasněji, podruhé temněji. Avšak vlastně jsou všechny podobné různosti kvantitativní různostmi obsahovými. Mnohdy je zcela patrno, že stupňováním síly popudu obsah počitku se mění, na př. světlo přechází ve tmu, bílá barva v šedou; krajinu v světle, jak říkáme, intensivnějším malíř maluje jinými barvami než v přítmí. Jindy zase dojmy, jež bychom dle analogie síly tónu měli zváti pouze silnějšími, nazýváme jinými slovy naznačujíce tak různost obsahovou, na př. světlo měsíční a sluneční.

Plynové světlo jest určité barvy při jistém množství spotřebovaného plynu, silnější světlo plynové jest zcela zřetelně bělejší. Při počitcích tepelných jsme si vědomi, že jest dojem i obsahem jiný, a přece užíváme téhož slova označujíce různosti komparativem: teplejší, chladnější. Kdyby počitkový obsah měl intensitu, mohli bychom udati, kolikrát jest jeden počitek silnější než druhý, avšak pro to nemáme ve vědomí míry.

Řekneme tedy, že síla popudu se někdy přenáší na obsah počitku, a že tam, kde jsou různosti popudu co do síly znatelny, užíváme jich na rozrůznění počitků dle obsahu (u zvuku).

Poznámka. Nemá-li počitek intensity, nemohou se počitky co do intensity měřiti, a tím padá princip tak zvané *psychofysiky*. Předpokládá-li se, že síla popudu jest nějak úměrna síle počitku, bylo by možno měřiti sílu popudu po způsobu ve fysice obvyklém, aby se určila síla počitku, měření objektivnímu nedostupná. První pokus učinil *Weber* o počitcích hmatových, po něm *Fechner* o počitcích smyslů jiných. Výsledek pokusů shrnut jest v *zákon psychofysický*. Přirovnával se přírůstek popudu k přírůstku počitkové síly. Je-li ruka zatížena jedním *kg*, a přidám nový *kg*, cítím jistý přírůstek tíže; přidám-li ještě jeden *kg*, měl by býti přírůstek dvakráte větší. Avšak tomu není tak; musím značněji zvětšiti váhu, abych znamenal dvojnásobný přírůstek. Podobně není světlo dvou svíček dvakrát tak silné jako svíčky jedné. *Weber* stanovil, že *přírůstek počitku postupuje řadou arithmetickou, když popud stoupá řadou geometrickou.* Fechner vyjádřil zákon ten přesněji formulí $\gamma = K\ log.\ nat.\ \frac{\beta}{b}$, kdež γ značí sílu počitku, β sílu popudu, b práh popudový, t. j. nejmenší sílu, kterou popud musí míti, aby způsobil podráždění vědomé, K jistou veličinu závislou na přirozenosti jednotlivce a jakosti popudu. Aby se pochopila práce v tomto směru konaná, klademe sem jeden zajímavější pokus. V tmavém pokoji postaví se před bílou stěnu dvě svíčky (a, b), a před ně tyčka (c). Jsou-li svíčky ve stejné vzdálenosti, vrhá tyč dva stejné stíny (A, B). Vzdaluje-li se jedna svíčka, bledne stín jí vrhaný, až v jisté vzdálenosti vůbec zmizí. Vytkne-li se nyní vzdálenost svíčky b, při níž stín B jest *ještě* znatelný, jest stín ten známkou, podle níž nejmenší přírůstek světla znamenáme. Je-li vzdálenost $a = 1\ m$, b v tomto případě $= 10\ m$, mají se intensity světel k sobě obráceně jako čtverce vzdáleností. Proto musí býti intensita svíčky b o $^1/_{100}$ zvětšena, aby přírůstek byl znatelný.

Obr. 2.

Zákon psychofysický však nevystihuje nikterak vztahu mezi popudem a obsahem počitku, neboť jasnost (síla) tohoto nedá se měřiti.

§ 10. Rozdělení počitků dle obsahu.

Vědouce, čím podmíněna jest obsahová různost počitků, můžeme za základ rozdělení jejich vzíti nervy. Rozumí se samo sebou, že odpadá při tom rozdíl nervu sensitivních a motorických, poněvadž při každém počitku jsou zúčastněny oboje. Není tudíž zvláštních počitků pohybových, které by odpovídaly vzruchu ve drahách motorických a jichž obsah by tvořilo uvědomění si pohybu údů a celého těla. Pohyby ty si uvědomujeme dějem složitějším, o němž bude později řeč.

Počitky dělí se podle úpravy nervů, pokud jest výsledkem přizpůsobování se určitému druhu popudu, na *smyslové* a *tělové*.

Smyslové počitky jsou ty, které vznikají účastenstvím čidel. *Čidlo* jest orgán přizpůsobený určitému druhu popudu, takže podrážděním nervu v něm končícího vzniká počitek určitého obsahu. Duševní způsobilost čidla, t. j. vlastnost navozovati počitky určitého obsahu, nazývá se *smysl*.

Popud, jemuž je čidlo přizpůsobeno, jest čidlu *adekvátní*, přiměřený; předmět, látka, z níž může vzniknouti adekvátní popud, jest *účinným dráždidlem* příslušného čidla.

Smyslů je tolik, kolik je čidel, a rovněž tolik je druhů počitků smyslových. Počet nebývá vždy stejně udáván, poněvadž není shody ve fysiologickém rozlišení orgánů pro zvláštní popudy.

Na určito stanoviti lze smyslu pět. Jsou to ty ode dávna známé, jichž čidla jsou už po zevnějšku bez dlouhého zkoumání patrna, kterážto zkušenost vědeckou fysiologií byla potvrzena: *zrak* s čidlem oka, *sluch* s čidlem ucha, *čich* s čidlem nosu, *chuť* s čidlem na jazyku a v dutině ústní, *hmat* s čidlem kůže se zvláštními zakončeními nervu ve střední její vrstvě, škáře. Vedle toho hlavně se pokládají za samostatné smysly *svalosmysl, smysl pro temperaturu* (teplosmysl), *smysl* statický pro rovnováhu tělesnou, jehož čidlem byla by část vnitřního ucha (předsíň s otholity a obloukové chodby, jichž porušením vzniká závrať) a *smysl pohybový*, jehož čidlem byly by nervy v kloubech umístěné a obsahem uvědomění pohybu. Avšak, jak řečeno, fysiologická data o orgánech těchto nadpočetných smyslů jsou příliš nejistá, takže můžeme počitky příslušné aspoň prozatím zařaditi mezi nesmyslové — tělové.

Tělové počitky jsou všechny ostatní, které vznikají za účastenství nervu neopatřených zvláštními čidly. Souhrn všech těchto počitků nazýván bývá také *tělosmyslem* (Korpersinn).

§ 11. Počitky tělové.

Obsah jejich tvoří uvědomění různých změn na povrchu a uvnitř organismu; jest namnoze velmi nezřetelný a označuje se obyčejně výrazy metaforickými, vztahujícími se k popudu pozorovatelnému smysly jinými: píchání, svědění, tlačení (v žaludku), řezání. Zároveň se užívá při označení dojmů vazby neosobné: tlačí mne. Velké množství dojmů vznikajících každým okamžikem činností orgánů zažívacích a dýchacích splývá v celkový dojem, který si uvědomujeme jako celkovou náladu tělesnou a označujeme zvláštními slovy: mám hlad, žízeň, je mi nevolno, jsem stísněn.

Určitějšího obsahu jsou dojmy *temperatury, tepla a chladna,* které vztahujeme na celé tělo anebo na jednotlivé jeho části, a dojmy *svalové,* při nichž obsah označujeme slovy: umdlení, svěžest, námaha. Dojmy závrati, jež bývají přičítány domnělému smyslu statickému, vyznačují se ztrátou orientace v prostoru, znepravidelněním vnímání prostorových vztahů; určitějšího obsahu nemají.

Účinným dráždidlem počitků chladna a tepla jest molekulární pohyb, jak jej fysika pokládá za podstatu úkazů tepelných. Uvědomění tepla a chladna jest podmíněno poměrem teploty vlastního těla k teplotě vůkolní, takže neodhadujeme objektivní stupeň teploty předmětů, nýbrž subjektivní rozdíl teploty vlastní a teploty předmětu. Je-li tělo přizpůsobeno teplotě vůkolní, jest to subjektivním bodem nulovým; zvýšení této temperatury čijeme jako teplo, snížení jako chlad. Přirozeně toto odhadování nekryje se s objektivním měřením teploty a týž stupeň teploty jeviti se může jednou chladem, podruhé teplem.

Pro teplotu není povrch těla stejně čivý, jakož bylo dokázáno objevením bodů chladna a tepla (Kälte- und Wärmepunkte), jichž je nejvíce na víčkách očních, čele, tváři a bradě, nejméně na prsou, břiše, rameni a ruce. O jich existenci snadným pokusem možno se přesvědčiti. Dotýkáme-li se tupou špičkou tužky, jejíž temperatura se neliší od temperatury pokoje, v němž se nacházíme, povrchu těla, pocítíme vedle doteku na některých místech intensivní pocit chladu, kdežto na sousedním místě nikoli. O tom nabudeme jistoty, dotkneme-li se téhož místa několikráte po sobě. Dotýkáme-li se těla zahřátou špičkou téhož předmětu, najdeme podobným způsobem body tepla. Pravý význam těchto úkazů není dosud na určito stanoven, avšak nestejná čivost povrchu těla pro teplo je tím dokázána.

Přiměřeným popudem počitků svalových jest napínání a smršťování svalů.

Někteří fysiologové přijímají zvláštní nervy pro bolest a jim odpovídající počitky bolesti. My považujeme bolest za největší stupeň nelibosti.

§ 12. Přehled smyslových počitků.

1. **Hmat.** Obsah hmatových počitků lze označiti slovem *tlak*. Různosti tlaku čijeme jako různosti síly, přenášejíce sílu z popudu na počitek. Tedy silnější tlak jest jiný počitek tlakový obsahově tak, jako »teplejší« je obsahově různý počitek od méně teplého. Jsme-li si při dojmu vědomi vlastního pohybu, čijeme tlak jako *odpor* a říkáme, že my se něčeho dotýkáme, že na něco tlačíme. Spojením dojmu tlakového s počitky svalovými, kloubovými, tepelnými a s vědomím plošnosti vznikají počitkové složeniny *tvrdosti, měkkosti, drsnosti, hladkosti a tíže*, které mylně bývají uváděny jako jednoduché kvality hmatové a jimiž určujeme vlastnosti předmětů. Tak na př. tvrdost a měkkost značí stupnici počitků tlakových, pokud za příčinu jejich pokládáme určitý předmět, jenž skýtá pohybu údů odpor více méně překonatelný. Ostatní složeniny uvedené zkusiž analysovati čtenář sám.

Čidlem hmatu jest kůže se zvláštními zakončeními nervu ve střední vrstvě své, škáře (cutis, chorium).

Čivost kůže jest na různých místech nestejná, jakož nás o tom přesvědčuje všední zkušenost a jakož to bylo pokusy *Webrovými* zjištěno dopodrobna. Nejčivější jsou špička jazyka a konečky prstů. Tam čijeme dva pichy kružítka, jehož ramena jsou vzdálena od sebe pouze 1—2 *mm*; velmi čivé jsou také červené části rtů, špička nosu (5 *mm*) a nejméně čivé jsou části kůže na prsou, na krku u hlavy, na zádech, uprostřed šíje, ramene a stehna (40—68 *mm*).

Místa, na nichž nerv hmatový končí, na nichž nerv může býti jemným, špičatým předmětem přímo podrážděn, nazývají se *tlakočivé body* (Druckpunkte).

Účinné dráždidlo hmatu je všechno, co způsobuje tlak na kůži: mechanický pohyb předmětu vedoucí k doteku s naším tělem, mechanický pohyb našeho těla vedoucí k doteku předmětu, mechanický dotek jednoho údu jiným, napětí kůže způsobené činností vnitřních částí organismu, napětí kůže způsobené činností svalů, natahování kůže z vnějška štípáním a pod.

Pravidelné jest v y z n í v á n í počitků hmatových, poněvadž kůže jen ponenáhlu vrací se v stav původní z onoho, do něhož byla uvedena popudem.

2. **Chuť.** Rozeznáváme sice mnoho druhů chuti, avšak za jednoduché obsahy mohou platiti pouze: *sladkost, hořkost, kyselost, slanost.* Ostatní druhy jako mastná chuť, louhová, kovová, štiplavá, kořenná jsou kombinace počitků chuťových s hmatovými tělovými a čichovými.

Čidlem chuti jsou bradavky umístěné na špičce, okrajích a kořeni jazyka, potom na měkkém patře; ostatní části jazyka jsou pro chuť nečivé u dospělého člověka, kdežto u dětí jsou čivé. Bradavky jsou několikerého druhu (hrazené, listnaté, hříbkovité); všechny mají nálevky chuťové, v nichž jsou buňky spojené s nervem chuťovým a do nichž tekutina může vnikati.

Účinným dráždidlem chuti jest kapalina. Pevné hmoty dráždí ji jen potud, pokud se v slinách rozpouštějí; plyny nedráždí chuti rovněž, leč když rozloží sliny, rovněž elektrický proud; proto jest chuť jím vzbuzená jiná na kladném a jiná na záporném pólu. Slina vůbec je důležitou podmínkou chuťového dojmu. Poněvadž dlouho nese stopy nějakého dráždidla, mění se chuť mnohých dráždidel, chutnáme-li je brzy po jiných. Destillovaná voda, jinak bez chuti, chutná po roztoku soli sladce. Roztok cukru 12 až 15procentový zdá se po soli nebo chininu mnohem sladším. Známá je změna chuti při katarech a horkosti (perversní chuti jako příznak, symptom nemoci).

Pomíšením kapalin mocně dráždivých účin jejich se zeslabuje; kyselost a hořkost pokrmů zmírňujeme slazením. Následují-li po sobě různé chuti, zesiluje se někdy účin pozdějšího dráždidla; chuti kontrastují — slanost se sladkostí nejvíce; jenom hořkost je kontrastujícímu účinu nepřístupná.

3. **Čich.** Obsah počitků čichových naznačujeme společným názvem *vůně* nebo *zápachy,* ačkoli při prvním slově máme obyčejně na mysli dojmy příjemné, při druhém nepříjemná. Pro dojmy velmi odporné máme jméno *smrad.* Zápachů je veliké množství, čich je velice jemný smysl; avšak zvláštních jmen pro jednotlivé rozdíly neužíváme, označujíce je podle předmětů, z nichž pocházejí. Ačkoli jsou mezi nimi jisté podobnosti, přece roztřídění jich ve skupiny jest nesnadné pro přílišnou individuálnost jejich. Pokus třídění, který podnikl Linné r. 1759 jest neurčitý a může platiti jenom přibližně. Do jisté míry můžeme říci, že látky stejného chemického složení podobně voní.

Účinným dráždidlem čichu jsou látky plynové; kapaliny a pevné hmoty jen, pokud se vypařují.

Čich je smysl ze všech nejjemnější. Pokusy dokázáno, že činnost jeho je 250krát větší než zraku. (Počítáme-li 50 cm^2 na obsah nosní dutiny,

postačí 1/460,000.000 *mg* mercaptanu (C_2H_25H) na podráždění. V místnosti 23 m^2 postačí 1/100 *mg* téže látky, abychom ji zřetelně cítili, kdežto nejmenší množství natria, jehož přítomnost lze zjistiti spektrální analysou, obnáší 1/800.000 *mg.*)

Dráždivost nervu není v přímém poměru k množství látky voňavé: fialková, čajová, vanilková vůně zůstávají poměrně slabými dráždidly, byť bychom stupňovali jejich množství sebe více. K trvání popudu je účinnost dráždidla v poměru nepřímém. Dlouhým trváním se nerv otupuje až k úplné nečivosti. (Zvykneme zápachům a jsouce nuceni v nich dlíti, ani jich neznamenáme.) Opakováním dráždění činnost nervu neslábne ani nesílí; avšak cvičí se schopnost rozeznávati dojmy čichové.

§ 13. Sluch.

3. **Sluch.** Obsah počitků sluchových zahrnuje se společným názvem *zvuk* a zvuky dělíme na *tony* a *hřmoty*, aniž bychom je mohli pouze duševními znaky určitě vymeziti. Tóny jsou zvuky zřetelné, jasné, jednotné; hřmoty nejednotné měnlivé, složené, neklidné, drsné. Tóny rozeznáváme co do *výšky* a *barvy*, nemajíce pro každý zvláštních jmen; v hudbě ovšem označeny jsou značkami umělými. Mluvíme též o síle tónu, nepřesně ovšem; viz str. 00.

Hřmoty označujeme zvláštními slovy, obyčejně onomatopoickými (šumot, řinčení, drnkot, cvakot); i pokud je rozeznáváme dle síly a trvání, dáváme jim zvláštní jména (ťuknutí, bouchnutí, rána). Ke hřmotům počítají se také souhlásky.

Rozeznávání tónů dle *výšky* je metaforické; vzniklo přirovnáváním tónů a pozorováním jejich vzniku v znějících předmětech a při zpěvu v hrdle, když je chceme napodobiti. Tóny, jež zaznívají zpravidla z hlubin prostorných předmětů a jež napodobujeme nechajíce hlas tvořiti se v nejspodnějších dutinách hrdla a hrudi, nazýváme *hlubokými*. Tóny, jež zaznívají zpravidla ze svištění větrů a z hrdla ptáků ve vzduchu vysoko poletujících a jež napodobujeme zúžujíce hrdlo, napínajíce hlavu a stavíce se na špičky a p., nazýváme *vysokými*. Jiní národové užívají v té příčině metafor jiných (Francouzi a Řekové rozeznávají *těžké* a *ostré*).

Barva tónu jest rozdíl mezi tóny stejné výšky, podmíněný předmětem znějícím; tak rozeznáváme tón houslí od tónu píšťaly a od hlasu lidského. Barva tónu pomáhá nám při orientaci v našem okolí, podle ní poznáváme přítomnost předmětu určitého, třeba bychom ho neviděli. Tón

zabarvený je složka více počitků sluchových, jakož poznáme mnohdy pouhým uchem.

Vztahy popudu k obsahu počitků sluchových jsou akustikou prozkoumány. Tóny vznikají vlnou pravidelnou, hřmoty nepravidelnou, barva tonu komplikací vln při souznění tónů různých. Výška tónů závisí na čísle kmitacím, jež jest nejnižší 12—40 výchvěvů a nejvyšší 40.000—50.000 pro zvuky vnímatelné. Normálně ucho rozezná asi 15 oktáv. V hudbě užívá se však jen 7 oktáv od 30 do 3600 výchvěvů.

Rozdíly tónů dle výšek nazývají se *intervally* a podle nich je hudební theorie rovná v stupnici, jež rozdělena jest v oktávy, t. j. řady obmezené dvěma tóny, jichž čísla kmitací se mají k sobě jako 1 : 2. Poměry intervallů jsou ve všech oktávách objektivně stejné; avšak ucho nečije rozdíly stejně ve všech výškách. Nejurčitěji v 3. a 4. střední oktávě klavírové, což jsou tóny s kmitočtem 100—1000.

Výška tónu jest podmíněna též rychlostí, s jakou se předmětu znějícímu přibližujeme *(Princip Dopplerův)*. Blíží-li se předmět, slyšíme zvuk z něho pocházející postupně vyšším; vzdaluje-li se, zdá se mu výšky ubývati. (Pozorovati to lze při rychlé jízdě okolo předmětu znějícího.)

Mezi jednotlivými tóny pozorujeme jakousi příbuznost, která dle obecného mínění způsobuje, že některé tóny současně znějíce činí dojem libý — *konsonují*, jiné činí dojem nelibý — *dissonují*. Tuto okolnost hledí vysvětliti hudební theoretikové a fysikové souzněním shorků, t. j. tónů, jež se tvoří z vln základní vlnu provázejících (nechvěje se na př. jen celá struna, nýbrž také její polovina, třetina, čtvrtina atd.). Čím více mají tóny společných shorků, tím jsou příbuznější a jejich souzvuk libější; protože prý jeví tendenci splynouti v jeden zvuk. Zdá se však, že při souznění rozhoduje *1.* to, jak se dají zřetelně od sebe rozeznati; čím lépe se rozeznati dají, tím jest dojem souznění ne zrovna libější, ale uspokojivější, proto sekunda s primou dissonuje, a proto je kvinta libější než oktáva. *2.* zvyk a hudební cvik, zvláště při troj- a vícezvucích.

§ 14. Zrak.

5. **Zrak.** Obsah počitků zrakových jest *svit, světlo* a různosti světla nazývají se *barvy*; tedy zrakem čijeme světla různých barev.

Některé barvy označujeme zvláštními slovy, jiné dle předmětů, na nichž se nejčastěji vyskytují. Vedle toho mají barvy, ať je jmenujeme jakkoli, množství odstínů, jež označujeme komparativy nebo spojeninami

názvů barev, jež nám který odstín připomíná (červenější, běločervená, žlutozelená, bleděfialová atd.).

Barvy dělí se na *neutrální:* běl, čerň, seď a *pestré,* z nichž nejdůležitější jsou červeň, žluť, oranž, zeleň, modř, violet. Tyto nazývají se také *vidmovými* (spektrálními), poněvadž v ně rozkládá se světelný bílý paprsek hranolem zachycený.

Běl a čerň nejsou vlastně barvy; běl jest, jak rozklad spektrální ukazuje, souhrn všech kvalit barevných, a čerň je negace i světla i barvy, je nulový bod ve stupnici barev. Dojem černé barvy máme i při zavřených očích a v prostoru neosvětleném. Přechodní barva mezi bělí a černí je šeď, jež svými odstíny znamená stupně zatemnění a zjasnění plochy nebarevné. K ostatním barvám jsou běl a čerň ve zvláštním poměru. Každá barva postupně blednouc přejde v běl a postupně temníc v čerň, ale podržuje při tom svou kvalitu (zůstává na př. červenou, ale stává se bledě- nebo temněčervenou).

Barvy vidmové tvoří dvojice dvojího druhu. Jedny dvojice jsou takové, že přechod od jedné barvy k druhé je plynulý, takže v odstínech rozeznáme přítomnost původních barev, ale žádné jiné. Jsou to barvy ve vidmu sousedící: červená — žlutá; žlutá — zelená; zelená — modrá; modrá — fialová.

Druhé dvojice jsou takové, že spojením jich vznikne bílá — barvy *komplementární,* na př. zeleň brčálová a červeň; oranž a zelenomodř; zlatožluť a modř; zeleň a purpur.

Barvy ve vidmu, které tvoří hranici mezi dvěma sousedními obory kvalit tím způsobem, že v nich neznamenáme příbuznost k žádné jiné, nazýváme *základními:* červeň, žluť, zeleň, modř. Ostatní jsou barvy *přechodní.*

Při barvách pestrých rozeznáváme *sytost, jasnost* a *tón. Sytost* barvy určena jest poměrem jejím k běli; čím vzdálenější od běli, tím sytější. *Jasnost* jest určena poměrem k černi, jasnější znamená méně tmavou. Sytost a jasnost jsou tedy pojmy relativné a nelze největší sytost ani největší jasnost stanoviti určitou známkou. Za plně syté platí barvy ve vidmu. Jasnost sytých barev je snad vysvětlena přítomností bílého světla slunečního, t. j. splynutím počitku bílého světla s barevným.

Tón barvy určen je příbuzností s některou barvou základní. (Říkáme: hraje do fialova, má nádech červený a p.) Základní barvy nemají v tomto smyslu tónu.

U počitků zrakových jsou zajímavé úkazy *kontrastu* a *ačití.* Jasnost a tón barvy předmětů bývají podmíněny okolím. Ústřižky šedého papíru

vykazují různou jasnost, položí-li se na různě zbarvené podložky. Na tmavší podložce jeví se jasnějšími, na světlé podložce tmavšími; na červené podložce obdrží nádech zeleně, na modré nádech žluti (simultánní kontrast). Díváme-li se na zelený předmět a pak pohledíme na plochu bílou, máme pačitek červenosti (sukcessivní kontrast). Pačitky světla slunečního jsou nejprve stejnobarevné, avšak ihned přecházejí v různobarvé.

Vystoupíme-li z temné místnosti na světlo, vidíme s počátku všechno v oslňující jasnosti; pohled na bílé předměty jest skoro nesnesitelný Ponenáhlu zvykne oko novému osvětlení. Vstoupíme-li z osvětleného prostoru do neosvětleného, jeví se zprvu neproniknutelná tma, teprv později dovedeme předměty rozeznávati *(adaptace)*.

Rozsvítí-li se žlutavé světlo plynové, jeví se s počátku předměty bílé žlutavě; tón žlutavý však po chvilce zmizí a vše nám vypadá jako ve světle denním, trochu temněji. Díváme-li se zabarveným sklem, dovedeme po chvilce předměty rozeznati dle jich barvy přes nádech barvy skla, jímž se díváme.

Hledíme-li na předměty úkosem (nefixujeme-li je), jeví se nám v jiném zabarvení, než díváme-li se na ně přímo. To se vysvětluje tím, že sítnice není na všech místech schopna číti každou barvu. Jenom u středu rozeznává všechny barvy, na nejzazších okrajích jenom bílou, šedou a černou (neutrální pásmo). Mezi těmito hranicemi je rozeznatelna jenom modř nebo žluť; vše, co není bílé neb černé, jeví se, viděno touto částí sítnice, modře neb žlutě.

Z pathologických úkazů je důležitý *daltonism* — slepota barev. Je *povšechná* (totální), nečije-li oko žádných pestrých barev, nýbrž jen neutrální. *Částečná* slepota jest obyčejně pro červeň nebo zeleň nebo pro oboje. Nemocný nerozezná červené od zeleného. Zřídka je slepota pro modř a žluť. Vyskytuje se také ohraničená slepota části sítnice a daltonism jednoho oka. Daltonism je častější u mužů (5%) než u žen (1%—$^1/_6$%).

Účinným dráždidlem zraku je *paprsek* čili *vlna etherová,* dle mínění dosud nejrozšířenějšího. Jednotlivým barvám odpovídají vlny nestejného čísla kmitacího. Nejdelší vlny a nejmenší číslo kmitací má červeň (délka 760—647 miliontin milimetru, kmitočet 400—470 billionů výchvěvů za vteřinu). Nejkratší vlna je u barvy fialové 424—397 $\mu\mu$ — kmitočet 760 až 800 billiónů. Mezi těmito hranicemi odpovídá 160 různých vln barevným odstínům, jež oko rozeznává. Světlo bílé je složeno z mnoha vln různého kmitočtu.

Předměty jsou buď svítící, v nichž má vlna světelná svůj počátek a osvětlované, z nichž přichází vlna do oka odrazem.

Osvětlované předměty odrážejí buď v š e c h n y vlny — pak jeví se bíle, nebo ž á d n é (pohlcují, absorbují je), pak se jeví černé, nebo konečně odrážejí jen n ě k t e r é, ostatní pohlcujíce — pak se jeví zbarveny. *Průhledná* tělesa část paprsků propouštějí, část pohlcují, část odrážejí. *Barviva* (pigmenty) označují se vlastnostmi uvedenými v míře vynikající.

Amplitudou (rozkmitem) vlny chtějí míti podmíněnou jasnost barvy; avšak všechny úkazy se tím nevysvětlí, na př. úkaz *Purkyňův*. Červený pečetní vosk, položený na ultramarinovou plochu, jeví se za denního světla jasnějším; v přítmí však jeví se jasnější modrá podložka a červený vosk vypadá skoro úplně černě — amplituda vln musí se však při denním světle i v přítmí pro obě barvy pokládati za stejnou. Zde, jakož i ve všech případech nutno v počet vzíti také to, co se děje v zrakovém nervu v sítnici.

§ 15. Vloha a přirozenost.

Na bohatosti počitků dle obsahu rozlišených závisí dokonalost duševního života, neboť na základě jejich děje se poznávání světa vnějšího a poměru jeho k osobnosti. Bohatost počitků, jak z předešlého paragrafu vysvítá, závisí na úpravě nervstva vůbec a zvláště čidel; tato úprava pak jest výsledkem vývoje záležejícího v přizpůsobování se individua okolnostem, v nichž mu jest existenci hájiti, žíti. I závisí tedy dokonalost duševního života v poslední příčině na těchto okolnostech, v nichž vývoj se dál. Tuto závislost označujeme běžnými pojmy: *vloha* a *přirozenost*.

Vloha jest závislost duševního života na dokonalosti čidel. Čím lepší a vyvinutější oko neb ucho, tím dokonalejší jsou počitky zrakové. Cvikem dociluje se u jednotlivých lidí jemnosti v rozeznávání barev a tónů, které průměrný člověk nemá; zdokonalený pak ústroj přenáší se děděním na potomky, kteří jeví větší schopnost ku vzdělávání v určitém směru. To platí i o složitějších činnostech duševních, jež se zděděnými zvyklostmi usnadňují. (Vlohy hudební, k učení, k počtářství, k malířství.)

Přirozenost jest závislost duševního života na všem, co podmiňuje vývoj organismu tělesného. Podmínky ty můžeme přibližně děliti na v n ě j š í či vzdálenější a v n i t ř n í či bližší. V z d á l e n ě j š í jsou ty, jichž vlivem způsobeny byly rozdíly organismu dle plemen, kmenů a pohlaví. V n i t ř n í jsou právě tito rozdílové, pokud jimi podmíněn jest život jednotlivce, jemuž se jich dostává děděním.

Ke vzdálenějším počítáme vlivy *kosmické*, plynoucí z poměrů planety naší k soustavě těl nebeských (jiný by byl asi život náš na Marsu); dále *geografické, geologické, společenské*. K bližším počítáme na př. kli-

matické, vliv zaměstnání, potravy, pokud jimi život duševní jednoho člověka u přirovnání s jiným anebo v různých dobách jeho vývoje bývá určován. Podrobnější vliv bude uveden při jednotlivých činnostech duševních.

§ 16. Přízvuk počitku.

Popud způsobuje v organismu jakousi změnu: buď jest organism v činnosti své podporován anebo vyrušován, buď jest popud přiměřený činnosti organismu nebo nepřiměřený.

To si uvědomujeme přízvukem počitku, a to tak, že dojem přiměřený organismu čijeme jako libý, příjemný, kdežto dojem nepřiměřený, po případě život ohrožující, čijeme jako nelibý až bolestný. Ovšem nevíme původně nic o tom, že popud příjemný je organismu prospěšný a že nepříjemný mu škodí, ale instinktivně oddáváme se příjemnosti a odvracujeme nepříjemnost.

V tom záleží citová stránka počitku. Přízvuk citový je pak uvědomění libosti nebo nelibosti dojmu.

Co se při tom v organismu děje, a v čem jest fysiologický podklad přízvuku, nedá se určiti. Po přednosti jest to ovšem nerv sám, o jehož stav jde; avšak zdravost jeho souvisí se zdravím té části těla, jejíž činnost jaksi podléhá jeho správě. Každé změny svého okolí jest nerv účastněn na svůj prospěch nebo neprospěch, a proto zvěst, kterou dává ústředním orgánům o stavu vlastním, jest zároveň zvěstí o stavu bližšího neb dalšího okolí. Odumřením nebo ochromením nervu stává se příslušná část těla bezcitnou, a nejsme více upozorňováni na změnu její, leč když zasáhne i nervy jiné. V tomto smysle přízvuk jest strážcem organismu.

Libost může se stupňovati v radostné rozčilení, když popud nejen jest přiměřený činnosti, ale ji též usnadňuje nebo rozhojňuje, na př. dýchání kysliku, některých vůní. Nelibost stupňuje se v *bolest,* když nerv ve své činnosti tak jest vyrušován, že se ničí. Tím se vysvětluje, že bolest zubů jest pronikavější, než nepříjemnost některého dojmu, který hubí podstatnou část organismu, ale nervů hned neničí.

Přízvuk jest naprosto *subjektivní,* neboť vyplývá z poměru změny popudem způsobené k okamžitému stavu organismu. Co v jednom okamžiku je příjemné, může v nejbližším býti nepříjemné, a naopak delším trváním popudu mění se přízvuk. V nemoci máme jiné chuti než ve zdraví; de gustibus non est disputadum; mnoho záleží na únavě nervu

a na dojmech předcházejících; přechod ze tmy do světla může býti velice nepříjemný, po případě příjemný.

Také dlužno míti na paměti, že přiměřenost změny a tudíž prospěšnost její nebo škodlivost týče se stavu okamžitého, že tedy přízvuk nerručí za následky. Mnohé jedy chutnají libě, mnohý lék odporně.

Poněvadž dojmy mohou v organismu působiti větší nebo menší změnu, můžeme děliti počitky na takové, při nichž přízvuk vyniká — *přízvučné,* a na takové, při nichž jest věcí vedlejší — *bezpřízvučné.* Přízvučné počitky jsou v určitějším vztahu k organismu tělesnému, a při bezpřízvučných naše vědomí obrací se více k obsahu jejich. Ony jsou subjektivnější, tyto objektivnější (na př. chuťové počitky a zrakové). Poněvadž pak smysly nestejným způsobem přispívají k poznání světa vnějšího, budeme souditi, že u dokonalejších v té příčině přízvuk ustupuje, že jsou bezpřízvukové, a že ty, u nichž přízvuk vyniká, více k ochraně organismu slouží.

Rozřadíme-li počitky dle tohoto zřetele, dostaneme tuto stupnici:

a) počitky tělové a tepelné, při nichž přízvuk jest hlavní věcí; obsah jest nezřetelný;

b) chutové se silným přízvukem, ale malou rozmanitostí obsahu;

c) čichové rovněž se silným přízvukem, ale s obsahem rozmanitým, jenže neurčitým, takže málo přispívají k poznání světa vnějšího, jsouce s předešlými strážci dýchadel a zažívacího ústrojí;

d) hmatové a svalové po celém těle rozprostřené a tudíž o stavu jeho povrchu a o pohybu zvěst dávající, s přízvukem výrazným a slabším; jsou však též ve vztahu k zevnějšku, a více přispívají k poznání vnějška než chuťové a čichové.

e) sluchové a zrakové, při nichž přízvuk jen jako bolest vyniká; jsou tudíž nejobjektivnější a nejvíce slouží vyšší činnosti duševní.

Z počátku vývoje bezpřízvučných dojmů vůbec není. Co si uvědomujeme, má vztah k organismu, a co nemá vztahu k organismu, toho si neuvědomujeme. Dítěti novorozenému každý paprsek světelný působí nepříjemný dojem, některé pohyby jsou mu milé, jiné, které jsou dospělému lhostejny, působí mu nepříjemnost, nežli jim zvykne. Ráno po vyspání jest příjemno se rozhlížeti, po dlouhém tichu jest zvuk lidský vítaný; delší pohlížení na plochu jindy příjemnou unavuje, až i bolest působí. Zveme-li tedy zvukové počitky bezpřízvučnými, jest to jen relativně míněno v tom smyslu, že změna popudem jejich bývá v obyčejných případech nepatrná, že uvědomění si přízvuku ustupuje jiným stránkám

duševní činnosti. Jakmile však i zde změna jest pronikavější, dostaví se též přízvuk, jakož z uvedených příkladů patrno.

Zvláštnosti přízvuku. Ačkoli jest přízvuk subjektivní, přece za normálních okolností lidé se celkem shodují v tom, který dojem jest příjemný, a který nepříjemný; neboť organism lidský je v celku týž. Odchylka od tohoto normálního přízvuku jmenuje se buď *choulostivost* nebo *idiosynkrasie.*

Choulostivostí jmenujeme, když popud normálně silný a proto normálně lhostejný jeví se příliš silným a proto nepříjemným. Nemocné oko jest choulostivé pro obyčejné světlo, neotužené tělo pro změny teploty. Odchylka jest podmíněna *kvantitou* popudu.

Idiosynkrasií jest, když normálně příjemné nebo lhostejné dojmy jeví se nepříjemnými, na př. škrábání na skle, trhání papíru. Historické případy jsou: Caesar nesnesl hlasu kočky, Václav III. zvonění, Mozart zvuku polnice, Tycho de Brahe nemohl se podívati na zajíce. Také o zvířatech jsou příklady idiosynkrasie známy; slon bojí se myši, lvu jest odporný chrochtot vepře. Zde jest odchylka podmíněna *kvalitou* popudu.

§ 17. Snahové napětí.

S uvědoměním obsahu a přízvuku jest u každého počitku nerozlučně spojeno uvědomění napětí jakéhos, které odpovídá přechodu vzruchu nervového z dráhy sensitivní a z ústředí do drah motorických. Uvědomujeme si, že se něco státi má, cítíme nutkání, aby se stal nějaký pohyb, ale nemáme určitého vědomí ani pohybu, který státi se má, ani který po případě se stane. Můžeme říci, že si uvědomujeme motorickou část reakce snahovým napětím.

Napětí snahové těsně souvisí s přízvukem, jenž vlastně teprve jím stává se pochopitelným. Neboť organism živočišný, aby obstál v boji o život, musí všem dojmům vnějším čeliti ve prospěch svůj; veškerá činnost jeho nese se k tomu, aby toho, co prospívá, bylo využito, to, co škodí, odvráceno. Zprvu ovšem rozruch motorický jest nahodilý, neurčitý, nezřízený; ještě děti odpovídají ke všemu pláčem, a pohyby končetin jsou při dojmech veselých i smutných tytéž. Při velkém rozčilení vůbec stejný rozruch se děje (radost, překvapení, zlost ve vyšších stupních).

Ponenáhlu však opakováním stejného dojmu utvoří se určité dráhy, přízvuku a obsahu počitku přiměřené, takže na určitý dojem vykonává

se určitý pohyb. Takové pohyby účelné, ale neuvědomělé zoveme *odrazovými* (reflexními).

Hlavně jde reakce dle přízvuku počitku dvojím způsobem:

a) při dojmech příjemných dějí se reflexní pohyby mající za účel dojmu využitkovati;

b) při dojmech nepříjemných směřují reflexní pohyby k odvrácení popudu, k nápravě způsobené škody.

Chutná-li nám předmět do úst vložený, ihned vejdou v činnost orgány polykací, aby jej vpravily v útroby. Zcela zřejmě pozorujeme zvýšení této polykací činnosti, když máme hlad, aneb když nám něco zvláště chutná. Příjemnému teplu co možná největší plochu těla vystavujeme. Vůní příjemnou rozšiřují se nozdry, a silně vdechujeme, abychom jí co nejvíce užili.

Naopak zase pokrm nelibě chutnající vyplivováním, prskáním, utíráním úst hledíme vzdáliti; při chladnu tělo se choulí a citlivější části schovávají se pečlivěji, při nepříjemné vůni dech se zúžuje, hlava odvrací; vnikne-li předmět nepřiměřený do nosu, kýcháme. Dojem zrakový obráží svou příjemnost nebo nepříjemnost v obličeji a zvláště v očních svalech; zřítelnice se šíří, aby co nejvíce paprsků vniklo, klapky se rozevírají, je-li barva libá; oko se přivírá, je-li barva nelibá. Při silnějším popudu světelném, nebo blíží-li se něco k oku, přimhuřujeme je bezděky. Bodnutí způsobuje křečovité škubnutí údem; hlazení je zvířatům tak příjemné, že krk nastavují. Při silnějším dojmu zvukovém zakrýváme uši, při slabém a příjemném i ústa otvíráme, aby co nejvíce vln do ucha vniklo.

Tyto odrazové pohyby dějí se bez našeho vědomí; uvědomujeme si pouze jakousi snahu, první záblesk vůle, aby dojem byl využitkován anebo odvrácen. O tom přesvědčujeme se, když nějaké reakci překážky v cestu se stavějí; cítíme-li nějakou bolest v útrobách, která se nedá odstraniti reflexním pohybem, zmocní se nás nepokoj a činíme všeliké pokusy, abychom se bolesti zbavili. To se děje i ve spánku a mívá, nedaří-li se pokusy ty, v zápětí probuzení.

Podobným způsobem uvědomujeme si, když vykonání bezděčného pohybu staví se v cestu nějaká překážka, že se pohyb ten má státi. Tímto uvědoměním mění se neurčitá snaha v určité chtění. Ze tří momentů, které v počitku jakožto stavu *duševním* jsou zahrnuty, probouzí se k vědomí nejdříve citový přízvuk, pak obsah a posléze reakce motorická, jež se pak jeví jako snaha vykonati pohyb.

II. Vnímání.

§ 18. Vjem.

Od čití, kde si člověk uvědomoval jen jeden dojem nerozčleněný ve svém obsahu a beze vší souvislosti s jinými dojmy, stal se pokrok tím, že současné počitky spojovaly se ve vědomí v jeden výsledný stav. To soudíme z toho, že ve skutečnosti duševního života počitky samy o sobě vůbec se nevyskytají, nýbrž jen jako složky větších menších spojenin, které nazýváme **vjemy**.

Vjem jest spojenina dvou nebo více počitků.

Z povahy počitků jakožto uvědomělých reakcí plyne, že se všechny současné počitky nemohly spojiti v celek. Dvě různé reakce, na nichž, jak se pro počátek vývoje duševního musíme domnívati, účasten byl vždy celý organism, nemohly se provést najednou. Zkušenosti, které máme z fysiologických eksperimentů, poučují, že dva současné refleksy (to jsou právě nejjednoduší případy reakce) si překážejí, takže se navzájem ruší. Jen dojmy, na které lze odpovídati jedním způsobem, jednou reakcí, nemusejí si překážeti, mohou se spojiti k stejnému výsledku a tak společně státi vědomým.

Takového druhu dojmy jsou počitky stejného přízvuku citového a to počitky přízvuku libého. Nelibý počitek nemůže ve spojení přijíti se žádným jiným, poněvadž běží o jeho okamžité odstranění, aby organismu neškodil. Důkaz toho jest ve známé zkušenosti, že stane-li se při vnímání některá složka bolestnou, což je intensivní stupeň nelibosti, ihned vnímání stává se nemožným. Zahledíme-li se do obrazce sebe krásnějšího a poutavějšího a zabolí-li mne oční sval, nemohu se dál dívati na obraz. Píchne-li mne do ucha při naslouchání, přestanu poslouchati.

Soudíme tedy, že vjemy vznikají jen z počitků přízvuku libého anebo aspoň z počitků citově lhostejných (jsou-li jaké!).

Co do způsobu složení rozeznáváme mezi vjemy:

a) Sloučeniny, když v obsahu dojmu sebepozorováním nerozeznáme složek, o nichž dovídáme se teprv vědeckým rozborem. Sem náležejí složeniny počitků chuťových s hmatovými a čichovými (chuť mastná, štiplavá), počitků čichových, zrakových (jasnost barvy, barva hnědá), o nichž byla už řeč. Sem patří také na př. zrakový vjem plošnosti, při němž nic nevíme o počitcích svalových, bez nichž by nám vznik jeho byl nepochopitelný, o čemž bude ještě řeč.

b) Splynuliny, když rozeznáváme složku jednu, která určuje celkový

ráz obsahu, kdežto ostatní složky s touto základní nezřetelně splývají. Na př. barva tónu, o níž víme, že způsobena jest souzněním tónů svrchních; nebo tón barvy, který se jeví jako přechod od jedné barvy k druhé a vysvětluje se podrážděním několikerých nervů na sítnici.

c) Skupiny, když složky zřetelně vynikají. Na př. akkord. Sem náleží též spojeniny sloučenin, splynulin, skupin jakožto skupiny druhého řádu, na př. názor předmětu, znění zvonu.

Vjem, jako počitek a jako každý jev duševní má tři stránky: obsahovou, citovou a snahovou.

§ 19. Obsah vjemu.

Obsahem vjemu jest jako u počitku to, čím rozeznáme jeden vjem od druhého. Nedá se to nijakým způsobem vystihnouti v podstatě, ale je to u každého vjemu něco jiného a proto označujeme vjemy různými slovy.

U přirovnání s počitkem má vjem vždycky více méně určitý vztah k zevnějšku. Obsah vjemu promítáme do světa vůkolního, spojujíce příčinu dojmu se stavem vědomí. Vnímáme vždy něco, co je mimo nás; také když vnímáme své tělo a co se děje na něm, oddělujeme to od sebe a počítáme je k vnějšímu světu. Na základě vjemů sestrojujeme si svět vnější a poznáváme své tělo. Svět vnější jest souhrn našich vjemů. Jednotlivé vjemy jsou části světa a toho, co se v něm děje. Svět jest takový, jak jej vnímáme a pokud jej vnímáme nebo můžeme vnímati. Jaký je svět, čili jsoucno mimo naše vnímání, nevíme. Proto jsme řekli, že si sami svět sestrojujeme.

Pro sestrojení světa vnějšího jsou nejdůležitější vjemy prostorové, vjemy předmětů a příznak místový, jenž podmiňuje vnímání vlastního těla. Činnost, jíž nabýváme vjemů, zoveme *vnímáním.*

§ 20. Příznak místový.

Příznak místový záleží v tom, že při nějakém dojmu hmatovém nebo tělovém poznáme, na kterém místě těla stal se popud. Rozeznám píchnutí do ruky od píchnutí do nohy; bolest v ledvinách od bolesti hlavy. Původně se asi dojmy v této příčině nerozlišovaly, ačkoli jest možno, že délkou dráhy při vodění do mozku a množstvím súčastněných nervů nějaký rozdíl v počitcích byl z předu určen; avšak nebylo tu vědomí, *kde* se popud stal. Děti dosti komicky určují místo bolesti, a jest

docela obyčejné, že umísťují bolest z útrob do hlavy. I dospělý člověk neví při silných bolestech určitě, kde původ mají a umísťování bolesti uvnitř těla stěžuje, jak známo, velice diagnosu lékařskou, není-li možno užiti pomůcek jiných.

Určitější umísťování (lokalisování) děje se teprve seskupením počitků tělových a svalových se zrakovými a hmatovými. Píchnu-li se do ruky, vykoná se rukou nějaký pohyb bezděčný; podívám se na ruku, ohmatám a vidím, kde se popud stal; častým opakováním tohoto pochodu nabudu zběhlosti v určování místa, takže ani nepotřebuji se dívati a ohmatávati, abych místo popudu určil, a v tom právě záleží příznak místový. Kde se nedají spojiti počitky tělové a svalové se zrakovými a hmatovými, tam jest příznak místový neurčitější. Na zádech a na částech těla, na něž zrakem nemohu, jest neurčitější, a ještě neurčitější, kam ani nedosáhnu, nebo při dojmech uvnitř těla vznikajících, jež se hmatu vůbec vymykají. Naopak zase posunujeme místo, kde se popud stal, s povrchu těla na předměty, jež s ním jsou v bezprostředním styku, poněvadž místo určujeme dle současného dojmu zrakového. I zdá se nám, jako bychom cítili dotknutí na šatu, jako by konec tužky, hole atd. byl citlivý.

Příznak místový jest nejdůležitější pro poznání těla vlastního. Z počátku neznáme povrchu jeho ani jeho částí. Dítě nemá tušení, že ruka patří k tělu, a snadno s ní nakládá jako s předmětem cizím; kočka chytá svůj ocas. Ze zadu i z úplného profilu málo kdo by se poznal, a proto má i zrcadlo »psychickou hodnotu«. Později nedá se příznak místový od dojmů hmatových ani odloučiti, takže nemocný i po amputaci údu umísťuje do něho bolest.

Ovšem nepostačí místový příznak sám pro poznání těla, nýbrž druží se s vjemy prostorovými.

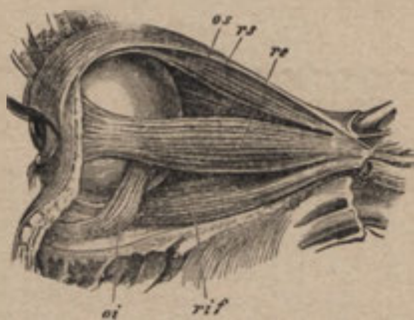
§ 21. Vnímání prostorové.

Vnímání prostorové jest výsledkem splynutí počitků hmatových a zrakových se svalovými.

1. *Vzdálenost* vnímáme hmatem i zrakem. Rukama pohybujeme při zavřených očích všelijak a také máme jakési vědomí různosti těch pohybů, poněvadž jest několik druhů svalů súčastněno (napínací, smršťovací, ohýbací), které v činnost uvádějí se rozmanitě velikým napětím. Dokud se pohyb koná bez překážky, není při něm původně vědomí prostorového. Jakmile však ruka z jedné polohy do druhé přecházejíc dotkne

se něčeho a nemůže pohybu volně vykonati, počínáme si pohybů všímati, přirovnávati je, a tím nabýváme ponenáhlu vědomí o směru, a velikostí napětí měříme vzdálenost. Při otevřených očích je toto určování mnohem snazší a rychlejší. Dítě, vidouc něco lesklého, vztahuje po tom ručku; nedosáhne-li toho, leze blíže nebo pomáhá si celým tělem, a tím pochopuje rozdíly ve vzdálenosti.

Zrakem vnímáme vzdálenost sdružením se dojmů zrakových se svalovými, které provázejí akkomodaci čočky a konvergenci os očních. K tomu konci opatřena jest čočka svalem (musculus tensor chorioideae), který dolů napíná čočku zavěšenou do paprskovitého svazu (*e*). Dále vládne okem šest svalů, z nichž dva a dva působí v protilehlém směru, takže jedním párem (rectus externus, obr. č. 3. *r e*, et internus, na obr. neviditelný) obrací se od levé strany do pravé vodorovně, druhým (rectus superior — *rs* et inferior *r i f*) nahoru dolů, třetím (obliquus superior *os* et inferior — *oi*) kolem osy. Má-li oko zřetelně viděti, musí býti předmět v určité vzdálenosti; nesetrvá-li v ní, přizpůsobuje se oko dle toho, jak z normální vzdálenosti odstupuje nebo se přibližuje. Je-li předmět blíže, čočka se smršťuje a osy oční se sbíhají, je-li dále, čočka se roztahuje a osy oční se rozbíhají. Čím předmět vzdálenější, tím ostřejší úhel osy tvoří; jsou-li rovnoběžné, je předmět subjektivně v největší vzdálenosti; proto na obzoru zdají se nám předměty stejně vzdálenými, není-li jiných pomůcek odhadování. Zkušeností ovšem nabýváme i jiných pomůcek; na příklad seznáváme, že vzdálenější věci liší se jasností i jakostí barvy a velikostí. Barva vzdálených věcí přechází do modra; čím jasnější jsou obrysy hor na obzoru, tím se zdají blíže. Obrazy podávané pouze jedním okem o předmětech blízkých různí se od sebe mnohem více než o předmětech vzdálených. Při pohybu našeho těla posunují se předměty blízké mnohem více nežli vzdálené.

Obr. 3.

2. *Vnímání plochy.* Při hmatu a zraku jest čiv tak rozložen, že mohou současně nastati dva popudy, aniž by splývaly v jediný. Při chuti a čichu dva popudy dávají ihned dojem výsledný (sladkohořká chuť); při sluchu jen cvičené ucho rozeznává části akkordu. Při hmatu a zraku

může tedy vzniknouti hned na počátku vědomí *sousednosti*, totiž, že jsou dojmy vedle sebe; kdežto u sluchu vědomí to se dostavuje teprve na pozdějším stupni.

Bradavky hmatací jsou roztroušeny po celém těle v nestejném množství. Pomocí příznaku místového poznám snadno, že jest něco jiného dotknouti se prstem než dvěma prsty, nebo celou dlaní neb částí těla. V tomto případě mám ihned vědomí plochy. Avšak i jedním prstem přesvědčím se o ploše, hmataje různými směry, při čemž splývají různé počitky svalové, vznikající natahováním ruky, s jednotvárným dojmem hmatovým. Je-li prst nehybný a dotýká se ho plocha pohybující se jedním smerem, nemám vědomí o ploše.

V oku jest nerv na sítnici rozložen nestejně, takže zřetelné vidění jest možné jen, padne li obrázek na *žlutý důl* (fovea centralis). Snadno se o tom přesvědčujeme, díváme-li se upřeně na jeden předmět a při tom všímáme si též předmětů sousedních. Tu vidíme předměty nestejně zřetelně a těch, jichž paprsky padnou na slepou skvrnu, ani neznamenáme.

Proto mohu míti dva dojmy zrakové najednou, aniž by splývaly. Jestliže totiž paprsky jim odpovídající padají na ruzná místa sítnice, vidím je vedle sebe, po případě nad sebou.

Proto také rozeznám punktuální dojem, při němž paprsek podráždí jen jeden nerv na sítnici, od dojmu, při němž podráždí se celá skupina konečků nervů bezprostředně sousedících. V tomto druhém případě mám vědomí *plochy omezené*, když chtěje ji zřetelně viděti, hranici její, kde totiž zabarvení se mění, sleduji zrakem.

Při všech těchto případech spojují se svalové počitky pohybujícího se oka s dojmy zrakovými a přivádějí mi k vědomí rozdíly ploch *přímkou* neb *křivkou* obmezených, *úhlu, závitu* a všelijakých kombinací jejich.

Zaplní-li se oko svitem jednobarvým, nemám v prvním okamžiku vědomí plochy, až když zase okem na ruzné strany pohnu, čímž si připamatuji dojem plošnosti, nabytý obzíráním ploch obmezených.

Jako zrakem sleduji hranice ploch, tak je mohu i ohmatávati, jestliže jednotvárnost hmatového dojmu přechází v jinou (drsné přejde v hladké) a mohu si i pouhým hmatem uvědomiti rozdíl přímky, křivky a úhlu.

3. *Vnímání tělesnosti* děje se původně jen hmatem. Ohmatávám-li plochu, mám vjem záležející z jednotvárnosti počitků hmatových a jistého druhu počitků svalových. Zakřivuje-li se plocha, uvědomím si to novým dojmem svalovým, který jest jiný, když je plocha vydutá, jiný, když jest vypouklá, jiný při hraně, jiný při hrotu, jiný při koutu. Vrátím-li se hma-

taje na původní místo (označené třeba druhou rukou), vzniká z různých těch dojmů vjem tělesa.

Vjem tělesnosti mám též, když prsty, dlaní, jazykem v ústech, jednou rukou nebo oběma rukama nějaký předmět obemknu nebo k tělu přitlačím. Skupinu počitků při těchto činnostech vznikající rozeznám zcela určitě od vjemů jiných a odpor, který klade předmět svíraný údům, spojuje tuto skupinu počitků v jeden celek.

Zrak původně není schopen vnímati třetí rozměr, toho dospívá pomocí hmatu, až se naučí tomu samostatně a zručněji. Poněvadž totiž vnímání hmatové neustále jest provázeno dojmy zrakovými, poznáme brzy, že plocha jinak jest osvětlena než těleso, že vůbec každý tvar prostorový má zvláštní osvětlení. Na základě toho *soudíme,* že všude, kde jest určité osvětlení, jest také určitý tvar tělesný. V tom nabudeme takové zručnosti, že pouhým podíváním tvary tělesné vnímáme, soudu ani nekonajíce. Tím se vysvětluje, že zrak snadno dá se klamati, na př. perspektivickým rozdělením světla a stínu na obraze, že nepozná vyvýšenin a prohlubenin tam, kde světlo rozděleno jest jinak, než se předpokládá při vnímání zrakovém. Hory v dálce jeví se jako plocha, vlny terrainu pod sněhem mizejí, skleněný nebo třpytný hranol zdá se rovněž plochou. Šťastně operovaní slepci mají relief za obraz plošný.

§ 22. Vnímání předmětů.

1. *Předmět* jest skupina vjemů zrakových na jedno místo mimo nás umístěných, k nimž odnášejí se i vjemy ostatních smyslů. Nejprve spojí se vjem vzdálenosti se vjemem tělesnosti, který usnadňován jest velice hleděním oběma očima; neboť obrázky na sítnici obou očí, jež vznikají z předmětu v náležité blízkosti a poloze pozorovaného, nejsou stejné a odpovídají si tak, že doplňují se navzájem v jednotný dojem, rozdílný od dojmu vzniklého při zírání pouze okem jedním. (Stereoskop.) Zkušenosti v tomto ohledu snadno nabyté (střídavým přimhuřováním očí) spojují se se zkušenostmi jinými, jmenovitě o stínu vrženém. Tak se stane, že pouhým upřením zraku na předmět rozeznáme jej od ostatního okolí. Blížíme-li se k němu, pozorujeme-li jej s více stran, ohmatáme-li jej, máme-li při tom i dojem sluchový, čichový a chuťový, spojíme to všechno v jednu skupinu — předmět, jejíž části — jednotlivé vjemy nebo počitky — jsou pak *vlastnosti* předmětu jako tvar, povrch, zabarvení, velikost, chuť, vůně atd.

Základ tvoří vjemy zrakové. Bez nich nedovedeme si představiti

žádného předmětu; kde scházejí, tam si je doplňujeme. Slyším-li, čichám-li, ihned tane mi na mysli nějaký předmět, z něhož by vůně nebo zvuk mohly vycházeti. Nástroj hudební mohu si představiti beze zvuku, ale zavzní-li jeho zvuk, neodloučím ho od nástroje. Taktéž nedovedu si barvy představiti jinak než na něčem.

Proto nazýváme skupinu vjemů o předmětě, souhrn jeho vlastností, a potiori *názorem* a názor pokládáme za nejdůležitější při poznání. (Vyučování názorné, přesvědčivost názoru.)

Vnímání smysly ostatními mimo hmat a zrak spojuje se obyčejně s názorem, určujíc vlastnosti předmětu. Pokud jimi v prostoře se obeznáváme, opíráme se o zkušenosti nabyté zrakem, na př. když dle zvuku neb vůně určujeme směr nebo vzdálenost.

2. Pouhým pohledem nabýváme jedním rázem více vjemů; více předmětů, které se v různých vzdálenostech seskupují, tvoří náš *obzor* (prostor volný). Jsou-li jednotlivé části jeho vzdáleny tak, že osy oční jdou rovnoběžně, nabývá obzor tvaru vypouklé polokoule, na jejíž ploše jsou nejvzdálenější předměty. Jestliže další rozhled zamezují plochy bližší, při jichž přehlédnutí osy se sbíhají, nabýváme vjemu *prostoru uzavřeného.*

§ 23. Vnímání velikosti.

Základ vnímání velikosti tvarů prostorových a předmětů tvoří *objektivně* obrázek na sítnici, ale subjektivně nevíme o něm nic. Čím jest tento obrázek větší, tím větši zdá se předmět. Poněvadž však obrázek není ve všech částech stejně zřetelný, musím okem pohnouti, někdy i celou hlavou ano i celým tělem, abych předmět přehlédnul zřetelně. Tak spojují se opět svalové počitky s dojmy zrakovými, a na nich a jejich jakosti závisí *subjektivně* odhadování velikosti. Čím větší námahy vyžaduje přehlédnutí nějakého předmětu, tím jest větší. Poněvadž musím pohnouti očima více, jeví se týž předmět z blízka větším než z dáli.

Předměty objektivně stejně veliké v různých vzdálenostech jsou subjektivně nestejné. Za některých okolností mizí nám smysl pro rozeznání velikosti, ve výši, v hloubi, ve vzdálenosti, poněvadž svalové počitky jsou pro všechny stejné. Týž předmět v jiné poloze jeví jiné rozměry: trám, strom ležící a stojící.

Intensita popudu působí jako námaha svalů očních. Čím jasnější, jemnější, určitější dojem kteréhokoli smyslu, tím se zdá předmět větší. Na jazyku zdá se předmět větším než na zádech; hmatem na jazyku vůbec odhadujeme všechno větším než zrakem; nádory v ústech, neb na částech

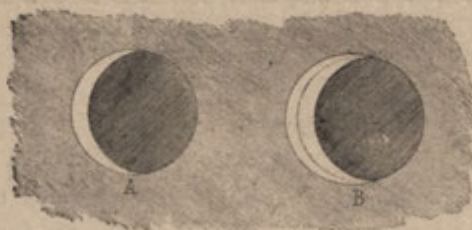
těla, kam jen prsty dosáhneme, zdají se většími než při pohledu na ně v zrcadle. (Vystouplé zuby.) Teplá ruka odhaduje vše větším než studená. Mám-li při zamhouřených očích napsati písmo určité velikosti, vypadne zpravidla větší, poněvadž hmat má jiné měřítko než zrak. V upomínce rozměry zdají se menšími než při vnímání (Goethe).

Obr. 4.

Černé nitě zdají se na bílé ploše menší než bílé nitě na černé ploše; podobně táž plocha zdá se větší při intensivnějším osvětlení. (Viz obr. 4.) Při prkenném plotě v jisté vzdálenosti jeví se mezery většími než prkna, ačkoli ve skutečnosti jsou daleko menší. Osvětlený srp měsíce (Viz obr. 5.).

Velikost plochy určuji dle množství předmětů na ní, prázdné jsou vždy menší (strop proti podlaze, náměstí o trhu, přístav s lodmi, stavební místo a základy domu, čtverec rozdělený čárkami a nerozdělený. (Viz obr. 6.). Později vtírá se přirovnání složitější. Znaje velikost nějakého předmětu, činím jej měřítkem pro jiné. Měsic na obzoru zdá se mnohem větší než ve výši, poněvadž na obzoru jeví se za předměty vzdálenými, jichž velikost znám a s nimiž jej přirovnávám. Ve výši však nemám takového měřítka.

Obr. 5. *A* srp měsice, jak by vypadati měl; *B* jak skutečně vypadá.

§ 24. Vnímání pohybu.

V prostoře jsou předměty v různých vztazích vzájemných co do vzdálenosti, což určujeme příslovci: nad, pod, vedle, před, za, a nazýváme *vztahy prostorovými, polohou.*

Neméní-li předmět svých vztahů prostorových, říkáme, že jest *v klidu;* mění-li, říkáme, že se *pohybuje.*

Příčina změny vztahů prostorových jest dvojí, tedy i dvojí vnímání pohybu. Buď měním polohu já anebo moje okolí.

1. V případě prvém splývají svalové počitky hlavy, těla, očí s dojmy zrakovými a jsou příčinou uvědomění si pohybu vlastního. Pohybuji-li se a scházejí-li počitky svalové, přenáším pohyb na okolí, t. j. zdá se mi, že já stojím a že se pohybuje okolí, na př. při rychlé jízdě na voze, na lodi,

Obr. 6.

ve vlaku. Nepohybuji-li se ani já ani okolí moje a dostaví-li se z nějakých příčin pohyby svalů očních změnu polohy provázejících, vzniká rovněž dojem, jakoby se pohybovalo okolí. To se děje při *závrati.*

Obr. 7.

Závrať vznikne, zastavím-li se náhle v pohybu, na př. sestoupíme-li s povozu po dlouhé jízdě; tu oči zvyklé jistým pohybům, jimiž provázely ubíhající předměty, těkají, nedovedou utkvíti na předmětech a vzniká zdání pohybu. Podobně se děje, dívám-li se chvíli na předmět rychle se

pohybující; ano i když příliš namáhám mozek vzpomínáním, současným vnímáním, na př. dvou melodií, při čemž oči nepokojně počnou těkati. Zdání pohybu, jež vzniká sledováním soustředných kruhů na obraze č. 7., přechází při delším trvání v slabou závrať.

2. Mění-li polohu jednotlivý předmět mimo mne nebo celé okolí, sleduji je zrakem a snadno si pohyb jejich uvědomím. Někdy však přenášíme pohyb z okolí na sebe anebo z pohybujícího se předmětu na okolí, na př. jede-li okolo vlaku, v němž jsem déle jel a jenž se zastavil, vlak jiný, zdá se, že pohybuji se já. Cestovatelům po lodi zdá se, že pohybují se lampy a jiné volně zavěšené předměty. Dívám-li se upřeně s mostu na plovoucí kry, zdá se mi, že pohybuji se sám; když však kry otírají se o nějaký kůl vražený uprostřed řeky, přenáším pohyb na tento kůl.

3. Rychlost pohybu měříme:

a) Přirovnáváním napětí ve svalech očních, jimiž pohyb provázíme. Jiné jsou pohyby ty, dívám-li se na letící vlaštovku, jiné dívám-li se na jedoucí vlak, jiné, dívám-li se na člověka běžícího nebo volně jdoucího. Rychlost mohu jen do jisté míry vnímati, pohybu rafijí hodinových ani pohybu vystřelené koule neznamenám.

b) Pozorováním úbytku nebo přibývání velikosti a jasnosti. Na tom zakládají se klamy způsobené kouzelnou svítilnou. Objektivním měřením rychlosti zabývá se mechanika.

§ 25. Citová a snahová stránka vnímání.

1. Z podstaty přízvuku vyplývá, že jen takové počitky mohou se skupiti a splynouti, které jsou buď bezpřízvučné (při smyslech vyšších), anebo kde je přízvuk stejný (při smyslech nižších). Myslíme-li si dva počitky nestejného přízvuku, jeden nepříjemný, druhý příjemný, musil by nepříjemný ovládnouti; neboť ochrana organismu jest hlavní věcí; nepříjemný dojem by nás cele zaujal a o vnímání nemohlo by býti řeči. Tomu nasvědčuje denní zkušenost. Veškeré vnímání a s ním spojené poznávání světa vnějšího nepříjemným dojmem se přerušuje. Marně se namáháme změřiti velikost předmětu, je-li světlo příliš intensivní, anebo působí-li svalové počitky k tomu potřebné bolest. Jiný doklad poskytuje cit životní (sensus vitalis), jenž jest výslednicí celého množství počitků tělových, které vznikají činností vegetativní, a jenž udává náladu tělesnou. Jakmile se dostaví nějaký počitek nepříjemný, vynikne z celku a zaujme naši mysl.

Vnímání tedy vyžaduje přiměřenost popudů organismu tělesnému

tak, aby životní funkce jeho nebyly přerušovány aniž zdraví ohroženo. Při tom může býti zdrojem jiné libosti a nelibosti, kterou pochopiti lze teprve ve spojení s představováním (§ 27). Avšak ať jest libost nebo nelibost vzbuzovaná vnímáním jakákoli, není nikdy anebo jen v mimořádných případech subjektivním výrazem toho, že popud jest organismu prospěšný anebo že mu škodí. Tento zřetel při vnímání normálním odpadá. Co by také mohlo prospěti nebo škoditi zdraví dívání se na nějaký obraz, poslouchání nějaké řeči, hledíme-li pouze k procesu vnímání a nikoli k obsahu vnímaných předmětů!

2. Tímto rázem citového přízvuku při vnímání jest podmíněna také *stránka snahová.*

Reakce motorická nemusí se při vjemu díti jako u počitku tak, aby nepříjemný dojem byl odvrácen v zájmu zachování organismu. Vždyť při vnímání není organism ani ve svém celku ani ve svých částech ohrožován. Zde může běžeti jen o to, aby ty změny ve svalstvu, které provázejí vidění, slyšení — vůbec funkci čidel, dály se tak, aby pochod vnímání byl proveden co nejpřiměřeněji, aby súčastněné smysly mohly v tomto směru veškeru zásobu energie využiti, jako se to děje u dojmů příjemných vůbec.

Z toho vzniká při vnímání jakési napětí, které si uvědomujeme a které nazýváme *pozorností.* Vnímání je provázeno pozorností, vjem, vlastně vnímaný předmět upoutává naši pozornost. Poněvadž pak si ten stav pozornostního napětí uvědomujeme teprv, když jsme se do něho dostali nevědouce a nechtějíce, mluvíme při vnímání o pozornosti bezděčné.

Pozornostní napětí odpovídá nervovému vzruchu v motorické části čivného oblouku a záleží ve změnách způsobených ve svalstvu.

Zadíváme-li se pozorně na něco, zastavuje se anebo obmezuje se dle okolností činnost jiných orgánů, ustaneme v činnosti, která nás právě zaměstnávala, v chůzi, v hovoru, v naslouchání, v jídle; oko utkví nebybně v jednom směru, čelo se svraští, víčka se otevrou dokořán, hlava dopředu nakloní; zbledneme, neboť dýchání se zvolní, po případě zastaví, aby potom rychlými výdechy nahradilo zastavený oběh krve, což nám ji, jak říkáme, vžene do hlavy a zrumění tváře a celé nás rozechvěje.

Podobně je to při vjemech smyslů jiných a bylo shledáno, že některé fysiologické změny (na př. v oběhu krevním) jsou při napětí pozornostním stejné a že jsou jiné než při pozornosti úmyslné, která je úkaz pozdějšího vývoje duševního.

Můžeme tedy definovati bezděčnou pozornost jakožto *psychický korelát reakce motorické při vnímání.*

III. Představování.

§ 26. Co jest představa a jak vzniká?

Přestane-li popud, přestane vjem; avšak každodenní zkušenost poučuje nás, že žádný vjem nemizí bez následku pro další život duševní. Nehleďíme-li k té okolnosti, že stav duševní, popudem vzniklý, trvá někdy o něco déle než popud (*vyznívání* dojmu), jsou v této příčině důležity úkazy dva:

1. Opakuje-li se týž popud, který měl již jednou za následek určitý stav duševní, *upamatuji se,* že jsem podobný stav již měl. Dojem je týž, ale připadá mi známým; jsem si vědom, že co vidím, slyším, jsem už viděl, slyšel. Též znamenám, že některý dojem připadá mi známější než druhý, a tím známější, čím častěji se opakoval, čím déle ponejprv trval, čím byl účinnější a pro mne důležitější; avšak též, že na celou řadu dojmů se neupamatuji.

2. Neopakuje se týž popud a přece mám dřívější stav vědomí opět. Co jsem viděl a slyšel, toho jsem si vědom, jak jsem to viděl a slyšel, i když zde není předmětu, na nějž jsem se tenkráte díval anebo z něhož zvuk pocházel. *Vzpomenu* si na píseň dávno zpívanou, na osobu nepřítomnou; ve snu »zjevují« se mi osoby a věci, od nichž odloučen jsem místem a časem; ano hledím někdy úmyslně vyvolati na mysl obraz dřívějšího vjemu.

Z těchto dvou úkazů soudíme, že dojmy dřívější mohou se znovu uvědomiti, *obnoviti.* To zveme **vybavením** (reprodukcí), jež znamená tedy obnovení vjemu *bez opakování popudu,* který byl původně jeho příčinou.

Vybavený vjem slove **představa**; vybavování vjemů — *představování.*

O představě dlužno pamatovati:

1. Poněvadž každý stav duševní jest provázen nějakým pochodem nervovým (bez mozku nebylo by ani představování možné) a poněvadž *stejné* duševní stavy provázeny býti musí *stejnými* pochody nervovými, soudíme též, že při vybavení opakuje se v podstatě týž pochod fysiologický, který se dál při vnímání. Týž pochod fysiologický předpokládá touž příčinu, a tou jest popud. Je-li stejný popud, pochopíme, že vzbudí stejný popud fysiologický a stejný stav vědomí. Avšak představa liší se od vjemu právě tím, že zde není téhož popudu.

Abychom si tedy vysvětlili, že se může obnoviti týž stav vědomí, aniž jest zde týž popud, předpokládáme, že po každém dojmu zůstane v nerv-

stvu **stopa**. Nevíme sice, jaká ta stopa je, ale když tu je, jest možno, aby vzruch nervový vzbuzený popudem docela jiným, zasáhl ji a navodil týž pochod nervový, jako byl při dojmu, po němž stopa zůstala, a s tím pochodem nervovým aby se dostavil týž stav vědomí.

Dříve si tu stopu představovali jako nějaký obrázek vtisknutý do mozku, avšak nyní předpokládá se jakési změnění, upravení některé části nervstva (disposice), následkem jehož nerv byv podrážděn, nemůže jinak reagovati než tím způsobem, kterým byla změna přivoděna.

Představa tedy *neuchovává se* ani hmotně ani duševně jako *hotová*, nýbrž je to *nový* stav vědomí, který se musí znovu *tvořiti*.

Představy neexistují, nepředstavujeme-li. Nemáme zásobu představ v doslovném smyslu, nýbrž pouze schopnost představovati, t. j. dřívější dojmy *obnoviti*. Existují pouze stopy po dojmech v nervstvu.

2. Není *představ temných* v tom smyslu, že bychom si jich nebyli vědomi. Co není uvědoměno, to *pro nás* neexistuje jakožto představa. Doznává ovšem organism náš dojmů, jichž si neuvědomujeme a které mohou míti vliv na duševní dějství, ale nejsme-li si jich vědomi, nejsou to představy, poněvadž nebyly vjemy.

Představy však mohou býti jasnější nebo méně jasné — temnější, podle toho, jak blíží se zřetelností dojmu původnímu. Upomínky jasné a temné (relativně).

§ 27. Rozdíl vjemu a představy.

Vjem a příslušná představa mají v podstatě týž *obsah*, neboť jsou v podstatě týž stav vědomí; avšak u představy jsou podmínky vzniku jiné. Odpadá popud a s ním bezprostřední účastenství čidel. Proto liší se představa od vjemu *zřetelností, úplností, živostí* a *nestálostí*.

V představě některé znaky splynou, jiné vypadnou, poněvadž si jich nebylo všimnuto stejnou měrou při vnímání a nezanechaly stejně silnou stopu.

Představa nevyrovná se živostí bezprostřednímu názoru; účin dojmu na organism je mnohem slabší. Vzpomínka na nejsilnější vůni neomamuje, vzpomínka na ránu z děla neomračuje, představa žáru slunečního neoslepuje, představa rány sečné nebolí. Goethe učinil pozorování, že předměty v upomínce zdají se menšími. Experimenty se dokázalo, že tóny v upomínce zdají se nižšími; i barvy se mění co do jasnosti. Dáme-li někomu po paměti vybrati látku určitého zabarvení, zpravidla vybéře temnější než jest ta, která mu byla ukázána. Obraz předmětu, na který vzpomínáme, nevydrží

dlouho v téže podobě a mnohdy mění se tak rychle, že se nám zdá, jakoby se rozplýval a znovu tvořil.

Dle těchto známek rozeznáme představu od vjemu jí *příslušného,* máme-li příležitost je přirovnávati, vždycky. Avšak jest možno, aby představa o nějakém předmětě byla i určitější i živější než vjem, kterého si nevšímáme s náležitou pozorností. Tu se může státi, že takové živé představy zaměňujeme s vjemy, zvláště, když nemáme příležitosti je srovnávati na př. ve snu. Tu vůbec vjemů nemáme, ježto smysly jsou dojmům uzavřeny, a proto vybavující se představy máme za skutečnost (živý sen).

Proto nepoznáme představu jakožto představu dle menší živosti nebo dle nezřetelnosti, nýbrž jen dle změněných vztahů prostorových a časových: víme, že předmět, jehož představu máme, tu není, nemůže býti, že nemůžeme se ho dotknouti. Kde tohoto vědomí není, nečiníme mezi představami a vjemy rozdílu. Rozdíl ten vyjadřujeme řkouce, že představy postrádají vůči vjemům *konkretnosti.*

Přízvuk představování nemůže býti týž jako při vnímání, tedy přízvuk představy není takový jako u počitku; neboť podmínky libosti a nelibosti jsou jiné. Popud odpadá, rozechvění nervů je slabší, a ani organism není týž. Není tedy nemožno, aby přízvuk představy byl docela opačný přízvuku počitku nebo vjemu. Vzpomínka na libost nebo nelibost minulou není vybavení přízvuku, nýbrž vybavení *představy* o přízvuku, které jsem nabyl sebepoznáním. Vybaviti si chuť příjemnou jest něco jiného, než vzpomenouti si, že mi něco chutnalo; jinak by dostačilo píti vodu a vzpomenouti si, že jsem pil pivo. Jenom tam, kde se vybaví zároveň některé pohyby provázevší dojem příjemný nebo nepříjemný, může se poněkud přízvuk původní obnoviti (laskominy).

S každou představou vybavuje se také snahové napětí k vykonání téhož pohybu, téže změny v drahách motorických, jako bylo to při dojmu původním. Poněvadž však vzruch nervový při vybavení je vůbec slabší, vykoná se pohyb, k němuž se obnovuje podnět, jen při dojmech zvláště silnou stopu zůstavivších. Zpravidla se obnovuje jen napětí neurčité, které přejíti může vlivem jiných podnětů v pohyby docela různé. Tak na př. vzpomínka na tanec, na plování vzbudí snahu konati příslušné pohyby, ale zůstane jaksi jen při pokusech.

Představa má tedy svou *motorickou sílu,* jejíž účinnost závisí však na jiných okolnostech, nežli snahové napětí původního dojmu, po němž zůstala stopa.

Také bezděčná pozornost, jíž vzbudil vjem, v upomínce jeví se jinak. Říkáme tomu *obrácení pozornosti dovnitř* a vnější výraz její jest jiný,

poněvadž smysly nejsou tak zúčastněny jako při vnímání. Jinak se tváříme upřeně pozorujíce předmět nebo pozorně naslouchajíce, než jsme-li zaujati vzpomínáním.

§ 28. Upamatování.

Vybavení, t. j. obnovení dojmu dřívějšího, aniž je tu týž popud, je nám pochopitelno tehda, když vzruch nervový jde drahou, ve které zůstala stopa po dojmu dřívějším. — Zákon **totožnosti.**

Naprostou jistotu máme toho v tom případě, když *opakuje* se týž dojem. Avšak tu vybavení představy nenastane, neboť by pak představa a vjem téhož obahu najednou musely býti ve vědomí. To jest, jak zkušenost učí, nemožné, současné dojmy stejného obsahu splývají v jeden jediný. Tak splyne i při opakování téhož dojmu vybavovaná představa s vjemem přítomným, což se jeví jednak vědomím, že jsem dojem ten už jednou měl, že mi připadá známým, jednak tím, že se zjasňuje.

Důkazem toho je, že nikdy nemohu míti najednou představu předmětu, na nějž právě hledím, a chci-li si ji vyvolati, musím zrak aspoň na okamžik od předmětu odvrátiti. Úkaz *upamatování.*

Upamatování je *bezprostřední* nebo *sprostředkované.*

Bezprostředně upamatuji se, když dojem mi připadá známým ihned, bez rozmýšlení a uvažování. Na př. když vida vstupovati osobu překvapen zvolám: otec! Anebo, když vstoupiv do místnosti ihned řeknu: Tady jsem už jednou byl.

Sprostředkovaně děje se upamatování, když vědomí totožnosti dostaví se po nějaké chvilce, v níž jsem si připamatoval nějakou podrobnost. Na př. když osobu poznám dle zvláštního oděvu. V tomto případě upamatuji se na oděv bezprostředně, upamatování na osobu je sprostředkované.

Sprostředkované upamatování je tedy děj složitější, který bezprostřední upamatování předpokládá.

§ 29. Vybavení prosté a návodné.

Vybavení může nastati jen, když popud je jiný než při dojmu původním. Bez nějakého popudu také nemůže vybavení nastati; neboť stopa zbylá po dojmu nemá schopnosti, aby sama od sebe navodila nervový vzruch, jehož je třeba, aby obnoven byl určitý stav vědomí. K tomu musí podnět přijíti vždy z vnějška, a to buď *přímo* nějakým dojmem nebo *nepřímo* nějakou představou, která už byla navozena působením z vnějška.

Představ »volně stoupajících« svou vlastní silou, bez podnětu z vnějška, jako je přijímala starší psychologie, není.

Vjem (dojem) nebo představa, které jsou podnětem vybavení, nazývají se *vybavujícími*.

Nejsme-li si těchto vybavujících podnětů vědomi, vzniká vybavení *prosté*, na př. ve snu. Potom se nám může zdáti, jakoby představy náhle, samy od sebe ve vědomí se objevily (nápady, vnuknutí, intuice).

Jsme-li anebo můžeme-li si býti vybavujících podnětů vědomi, vzniká vybavení *návodné*. Dívám se na osobu, vzpomenu si na jinou jí podobnou a vzpomínka ta navodí vzpomínky další. Tu jest vjem osoby přítomné příčinou vybavení představy osoby nepřítomné a tato představa vybavujícím podnětem pro další vzpomínky. V podstatě není mezi vybavením prostým a návodným rozdílu.

§ 30. Zákony vybavení.

Pozorováním okolností, za kterých se představy vybavují, byly stanoveny zákony vybavení. Jsou tyto:

1. **Zákon současnosti:** *dojmy, které současně ve vědomí se setkaly, vybavují se navzájem.* Opakuje-li se jeden z nich, vzbudí vzpomínku na druhý. Tak vybavuje *část předmětu představu celého předmětu*. Vidím-li střechu známého domu, vzpomenu na celý dům; vidím-li část oděvu, který jsem neviděl dosud jinde než na určité osobě, vzpomenu na tuto. Namaluje-li někdo ruku nebo nohy, doplním si k tomu ostatní části těla.

Současně bývají ve vědomí dojem a vjem pohybu působením toho dojmu vykonaného. Pocítím bolest na ruce, třepám jí, podívám se na ni, vidím ten pohyb a po případě krev z rány se řinoucí nebo nějakou jinou změnu a vzkřiknu bolestí. Všechny ty vjemy tvoří části jednoho dojmu jsouce pokračováním motorické reakce způsobené dojmem bolestným. Když vyskytne se potom jeden z nich, když uvidím touž změnu na ruce, když konám týž pohyb, když zaslechnu týž výkřik, vzpomínám na bolest. A když podruhé touž bolest pocítím, mám hned tušení, že se stala na ruce.

Na tom zakládá se umisťování (lokalisování) dojmu na povrchu těla (viz § 20.).

Na tom zakládá se dále význam *posunu*. Posunem nazývá se změna na povrchu těla (pohyb, výkřik, slzy), kterou pokládáme za známku stavu vědomí. Změna ta je částí reakce motorické, která nastala při nějakém dojmu. Nejprvé pozorujeme na sobě samých, že jisté pohyby spojeny jsou se stavy duševními, na př. pohyby odrazové, pláč, smích. Potom přenášíme

to i na své bližní, takže vidíme-li jistý pohyb, ihned vybaví se nám představa stavu s ním spojeného. O tom, kdo pláče, soudíme, že má bolest; kdo se chytá za hlavu, toho bolí; kdo uši napíná, naslouchá; kdo mává rukama, je rozčilen.

Častým opakováním téhož posunu zůstává v organismu stopa, která po případě může býti viditelná; takový ustálený posun nazývá se *rysem*, z něhož soudíme na *náklonnost* k nějaké činnosti duševní, na *vlastnost*. Nejspíše jeví se v tváři, a proto můžeme z tváře vyčísti stopy duševního života; tvář jest zrcadlem duše. Také celé držení těla, způsob chůze a pod. mohou býti rysy, z nichž možno souditi o povaze člověka. Na tom zakládá se *fysiognomika*, nauka, jež udává, kterak z rysů tváře a těla možno poznati vlastnosti duševní. Velice fysiognomisovali románopisci francouzští v létech třicátých a čtyřicátých (Sue, Dumas). Básník si tím líčení povahy velice usnadňuje; neboť spoléhá na to, že čtenář rysy považuje za známky duševních vlastností a obraz si doplní. Nesmí se však v té věci překročovati míra; neboť rysy jsou individuální. Jakousi službu fysiognomika konávala i v diagnose lékařské.

Na posunu a vybavování jím způsobeném zakládá se dále *mimika*, *chiromantika* (hádání z ruky) a *chirogrammatomantika* (hádání z rukopisu).

Napodobivost pohybů vysvětluje se vybavováním dle zákona současnosti. Známý jest úkaz, že rozmlouvajíce s někým, bezděky napodobujeme jeho postavení, pohyby rukou i nohou, a to nejspíše v hovoru nenuceném s osobou, jíž věnujeme pozornost. Vidíme-li totiž pohyb, vybaví se v nás představa o něm, t. j. jeho stopa v drahách motorických, a tím vznikne chtění, snaha vykonati jej. Napodobivost v širším významě týče se veškerého duševního dějství, a i tu má vybavování dle současnosti důležitý úkol, jakož nejsnáze patrno při vychovávání na stupni nižším. Hluchoněmí naučí se tak pronášeti hlásky a slova.

Také slovo souvisí s představou, již nám při vyslovení na vědomí přivolává, v podstatě dle zákona současnosti; neboť původně slovo — zvuk způsobený dechem z plic vyraženým — jest zvukový posun, o čemž později v § 41.

Od současného se vyskytování dojmů ve vědomí, jehož případy právě byly vypočteny, jest lišiti *zdánlivou současnost*, která jest u skupin vjemů různých smyslů. Na př. osoba zpívající nějakou píseň s průvodem klavíru v místnosti slavnostně vyzdobené před četným obecenstvem. To je řada četných dojmů, které spojují se v jeden celkový obraz, jenž mi dobře v paměti utkví a jehož jednotlivé části se navzájem vybavují. Vysloví-li někdo

jméno osoby oné, vzpomenu, kde jsem ji slyšel zpívati a připamatuji si všechny okolnosti. To však všechno nesouvisí dle zákona současnosti, dojmy ty neměl jsem najednou, nýbrž po sobě; neboť pozornost upoutána byvši nejprv třeba zpěvem, obrátila se pak k osobě zpívající, potom k osobě zpěv na klavíru doprovázevší atd.

Stejně se to má s představou předmětu majícího mnoho jednotlivých podrobností, z nichž každá pro sebe může zabrati mou pozornost, a které nemohu rozpoznati jedním pohledem. Vzpomínám-li na takový předmět, nebo skupinu předmětů (místnost vyplněnou nábytkem, budovu), tu vtane mi nejprv celkový obraz na mysl, v němž části splývají neurčitě, potom však jako bych se rozhlížel v duchu, vzpomínám na jednotlivosti. Někdy cítím při takové vzpomínce slabé napětí ve svalstvu hlavy.

Případy takovéto náleží vysvětlovati dle zákona následujícího.

§ 31. Zákon posobnosti.

2. **Zákon posobnosti:** *Dojmy, které po sobě následovaly tak, že pozornost od jednoho k druhému přešla bezprostředně, vybavují se navzájem.* Tendence k vybavení jest větší z předchozího k následujícímu než obráceně; snáze vzpomínáme na to, co následovalo, než na to, co předcházelo.

Více dojmů, které za takovýchto okolností po sobě následovaly, tvoří **řadu.** Řada jest podle toho družina dojmů (vjemů), které po sobě následovavše (třeba ne bezprostředně) poutaly jeden po druhém naši pozornost, jíž jsme si vědomi jako celku a jejíž členové se navzájem vybavují.

Všechny dojmy, co jich přináší sebou život duševní, jdou za sebou; ale netvoří jednu řadu, aniž všechny z nich spojují se v jednotlivé řady. Jenom ty dojmy, jichž jsme si náležitě všimli, jsou toho schopny; kdežto dojmy nepovšimnuté jsou pro upomínku vůbec ztraceny.

Má-li vzniknouti řada, jest třeba: 1. aby tu bylo několik dojmů, z nichž každý následující dostavil se do vědomí, když pozornost byla zaujata jiným a když pozornost dovedl s něho na sebe převésti; 2. aby tyto dojmy jevily se nám z nějaké příčiny jako celek. Toho se dosahuje častějším opakováním jednoho a téhož sledu dojmů (abeceda, řada čísel, slov, vjemů zrakových) anebo společným podkladem prostorových vztahů (dojmy při procházce, data dějepisná, přírodopisná, při nějaké nálezce). *Úmyslně* můžeme jakékoli představy spojiti v řadu.

Členové řady vybavují se navzájem, a to tak, že předchozí vybaví následující snáze než opačně. Příčina je v tom, že řada obrácená jest vlastně celek docela jiný a že řada *utkvěla* v pořádku určitém. Proto jest

vybavení řady od počátku ke konci mechanicky snadné, nazpátek mnohdy nemožné.

Postupné vybavování řady slove *rozvoj*. Člen střední má se k následujícím jako počáteční, k předcházejícím jako konečný. Vybaví-li se, tu rozvíjí se zbývající část řady až do konce, kdežto z předešlých členů vtane jen nejbližší určitěji na mysli, a ostatní velmi nejasně, což se jeví někdy tak, že si uvědomím, z které řady je to část. Na př. říkám-li sloku básně z prostředku.

Dle zákona posobnosti souvisí také části složeného vjemu, jak o tom stala se zmínka v odstavci předešlém.

§ 32. Zákon podobnosti.

3. Zákon podobnosti. *Vjem vybavuje představu podobnou.* Podobné jsou stavy duševní, mající něco společného a různého dle schematu *a b c d*, *a b e f*, kdež stejné písmeny značí části společné. Mám-li vjem *a b c d* a měl jsem již vjem *a b e f*, tedy nejprvé vybaví *a b* svou představu a_1 b_1 pouhým opakováním a s ní i část e_1 f_1 dle zákona současnosti.

Na základě tohoto zákona vybavuje se *obrazem original*. Obraz, podobizna nemá s originalem obyčejně (na fotografii) nic společného než rozměry prostorové v perspektivním průmětu. Poněvadž vídal jsem osobu v takovém postavení, mohu si na ni vzpomenouti z obrazu; jestliže však jsem nějaké krajiny neviděl v průmětu perspektivním, jak je na obraze podána, ztěžka se na ni upamatuji.

Náhrada za názor podává se dle zákona podobnosti. Za názor bezprostřední podává se názor něčeho podobného. Nejúčinnější je model stejné velikosti a zabarvení, na druhém stupni je model v měřítku zmenšeném; pak následuje obraz plošný malovaný, obraz jednobarvý (rytina), konečně diagram. Zcela na zákon podobnosti jest odkázán popis, má-li vůbec býti platný. Čím lépe využitkuje podobnosti, tím je názornější. Proto užíváme při popise přirovnání, zvláště chceme-li o věcech zcela neznámých vzbuditi představu. Sebe důkladnější výčet vlastností neznázorní dítěti krokodila tak, jako přirovnání k velké ještěrce, vidělo-li ji. Básnický popis má také užívati přirovnání, a to ne exotických, nýbrž z okolí čtenářstva.

Přirovnání básnické a metafora jsou praktickým využitím zákona podobnosti. Na přirovnání básnické musíme pohlížeti se dvou stanovisk. Básníku samotnému totiž vyvolá představa líčená představu podobnou, a proto ji poví. Odtud ono hromadění přirovnání u Homéra (3. zpěv

Iliady). Čtenáři pak postavením dvou podobných představ vedle sebe sesílí se účinek členu společného (tertium comparationis).

Při metafoře jest slovo prostředníkem mezi podobnými představami. Tomu, kdo řekne »havraní vlas«, připomene barva vlasu barvu peří ptáka; tomu, kdo ta slova slyší, vtane na mysli ihned společný znak, a jím si představu vlasu doplní. Při vývoji řeči již z ohledu úspory volena byla slova již hotová na označenou zjevu podobného. Taková metafora nazývá se grammatickou a má dva druhy: metaforu kořennou (radikální) a poetickou. V prvním případě užilo se na označení nového zjevu nebo nové představy slova označujícího představu podobnou jakožto kmene, z něhož odvozeno slovo nové na př. vidětı, věděti; dýchati — duch — duše; den div — daimon, theos atd.; to zvláště platí při představách abstraktnějších. V případě druhém přeneslo se slovo hotové na předmět nový, podobný: témě, hlava, hřeben, pata hory atd.

Allegorie, ironie, kontrast zakládají se rovněž na zákoně podobnosti. *Kontrastné* představy jsou podobné, protože vedle společných členů mají *jeden* význačný, různý, jenž právě pro ony podobnosti jest nápadný. Je-li málo podobností a více růzností, nekontrastují představy. Výška hory u přirovnání s člověkem nevynikne, ale vedle kopce malého je hned nápadná. Podobnosti jsou také příčinou, že se kontrastné představy navzájem vybavují. Vidím-li kraj pustý, vzpomenu si na požehnaný; pohřeb upomíná na slavnostní okamžiky v životě zesnulého. Cizí spokojenost přivádí na mysl vlastní rozervanost, cizí veselí vlastní smutek, obr upomíná na trpaslíka, nemocný člověk na zdravého.

Zákony vybavení tuto vypočtené lze zahrnouti základným zákonem **totožnosti**; neboť je-li stopa po dojmech nezbytnou podmínkou, aby vybavení nastalo, není to jinak pochopitelno, jak bylo připomenuto, než tak, že vzruch nervový, způsobený vybavujícím dojmem, jde aspoň částečně touž drahou, ve které vzruch nervový vybaveného dojmu zanechal stopu. Ve všech případech vybavení lze předpokládati, že vybavující vjem a vybavenina mají v nervovém podkladě něco společného. V případech podobnosti vyplývá to ze schematu podobnosti, v případech současnosti rozumí se to samo sebou a v případech posobnosti je společnou částí pozornostní reakce motorická.

Vjem vybavující a vybavenina souvisejíce společnou částí, zůstávají touto částí spojeny i ve stopě — *sdružují, associují* se. Proto mohou zákony vybavení platiti také o sdružování představ: současné, posobné a podobné dojmy se sdružují. Odtud běžný název **zákony associační**, ačkoli vlastně jsou to zákony vybavení; neboť ve zkušenosti jest nám dáno a pří-

stupno pozorování pouze vybavování, kdežto o sdružování teprv na základě toho usuzujeme.

Zákony associační jsou základní a jediný zákon duševního dění počínaje od spojení počitků ve vjemy a jediným čistě psychickým prostředkem k vysvětlení vzniku úkazů složenějších. Ve starší psychologii byl význam jejich přeceňován, poněvadž se zapomínalo na trojstránkovost jevů duševních a chtěl se i vznik citu a snahy pomocí zákonů těch vysvětlovati. Směr filosofické spekulace, která vycházejíc od psychologie chtěla odtud všechny problémy lidského poznání vysvětliti, a v němz tudíž associační zákony měly úlohu podobně důležitou jako zákon gravitace ve fysice, nazývá se *associanismem.* Počíná *Lockem* (1623—1704), pěstován byl *J. St. Millem* (1806—1873), a končí *Herbertem Spencerem* (1820—1905).

§ 33. Pamět.

Úkaz, že dojmy předešlé mohou se vybaviti, nazýváme *pamětí.* Vybavení může se lišiti:

a) snadností, jakou se děje;

b) zřetelností vybaveniny;

c) úplností vybaveného celku;

d) tím, po jak dlouhé době jest vybavení možno.

Čím větší měrou vybavování činí těmto požadavkům zadost, tím jest duševní život dokonalejší. Různosti intelligence jsou podmíněny právě růzností reprodukce v uvedených ohledech. Srovnejme na př. dítě s člověkem dospělým. Dítě nepodrží mnohých dojmů v paměti, vzpomínky jeho jsou neúplné, spletené, brzy zapomíná. Anebo vizme člověka v stavu abnormálním, rozčileného vášní nebo nemocí, nebo blázna.

Je-li tedy dokonalá pamět známkou a podmínkou dokonalosti intelligence, činíme na ni požadavky, aby byla *a) hotová, rychlá, b) věrná, c) obsáhlá, d) trvalá.*

V otázce, kterak pamět podporovati, jest vodítkem utkvělost dojmu, jež umožňuje obnovení. Čím je stopa utkvělejší, tím spíše vyhoví reprodukce požadavkům na pamět činěným. Utkvělou, trvalou stává se stopa buď silou dojmu anebo častým opakováním dojmu slabého. Z toho jsou dvě hlavní pravidla pro cvičení a podporování paměti:

1. *Dojmy buďtež co možno silné* t. j. jasné, zřetelné. K l a d n ý důsledek: Buďtež to názory. (Komenského zásada názornosti ve vyučování.) Nemožno-li podati názor, držme se stupnice náhrad za názor uvedené

v § 32., 3. Účin živého slova a význam sbírek odtud se pochopuje. Školy mají býti malými musei (Lindner). *Pozornost* jakožto podmínka vnímání jest i podmínkou zřetelnosti a jasnosti dojmů, tudíž i vyučování. Záporný důsledek: dojmy nebuďte příliš četné ani spletené ani povrchní; neboť tím trpí zřetelnost. Non multa, sed multum. *Πολυμαθία οὐ διδάσκει.*

2. *Dojmy se opakujte.* Opakování dějž se v původním složení, tím se utvrdí stopa, anebo v složení rozmanitém, aby se představa stala středem velké konstellace; tím se usnadňuje reprodukce. Závisí pak síla paměti jednak na počtu opakování, jednak na častosti jeho (nesmějí býti veliké mezery časové). Ovšem nesmí se míra překročiti; v obou způsobech cviku musí býti systém, o nějž se stará pravidelné vyučování školní. Repetitio est mater studiorum. Übung macht den Meister. Důležitost poznámek. Čítejme s tužkou v ruce.

Dle těchto pravidel hledí pamatování usnadňovati *pamět známková* (semiotická), jež spojuje nesnadnější představy se snadno vybavitelnými dojmy jakožto známkami. Známky (symboly) jsou buď zcela prosté, opírajíce se pouze o zákon sdruženosti, na př. uzel na šátku, symbolická roucha, odznaky; anebo mají hledanější, vtipnější vztah k obsahu. Mám-li si zapamatovati, že císař Theodosius rozdělil říši svým synům tak, že dostal Arkadius polovici východní, Honorius západní, připomenu si, že ve východní části je Arkadie a spojím slovo to s Arkadiem. Vyčegda a Suchona jsou složky Dviny; Vyčegda je východní.

Toho druhu jsou mnohé praktiky vyučovací na stupni nižším a mnemonika.

Mnemonika jest nauka, kterak podporovati pamět slovní. Za starověku byla pěstována úsilně a měla jakýsi význam, poněvadž nebylo tolik záznamů písemných, nebyly tak přístupny jako nyní, a vyučování záleželo v učení se nazpamět. V Řecku vyniknul v té příčině Simonides a sofisté. Nyní pozbývá významu, poněvadž hledí se k obsahu a jest požadavkem věci především rozuměti. Přece však hledí se tu a tam rýmem, alliterací, veršíky memorování usnadňovati (versus memoriales v logice; rodová pravidla v grammatice latinské). Značnější prospěch má ta praktika při datech dějepisných a při číselných řadách. Čísla do devíti označí se na př. v mnemonice Reventlovově a Kotheově písmenami: *b p* = 6 *d t* = 1 *f v* = 7 *h ch* = 8 *g k* = 9 *n* = 2 *r q* = 4 *s š* = 5 *l c z* = 0 *m* = 3; na to najde se slovo, jehož souhlásky dle této stupnice dají letopočet a které nějak obsahově souvisí s jménem neb událostí, již si jest pamatovati (můstek mnemotechnický). Na př. Karel VI., tvůrce pragmatické sankce, ze-

mřel roku 1740. Volím-li slovo *tvůrce* za mostek, pamatuji snadno i nejdůležitější čin tohoto panovníka.

Jsou také jiné systémy mnemotechnické; avšak čím důmyslnější, tím jsou méně praktické; proto se jich málo užívá.

Pamět dělí se na *mechanickou* a *soudnou.*

Mechanická jest ta, při níž se neužívá jiných posil než těch, které plynou ze zákonů sdružování a reprodukce. Slova, pojmy pamatují se proto, že často byly pospolu ve vědomí, a tak, jak za sebou následovaly. Hojné opakování, říkání nahlas postačí, abychom si zapamatovali celé skupiny pojmů a myšlenek, aniž bychom jim rozuměli. Takové učení se nazpamět jest snadné, ale též nás pamět taková snadno opouští. Často se při vybabování spleteme a nemajíce jiných pomůcek, nedovedeme »si pomoci«.

Soudná pamět jest ta, při níž užíváme vztahů obsahových. Nepamatujeme si a nevštěpujeme si pouze zvuky, nýbrž hledíme věc pochopiti a myšlenky příčinně, logicky spojiti. Takové vědění má teprve pravou cenu a musí býti cílem vzdělávání školního i soukromého. Cenu a rozdíl obou druhů pamětí nejlépe poznáme, srovnáme-li žáka »dříče« se žákem, jenž věci »rozumí«.

Pamět dělí se též dle obsahu představ na místní, sluchovou, pamět pro čísla atd. V té příčině jsou individualní různosti. *Linné* na př. nemohl se naučiti francouzsky, ač měl jinak pamět vycvičenou, *Walter Scott* měl výbornou pamět pro místa, slabou pro čísla. Umělci i pedantičtí učenci vynikávají jednostrannou pamětí.

§ 34. Vzpomínání.

Vzpomínání jest úmyslné vybavování proti trpné pamčti, kdež představy se vybavují samy od sebe dle zákonů reprodukce.

Chci-li si na něco vzpomenouti, znamená to vlastně nedostatečnost paměti, nedostatek souvislosti představ přítomných s těmi, jež by tu měly býti. Nedostatek ten nelze pro okamžik, kdy vzpomínám, odstraniti; jenom do budoucna možno pamět sesilovati. Jediné, co mohu chtěje vzpomenouti učiniti, jest, že obrátím pozornost na celý pochod a odvracuji, co by jej mohlo rušiti. Vzpomenutí konečné není mou zásluhou; mnohdy se stává, že čím více se namáhám, abych si vzpomněl, tím hůře se to daří, kdežto obrátím-li pozornost jinam, představa jako by sama od sebe vstoupí do vědomí (namanutí). (Srv. § 27.)

Vzpomínání jest provázeno výraznými změnami tělesnými, které jsou

podobny tělesnému výrazu pozornosti a zdají se svědčiti o snaze odvrátiti dojmy rušivé: přimhuřujeme oči, přivíráme rty, zadržujeme dech, zacpáváme uši; při tom ustáváme v práci konané, v chůzi, v mluvení, v psaní. Zvláštní posun vzpomínání jest, že klademe prst na čelo, jakobychom chtěli práci mozku usnadniti.

§ 35. Zapomenutí a hypermnesie.

1. *Zapomenutí* jest nemožnost vybavení. Jest dvojí:

a) trvalé, když stopa po dojmu zmizí, ježto byl dojem příliš nepatrný anebo nebyl dlouho obnoven;

b) dočasné, když stopa sice trvá, avšak jest v takovém spojení se stopami jinými, že nemožno ji na ten čas v původní podobě obnoviti.

Podmínkou trvalého utkvění jest pozornost; proto dojmy, na něž pozoru nemáme, snadno propadají zapomenutí. Také směsice dojmů bráníc pozornosti zavinuje zapomínání.

Podporou paměti jest mnohonásobné, ovšem případné sdružení; tedy co nesouvisí s dosavadní zkušeností a není při tom dosti silné, snadno mizí. Také, co se neopakuje, necvičí, i řeč mateřská, snadno se zapomíná.

Téhož účinu na paměť jsou příčiny fysiologické, najmě pathologické, pokud mají za následek takové rozrušení nervové soustavy, že dojmů nemůže podržovati: ochrnutí, záněty, souchotě mozku a jich předchůdci: stáří, nemírné hovění chtíčům a náruživostem, přepínání činnosti duševní, vášnivé záchvaty, rozčilování.

Zapomenutí může býti *povšechné,* týká-li se všech představ anebo *částečné,* týká-li se jenom jistého oboru představ. Sem náleží *afasie,* zapomenutí jistého druhu slov na př. jmen vlastních nebo některé řeči. *Agrafie,* neschopnost napsati, co člověk myslí; *anarthrie* neschopnost prosloviti stav tanoucí na mysli; *paragrafie* nesprávné psaní slov; *parafasie* nesprávné užívání slov.

Zvláštní případ jest zapomenutí *občasné* (periodické) v nemocech a v hypnose (dvojí paměť). Nemocný po dobu nemoci a hypnotisovaný po dobu hypnosy nepamatuje se na nic ze života předcházejícího aneb jen na něco; uzdraviv se, pokud se týče, vzbudiv se, nepamatuje nic z doby nemoci, ale za to opět vzpomíná na věci před nemocí. Někdy se stává, že při opětované nemoci nebo hypnose nemocný vzpomíná na děje z prvního případu, zapomínaje ovšem na to, co bylo v stavu normálním.

2. *Hypermnesie* jest upřílišnění paměti, když obnoví se náhle dojmy dávné, které by se za normálních okolností v té hojnosti a jasnosti nebyly

vybavily. To se stává ve stavech provázených zvýšenou činností nervovou, v některých nemocech a vášních. Před smrtí mluvívají lidé řečí dávno zapomenutou. Jedna ženština náhle odříkávala hebrejské žalmy, jež za mládí slýchala jako služka v domě kazatele evangelického, aniž jim věnovala velkou pozornost. Tolstoj líčí v »Obležení Sevastopole« okamžiky před smrtí: Praskuchinovi proletí myslí v krátké době několika vteřin celý životopis od nejútlejšího mládí.

3. Jako vzpomenutí, tak jest i zapomenutí nezávislé na naší vůli. Chtíti zapomenouti jest bezvýsledné, neboť právě tím obíráním se s představou, již chceme zapomenouti, utvrzujeme její stopu. Můžeme pouze vyhledáváním silných dojmů odvraceti mysl od představy na jistou dobu; sotva však se podaří, aby po ustání dojmů nevybavila se znova. Memini etiam, quae nolo, oblivisci non possum, quae volo, praví Cicero. Sejde s očí, sejde s mysli, radí přísloví.

§ 36. Obrazivost.

Stopy, jež zůstávají po dojmech, pozbývají zřetelnosti, jestliže nebyly opakováním dostatečně sesíleny. Proto stává se, že vybavená představa v mnohém liší se od dojmu původního; některé části třeba úplně zanikly, jiné setřely se k nepoznání. Kdybychom dle vzpomínky dovedli nakresliti obraz předmětu, kterého jsme dosti často nevídali, nebude se shodovati obraz s předmětem skutečným.

Sdružováním, kterému podléhá nejen vjem, ale i představa, dostává se představa ve styk mnohonásobný s jinými představami, s jejich družicemi současnými i posloupnými. Poněvadž souvislost tohoto sdružení může býti nestejná, jest možno, aby představa objevila se při vybavení ve spojeninách různých.

Často reprodukujíce řadu, spleteme ji, vzpomínajíce na událost, změníme jednotlivé momenty. Osoby, jež snadno mechanismu představ podléhají, nedovedou jednu a touž věc stejně po dvakráte vypravovati.

Na těchto dvou úkazech zakládá se **obrazivost** jakožto *reprodukce změněná*. Liší se od paměti, jež jest reprodukce věrná; není však pouhým nedostatkem paměti, nýbrž vyznačuje se tím, že tvoří skupiny *nové* a jen potud náleží jí zvláštní místo mezi jevy duševními. Když dítko odříkávajíc veršíky vynechává a vázne, je to špatná paměť; pak-li však vypravujíc bájku svoje nápady do ní připlétá, je to obrazivost.

Výtvory obrazivosti vznikají:

1. *Vynecháváním prvků složenin původních.* Na př. mám-li si před-

staviti kostel bez okolí, zmenšiti obraz předmětu; vůbec když odmyslím některý znak, jako dělávají děti kreslíce předměty. To jest obrazivost *abstrahovací*, jíž je třeba také ke tvoření pojmů, k provedení náčrtu, diagramu, plánu stavby, schématu.

2. *Doplňováním vymizelých částí* živly ze zásoby představ. Dítko doplňuje děj bajky, kdekoli mu něco z paměti uklouzlo — obrazivostí *determinující*.

Obrazivost tato jest činna všude, kde si mám něco domýšleti nebo přimýšleti, jako při čtení popisů. Popisující básník nemůže při největší svědomitosti podati znaky nějaké složené představy tak úplně, aby ve čtenáři vznikla představa do podrobna určitá; nýbrž jest se mu spokojiti vzbuzením představy podobné, při čemž čtenář podle návodu básníkova sestrojuje si obrázek sám a doplňuje, co řečeno není, nebo, co se říci nedá, svým vlastním důmyslem. Jak různě vypadnou illustrace téhož výjevu, provedené od různých umělců!

Poznámka. Ostatně v tom doplňování samočinném záleží zvláštní půvab, jehož básník nemá se zříkati. Nemá tomu vzruchu klásti pouta zbytečná, jenom jej říditi v určitém směru. Čím podrobněji vypisuje, tím více omezuje samočinnost a ježto nelze vůbec dosíci slovy toho, čeho dosáhneme bezprostředním názorem na př. v uměních výtvarných, jest přílišná svědomitost v popisu chybou aesthetickou. Již Lessing káral básníky, kteří chtěli »malovati«, a neúspěch poesie popisné vysvětluje se tím, že na obrazivost naši činí nevhodné požadavky, chtějíc vylíčit krásu přírody krásnými slovy. Básník dosahuje účelu svého cestami jinými, přirovnáním, vylíčením *účinku* krásy v duši lidské (odrazem, jak líčí Lessing v Laokoontu).

3. *Tvořením nových celků ze živlů starších.* Kdežto v předešlých případech výtvor obrazivosti záležel v pozměnění daného podkladu, buď vynecháním nebo přidáním znaků, zde vzniká celek samostatný — obrazivost *kombinační*. Z různých celků berou se části a spojují se v nové skupiny, řady, kteréž zakládají se na skutečnosti, ale od pouhých upomínek na ni značně se mohou lišiti. Nejznámější dílna této obrazivé činnosti jest sen a stavy jemu příbuzné: zamyšlení, nadšení, extase. Dojmy vnějšími, které neustávají působiti ani na tělo odpočívající, vzbuzují se dle zákonů reprodukce všeliké představy a ty zase vybavují jiné, s nimiž nejúžeji souvisí, a tak nastrojují se celé děje, jichž průběh v jednotlivostech sice odpovídá skutečnosti, v celku však jí se příčí. Představy, nejsouce poutány logikou událostí skutečných, nedbají jí, přání a tužby objevují se jako skutečnost, obavy se vyplňují; myšlenky potlačené z ohledů slušnosti a

kázně, dostaví se v plné síle a nevázanosti; co při plném vědomí odmítáme jako absurdní, nemožné, to ve snu odehrává se i proti naší vůli, k naší nespokojenosti. Není ovšem vyloučeno, aby se vybavily upomínky zcela věrné, abychom znovu prožili, co nás těšilo nebo rmoutilo, ale častější je, že věrnost reprodukce bývá zkřížena jinými dojmy.

Vázanější jest obrazivost děcka vymýšlejícího hry a hračky, neboť jest více odkázána na dojmy skutečnosti. Několik dřívek, při nichž by člověk dospělý na nic nevzpomněl, dostačí, aby v mysli dítěte inscenován byl děj. Dřívka mu žijí, jednají; hovoří s nimi, obklopí je vymyšleným okolím a vžije se tak v tento sen, že po dlouhou chvíli nevypadne z úlohy. Ta dřívka jsou jakoby neumělé črty kreslící obraz jeho vnitra; co jim schází do těch princezen a králů, které představují, to doplňuje živá obrazivost mysli dětské.

Mythologické představy vznikly postupem tomuto dětskému snění podobným. Mračna sluncem s oblohy zapuzovaná vybavila, dejme tomu, představu o boji (jak k tomu poukazuje i výraz námi zde užitý), a již tu byla obrazivost, která doplňovala scházející části představy o boji; odpovídajíc na otázky, *proč* se ti dva na obloze do sporu dostali, jaký bude výsledek a p., vyšňořila vypravování dle subjektivní nálady a zkušenosti jednotlivce. Je pochopitelno, že tento úkaz nebeský vzbudil jiné představy obyvatelům kraju přímořských, jiné pastýřům, jiné námořníkům, jiné lovcům. To jest jedna příčina vzniku bájí, a báje právem za výtvory obrazivosti se pokládají; avšak jako ve výtvorech snu jest podklad skutečných dojmů, tak obsahují i báje jádro skutečnosti v rouchu fantastickém. Věda pak hledajíc to jádro, pokouší se báje vyložiti.

Obrazivost může býti *bezděčná* nebo *úmyslná,* jako paměť. Bezděčná čili mechanická obrazivost jest tam, kde nezasaháme v rej představ vůlí. Všechny případy uvedené výše jsou výtvory bezděčné obrazivosti, avšak již v činnosti dítěte hru vymýšlejícího pozorujeme počátek úmyslnosti. Je-li tento úmysl tvořiti výtvory nové za účelem jakýmkoli zřejmý, jest to *obrazivost úmyslná čili obrazotvornost* (fantasie v užším smyslu).

Je-li tím úmyslem krása, dobro, pravda, dostává se obrazotvornost ve službu nejvyšších lidských ideálů. Tvoření její v umění, vědě, v životě sociálním jest nejvyšším projevem lidské osobnosti v jednotlivci i celých národech.

V obrazotvornosti jsou spojeny všechny tři druhy: abstrahovací, determinující i kombinující. Typus v básni nebo v malbě vznikne pozorováním mnohých zjevů jednotlivých, z nichž básník vytkne

charakteristické zvláštnosti společné. Toto neživé schema, tuto kostru teprve doplní ze svého a umístiv ji v přiměřeném okolí, rozvine děj, který *skombinuje* na základě skutečných, ze skutečnosti vypozorovaných zjevů. Pouhé opáčení skutečných událostí, napodobení a vypisování skutečnosti není pravá činnost umělecká. Také libovolné snění bez podkladu skutečného života je spíše obrazivost blížící se dětské tvořivosti než vážná práce umělecká.

§ 37. Mysl.

Souhrn stop, které zůstávají po dojmech v nervstvu, podržujíce schopnost vybavení, nazýváme *myslí*.

V mysli jest uložena zásoba veškeré dosavadní zkušenosti způsobem, který umožňuje, aby jí bylo využito při další činnosti duševní; neboť vzpomínajíce na to, co jsme již zažili, můžeme se tím říditi ve svém jednání a nemusíme znovu čekati na výsledek a opakovati nezdařené pokusy. Všechna snaha směřující k zachování existence může rychleji a bezpečněji jíti ke svému cíli. Experientia docet.

V souhrnu stop tvořících podklad mysli musíme předpokládati určité složení, různé ovšem dle individuality a dle okolností vývoj podmiňujících, čili určitý řád. Jako stavy vědomí navzájem spolu souvisí dle zákonů associačních, tvoříce rozmanité skupiny, družiny, řady: tak jsou tyto vztahy konkretním způsobem uchovány v mysli. Žádný dojem nevtiskuje se isolovaně v paměť, nýbrž vstupuje prostřednictvím představ, s nimiž bezprostředně souvisí, ve vztah se všemi jinými představami, s kterými souvisí zase ony, takže celá mysl tvoří souvislý celek, jehož části určeny jsou důležitostí, jakou měly ty které družiny dojmů v dosavadní zkušenosti.

Mysl v tomto ponětí nemůže býti bez vlivu na veškeré další vnímání a konání; neboť každý nový dojem musí býti v nějakém poměru k dojmům dřívějším, po nichž stopa uchovává se v mysli.

Obecně lze si mysliti dva případy: 1. Nový dojem jest naprosto c i z í dojmům dřívějším, nemaje s nimi nic společného; anebo 2. jest některým z nich p ř í b u z n ý, jsa jim podobný nebo souvise s nimi dle jiného zákona associačního. V prvním případě, který ostatně sotva kdy ve skutečnosti se vyskytuje, dojem svou cizotou způsobuje nelibost. Nemaje nikterak dráhu připravenu a usnadněnu, nutí k neobvyklé reakci a vyžaduje více námahy, aby se mu organism přizpůsobil. Je známá zkušenost, že čím dojem cizejší, tím neliběji působí.

V druhém případě dotkne se dojem mysli, t. j. stop po dojmech novému dojmu příbuzných, nastane vybavování představ, anebo aspoň nějaká změna v mysli, která se jeví zvláštním zabarvením přízvuku citového. Říkáme, že mysl se vzruší.

Vzrušení mysli jsou některé zvláštní, pozoruhodné případy.

1. Splývání vybavenin s přítomným vjemem. Když to, co vidíme, jest částí nebo vlastností známého předmětu a když nemáme příležitosti vnímati ostatní, neviděné části, abychom se přesvědčili o pravém stavu věci, doplňujeme mimoděk, co schází určitému názoru, t. j. vybavují se nám představy podobné a splývají s vjemem přítomným, takže vidíme (vlastně domníváme se viděti) předmět nějaký, třeba docela různý od toho, z něhož vnímáme pouze část. To se stává, když něco vidíme nezřetelně z přílišné dálky nebo v nedostatečném osvětlení, nebo při zběžném pouze pohledu. Vidíme něco bílého, a domníváme se viděti koně bělouše, ačkoli je to ve skutečnosti obílený sloup. Slyšíme zvuk známý a nepochybujeme, že pochází od dítěte, ačkoli je to zvuk zvířecí. Korrektor přehlédne vynechané písmeno v tisku, protože si je doplní sám. Nápis, z něhož zřetelně vynikají jen některé písmeny, čteme tak, jak určuje slovo, jež se nám vybavilo, poněvadž v něm jsou tytéž písmeny; mnohdy se stává, že od tohoto chybného čtení neupustíme, i když máme příležitost čísti z blízka, poněvadž nevěnujeme tomu dostatečnou pozornost, spokojeni jsouce s prvním názorem. Na tom zakládají se skrývačky (Vexierbilder).

V tom je základ illusí. Má-li kdo svítící pařez za hromadu blyskavých peněz, vidí-li místo klátící se větve napřaženou ruku nějakého obra, utvoří-li se mu z mračna příšera a p., jsou toho příčinou vybaveniny s dojmem splývající a ovšem nepoznané jako vybaveniny.

Na toto doplňování spoléhají malíři impressionisté, malujíce jen to, co skutečně z nějakého předmětu v dané situaci vidíme; naznačují obrys postavy a vynechávají všechny podrobnosti, jež ve skutečnosti z té dálky při tom osvětlení, při tom seskupení bychom nemohli rozpoznati.

Většina obyčejných zběžných vjemů skládá se z elementů vjemových a představových. Proto je možno někomu vpraviti určitý vjem, namluviti mu, že něco vidí, postrašiti jej, klamati jej při otevřených smyslech, vsuggerovati mu dojem.

2. Rozčeření mysli, které záleží v tom, že dojem zasáhne velmi četný komplex stop, žádné představy úplně nevybaví, ale z té příčiny obdrží zvláštní citový přízvuk, libý nebo nelibý. Nazýváme takové

dojmy libě nebo nelibě vzrušující. Na př. když v cizině zaslechneme neočekávaně mateřský zvuk. Nevyslovitelná libost tohoto dojmu zajisté nedá se vysvětliti pouhou lahodou uchu, hmotným účinkem na čidlo, nýbrž vzbuzením neurčitých vzpomínek.

V rozčeření mysli má základ libost zvaná esthetická, kterou počínáme příjemné odlišovati od krásného. Na př. jednotlivé barvy, působí-li na nás za stejných okolností, měly by nám býti stejně příjemny nebo stejně lhostejny, a přece působí na nás specifickým dojmem, jejž si vysvětlíme jen vzbuzením temných vzpomínek. Osvěžující účin zeleně vysvětlíme nejasným připamatováním omlazující se přírody jarní, rozradostňující účin žluti připamatováním světla zapuzujícího tísnící temnotu, modř je barva dálavy a naladuje nás vážně, červeň je barva zdravosti a v jistých nuancích barvou krve z rány proudící; čerň barva smutku atd. Zvláštní libost tónů zabarvených dle různých nástrojů pochází z temných upomínek na situace, v nichž jsme je sami vnímali anebo o nichž jsme se od jiných dověděli. Zvuk oboe vykouzluje nám pastýřskou idylu, zvuk lesního rohu přenáší nás v tišinu lesní.

Co všechno může nám připomenouti libá nebo nelibá vůně květiny!

Antipathie a sympathie, kterou býváme zaujati při prvním setkání s nějakou osobou, vyplývá také z neurčitých upomínek, které se hlásí dříve, než jsme soud svůj o ni ukončili na základě bližšího seznání.

Také některá slova působí na nás esthetickým dojmem (symbolika slov), když při jich vyslovení kmitají temné upomínky na to, co dříve znamenala anebo na to, co jindy znamenají. Slovo vlast, svoboda, matka pronášíme s jistým citovým vzrušením — mimoděk. Zvláště to je patrno při slovech týkajících se náboženských představ (Bůh, nebe). Byla slova, jež nesměla býti nahlas pronášena. Mnohdy jeví se citový vzruch slovem vzbuzený i všelikými posuny. Zbožný křesťan neprosloví jméno Boha, Krista, aby se nepokřižoval, uctivý poddaný jméno vrchnosti, aniž by posmeknul.

3. Rozvlnění mysli. To nastane, když dojem nějaký vzbudí upomínku, která vybavuje vzpomínky další anebo uvede v činnost obrazotvornost, takže pozornost úplně odvrátí se od skutečnosti do vnitř k vybaveninám. Nevšímáme si, co se s námi a okolo nás děje, a ponoříme se do minulosti anebo oddáme snům o budoucnosti. Jsou to každému známé chvíle zamyšlení, zadumání, snění s otevřenýma očima, jež se dostavují, kdykoli dojmy smyslové jsou toho druhu, že nedovedou na sebe upoutati pozornost buď proto, že jsou příliš slabé anebo že se jim smysly uzavírají (na př. při únavě, před usnutím).

4. Rozvíření mysli lišící se od předešlého úkazu tím, že vzpomínky se k dojmu, který třeba delší dobu trvá, opět a opět vracejí, aby zase jiným směrem se vybavovaly. Jeden dojem, jedna představa stane se středem, kolem něhož upomínky krouží. Básník v takovéto situaci se nacházející nespokojí se jedním přirovnáním, nýbrž hromadí je, jako by s vylíčením dojmu nemohl býti hotov (Homér na počátku 3. zpěvu Iliady). Dojmy vynikajícího přízvuku citového, události pro nás významné, díla umělecká, zaměstnávají naši mysl tímto způsobem. Spousty nadávek a hrozeb, jimiž si vznětliví lidé ulehčují, vysvětlují se týmž způsobem.

5. Koníček je úkaz průběhu opačného. Když nějaká představa nebo nějaká družina představ převládajícího významu pro život jednotlivce, pro jeho snažení a toužení, je spojena se stopami po všech dojmech tak, že vybavování, ať počne z kterékoli strany, vždy k němu dospěje. Všímáme si obyčejně jen takových případů nápadnějších, kde obsah představy svou malicherností činí stálé se vracení k němu směšným, anebo svou nějakou zvláštností zajímavým. Klasický případ koníčku podává starý Cato svým Ceterum autem censeo Carthaginem esse delendam, nebo Nestor v Iliadě svými vzpomínkami z mládí a mravními kázaníčky.

Každý máme takového koníčka, jejž nestejně dovedeme udržeti na uzdě. Jakmile se zabéřeme do myšlenek a zavadíme o ten známý a milý nám obor, koníček unese nás mnohdy daleko od zamýšleného směru. Řečník necvičený, povídavé osoby, jednostranní odborníci, pedanti, milovníci zvláštnůstek, sportu stávají se obětmi svých oblíbených představ a snadno v jich obor zabloudí.

6. Rozbouření mysli záležející v překotném a nespořádaném vybavování, jak o něm bude později řeč při vášních.

Ježto vybavováním představ spotřebuje se energie, kterou popud do nervstva přivádí a ježto nutí se vzruch nervový do určitých drah, na nichž i silnější dojem na své účinnosti pozbývá: má smysl ve svém celku zbraňovací účinek vůči novým dojmům, který se tím více uplatňuje, čím více je zkušeností v mysli uloženo. Překvapení, úžas, leknutí a podobné affekty stávají se čím dále tím vzácnějšími, poněvadž mysl je překážkou rychlému šíření účinku dojmu. I bolest i radost zbraňovacím účinem mysli drží se v náležitých mezích, dokud ovšem stačí na sílu dojmu.

DÍL DRUHÝ.

Složitá činnost duševní pravidelná.

§ 38. Druhy složitějších činností duševních.

Nehledíme-li k počitku, který se ve skutečnosti duševního života nevyskytuje, jsou vjem a představa elementární jevy, od nichž postupuje vývoj k složitějším úkazům a činnostem spojováním jich ve větší celky.

Složité děje, tak jako elementární, jsou uvědomělé reakce, ale neřekneme nyní, že jsou to reakce organismu tělesného, nýbrž že jsou to reakce psychofysického individua, které má nejen tělesný organism, ale také mysl. Tělo reaguje na dojmy z vnějška pohyby, mysl vybaveninami. Spojujíce obé řekneme, že psychofysické individuum reaguje jednáním. Proto také složité jevy mají všechny tři stránky duševních jevů: obsahovou, citovou a snahovou a nelze z těchto stránek vzatých samy o sobě činiti zvláštní druhy složitých jevů.

Z vjemů a představ mohou se spojiti ve větší celky jenom ty, které a pokud po sobě následují. Vjemy a představy, které by se současně vyskytly, tvořily by skupinu, jež by podržela povahu vjemovou a neznamenala nic nového.

Mají-li vjemy a představy po sobě jdoucí tvořiti celek, musí je něco spojovati, musí to býti všem částem celku společné a může se to týkati některé ze tří stránek. Složité jevy mohou souviseti stránkou obsahovou nebo citovou nebo snahovou. Ta stránka, kterou souvisejí, vynucuje si uvědomění v míře daleko větší než stránky druhé a určuje spojenině ráz. Musíme souditi, že tato stránka, kterou souvisejí, jest pro celkovou reakci rozhodující důležitosti, před níž ostatní stránky ustupují do pozadí, takže netřeba si jich všímati.

Zřetelem k tomu jsou složité činnosti trojího druhu. Předně takové, *které souvisejí stránkou obsahovou* a ty nazýváme **myšlení**.

Za druhé takové, které *souvisejí stránkou citovou* a ty nazýváme **city**.

Za třetí takové, které *souvisejí stránkou snahovou* — **chtění**. Společný název pro všechny tři jest **jednání**, které pak stojí jako vyšší stupeň duševního vývoje proti čití a vnímání. Příslušné abstrakce ke třem druhům složitých jevů jsou **rozum, cit, vůle**, které nesmíme považovati za

zvláštní samostatné mohutnosti čili schopnosti duševní, nýbrž za pojmové vyjádření jedné stránky duševního dění v celku.

I. Myšlení.

§ 39. Vznik a cíl myšlení.

Myšlení je podle předešlého paragrafu složitá činnost duševní, která záleží ve spojení vjemů a představ po sobě jdoucích prostřednictvím stránky obsahové.

Toto spojení nevzniklo a neděje se nahodile. Má-li postup vývoje duševního od elementárních činností vnímání a představování k složitějšímu myšlení býti patrn, musí v podmínkách duševního života býti nějaký činitel, který si spojení posobných vjemů a představ podle stránky obsahové vynutil.

Tento činitel, související s pudem sebezachování, který je hnací silou a vzpružinou života vůbec, tedy i duševního, jest *potřeba dorozumívati se s lidmi jinými.* Člověk žije a vyvíjí se ve společnosti a je od počátku vývoje při snaze sebezachovati odkázán na součinnost s jinými individui svého rodu. Součinnosti nezbytnou podmínkou jest možnost sdíleti si navzájem zažitky, zkušenosti, dojmy, vůbec stavy vědomí. Poněvadž pak bezprostřední sdílení vlastních stavů vědomí není možno (srv. § 9.), jest nutno, aby se lidé dovedli dorozumívati, totiž podle nějakých známek smyslového vnímání dostupných souditi, že ten který člověk má určitý stav vědomí, že něco určitého vnímá, představuje, cítí, chce.

Z této potřeby vedl vývoj duševní ke vzniku **mluvy**, kterou se míní soustava jakýchkoli prostředků dorozumívacích a speciálně ke vzniku **řeči**, jakožto soustavy s l o v, t. j. zvuků artikulovaných, jež jsou známkami stavů vědomí.

Při dorozumívání běží především o obsah, takže slova stala se skoro výlučně známkami obsahu příslušných stavů vědomí. Všechny vjemy a představy byly označeny známkami, byly pojmenovány a všechny spojeniny dály se potom s vjemy a představami pojmenovanými, čímž sama sebou obsahová stránka dostala se do popředí.

K tomu přistupuje dále ta okolnost, že obsahem vjemu uvědomuje si člověk svůj poměr k svému okolí v tom smyslu, že uvědomuje si vnější příčiny dojmu, a tím se snaha sebezachovati reguluje sama sebou. Nazveme-li uvědomování si poměru individua k světu vůkolnímu **poznáním,**

tedy plyne z toho, že veškeren další vývoj duševní tvořením spojenin na základě obsahovém dál se za účelem poznání.

Pak můžeme definovati, že *myšlení je složitější činnost duševní, konaná prostřednictvím řeči za účelem poznání.*

Jednotlivé spojeniny obsahů vjemových za účel poznání utvořené jsou **myšlenky.** Slovy »prostřednictvím řeči« je naznačena souvislost spojenin po stránce obsahové.

§ 40. Vznik řeči.

Když vyskytla se potřeba dorozumění, měl člověk hotový prostředek k tomu v tom, co nazýváme posunem (viz str. 48.). Všechny stavy vědomí jakožto uvědomělé reakce (§ 5.) jsou provázeny nějakou změnou organismu, která jest v nejčetnějších případech oku patrna a někdy má následky, které i jinými smysly (sluchem, čichem) jsou vnímatelny. Pohyby údů i celého těla. změny ve svalstvu obličeje, ve svalstvu čidel, zardívání se, blednutí, smích, pláč, zrychlení, zvolnění nebo zastavení činnosti právě vykonávané, zvláště změny dýchání, výkřiky všeho druhu jsou zcela přirozeným následkem rozličných dojmů.

Jest jenom třeba uvědomiti si, která změna s kterým stavem vědomí souvisí, aby se dle ní o příslušném stavu vědomí soudilo. Tak stane se známkou příslušného stavu vědomí, **posunem,** a možno ji použiti k dorozumívání. Víme také, že se posunů k dorozumívání používá tam, kde nemožno dorozuměti se řečí a víme, že i při mluvení posunování (gestikulace) je nezbytným doplňkem. Čím méně vyvinuta řeč, tím větší úkol připadá gestikulaci; čím méně vzdělaný člověk, tím živěji gestikuluje (proto náleží k dobrému tónu u Angličanů, co nejméně gestikulovati při řečnění a v rozmluvě).

To všechno posiluje závěr, že s počátku dorozumívali se lidé posuny; první řeč byla posunková. Avšak, ačkoli v jistých oborech posunková řeč vyvinula se ku značné dokonalosti (u hluchoněmých, u národů primitivních, u nichž zastupuje dosud řeč mezinárodní, v tajných společnostech jihoitalských a v některých mnišských řádech, které žádaly od svých příslušníků, aby na určitou dobu řeči mluvené neužívali): přece je patrno, že při posunové řeči nemohlo zůstati.

Dorozumívání posuny ukázalo se záhy nedostatečným a nepraktickým. V temnotě a na větší vzdálenost zbyly z posunů jen výkřiky, bez jiných známek nedosti srozumitelné. Není pouhým vtipem, že Indiani si musí na řeč svítiti! Při některých činnostech a v některých situacích

nelze gestikulovati a pracovati najednou. A kdyby lidstvo bylo odkázáno jen na řeč posunkovou, nemohla by vzniknouti činnost abstrakční. Posuny napodobovacími na př. lze naznačiti každou jednotlivou činnost, nikoli však činnost vůbec (na př. pojmy pracovati, dělati, činiti jsou posuny nevyjádřitelné). Posuny nelze naznačiti některé gramatické a syntaktické kategorie, leč slovosledem, což v mnohých případech vede k dvojsmyslům a nedorozuměním. (Na př. rozdíl zítra, dnes, včera.)

Jest tedy pochopitelno, že pro tyto nesnáze při dorozumívání hned s počátku dávána byla přednost *zvukovým posunům* čili *zvukům výrazným*, které při některých dojmech dostavovaly se samy sebou a při nichž nesnáze vzpomenuté odpadaly. Zvuk je slyšeti i v temnotě a křičeti může člověk při jakékoli práci.

Dva druhy zvukových posunů utvořily se, aby člověku k dorozumění přispívaly.

Nejprvé zvuky c i t o s l o v n é (interjekce), v nichž došla citová stránka dojmů výrazu. Každý dojem má účin na dýchání a je-li trochu intensivnější, způsobí násilné vyražení dechu z plic, takže v hlasivkách vznikne zvuk. Bolest, údiv, rozčilení vynucuje nám zvláštní zvuky, které snadno pokládáme za známky stavů duševních.

Vyrážením takovýchto zvuků pochopujeme také **artikulaci**, kterou se zvuky z plic vyražené stávají hláskami. Proud vzduchu vyražený z plic musí procházeti nejen hrdlem, kde rozechvěním hlasivek vzniká tón určité výšky, nýbrž také dutinou hrdelní a ústní, která má na upravení jeho takový vliv jako násadková roura při hudebních nástrojích. Dutina hrdelní a ústní není upravena stejně, nýbrž mění svou podobu stahováním a roztahováním svalů obličejových, které se děje při různých dojmech různě. Tak se stane, že týž tón v hrdle vzniknuvší zní jednou jako *a*, podruhé jako *u* atd. a že proud vzduchu, neutvořivší v hrdle tón, způsobí při zavřených ústech jiný šelest než při otevřených, jiný při přitisknutí jazyka k patru než při volném jeho opírání se o zuby atd. Zkrátka vzniknou *hlásky*, v jichž pojmenování, jak se s ním setkáváme v grammatikách, jest naznačen (přibližně správně) jejich původ (hrdelné, podnebné, nosové, explosivae, fricativae).

Citoslovné zvuky považovány byly za vlastní původ řeči **(theorie interjekcionální)**; avšak zajisté neprávem; neboť ve zvucích těch, které vyjadřují srozumitelně stav toho, kdo je vydává, po stránce citové (jeho radost, bolest, leknutí, hněv, roztoužení), n e n í v z t a h u k z e v n ě j š k u. Není v nich naznačeno a nelze si mysliti, jak by se naznačiti dalo to, co bylo příčinou radosti nebo bolesti nebo leknutí Osud pak

těchto zvuků, pokud staly se a zůstaly součástkami řeči, dosvědčuje, že na nich vývoj další nezávisí. Jsou jakoby cizorodým živlem mezi ostatními slovy; netvoří se od nich žádná jiná slova (vyjma některé novotvary analogií utvořené jako *αἰάζειν,ἀλαλά*; achkati, hejsati, hejsek, jauchzen, ächzen); nevstupují ani v organisaci větovou, jsouce pouhými vložkami bez vlivu na celkovou konstrukci věty; jsou ve všech řečech téměř stejné, nemění se, kdežto ostatní slova se liší a mají svůj vývoj v etymologii a lexikografii pozorovatelný.

Druhý druh zvukových posunů jsou zvuky napodobivé. Většina zvířat, s nimiž se člověk stýkal, a většina předmětů neživých vydávají zvláštní zvuky, jichž napodobení hodí se velmi dobře k dorozumění. Také tyto zvuky byly pokládány za základ řeči vůbec (**theorie onomatopoická**). Ačkoli však veliká část slov jest očividně původu onomatopoického a ačkoli slova ta stala se kmeny bujně se rozvětvujícími, přece nevystačíme s těmito zvuky na pochopení vývoje řeči. Neboť jako není v citoslovcích vztahu k zevnějšku, tak není v napodobivých zvucích vztahu k nitru; citů nelze vyjádřiti napodobným zvukem, když mnohé zvukem se neprojevují. Nelze tedy ani interjekcionální ani onomatopoickou theorii nechat platiti výlučně a nutno vznik řeči vysvětlovati spojením obou.

Toto spojení dáno jest samo sebou při zvucích, jimiž se primitivní lidé povzbuzovali k společným činnostem. Činnost naznačena byla napodobením zvuku pro ni význačného a k tomu připojilo se citoslovce označující rozkaz nebo prosbu, a co scházelo k dorozumění, doplnilo se přiměřenými posuny. Odtud lze další vývoj pochopiti, při čemž běží hlavně o pochopení vzniku a rozlišení grammatických kategorií (slovesa, substantiva atd.).

Zvuk, jímž se lidé povzbuzovali k společné práci, byl nejdříve slovesem; znamenalť především činnost. Ale týž zvuk mohl znamenati to, co bylo výsledkem činnosti, předmět; mohl býti substantivem. Neboť když stanul člověk před výsledkem činnosti společné, vzpomněl si, že to vykonal on s jinými, a nutně vybavilo se mu slovo, jímž se povzbuzovali před tím k příslušné činnosti. Když se jednalo o dorozumění, tedy se mohl nadíti, že pronesením slova toho, které bylo provázeno příslušnými posunky, připomenou si i jiní, co a jak se stalo, i když předmět ten nebyl zrovna před očima. Tak stal se zvuk ten appellativem (názviskem) pro určitý předmět a mohlo se ho dle zákona podobnosti užiti na označení něčeho podobného, třeba jinou činností a jinými lidmi vykonaného, aneb ani nevykonaného.

V tom dlužno spatřovati zárodek všeho dalšího vývoje řeči, jehož podrobnosti ovšem těžko dají se určiti, ale který je dostatečně pochopitelný psychologicky, když možno vysvětliti rozlišení slovesa a substantiva.

Poznámka 1. Postup, jakým vznikla a vyvíjela se řeč, nekryje se nikterak s postupem, jak se děti učí mluviti. V řeči dětské není nám dáno první stadium vývoje řeči vůbec, ačkoli některé obdoby tu jsou. Bylo by nesprávno z řeči dětské hledati odpověď na otázku, jak vznikla řeč a rozhodovati spory mezi theoriemi. Dítě přináší si na svět organism mluvidel upravený zkušenostmi předchozích generací a činnost toho organismu od samého počátku děje se způsobem, který nemůžeme předpokládati v době, kdy člověk vůbec počal mluviti. Vývoj pak záleží v přisvojování si řeči hotové a s ní výtěžků duševní činnosti, jichž by dítě v tom věku, samo sobě jsouc ponecháno, nemohlo dospěti. Proto také nelze v podrobnostech a shodách, jež vykazuje řeč dětská různých národů a v různých dobách, spatřovati zbytky primitivního stadia řeči. Jsou-li na př. ve všech řečech dětských názvy otce a matky utvořeny od kmenů ma ta, atd., nelze z toho souditi, že tak bylo, když se vůbec řeč tvořila; neboť dítě, pronášejíc první zvuky, užívá těch, které jsou nyní upravenému organismu mluvidel nejsnazší; a jsou-li slova mama, tata prvními slovy dětské řeči, nenásleduje z toho, že byla prvními slovy v řeči vůbec.

Poznámka 2. Z poměru řeči a myšlení vyplývá též, že se mají útvary řeči vysvětlovati psychologicky a ne logicky. Logika stanoví pravidla pro myšlení správné, ale řeč je výrazem i myšlení nesprávného. Stanovisko logické vedlo by k absurdnostem; nebyly by možny metafory ani elise ani anakoluthy. Kdyby logika rozhodovala při tvorbě slov, jak by mohlo jedno slovo míti různé významy? jedna koncovka tvořiti slova různého druhu? (denník, dennice — ručník, ručnice — řezník, řeznice); a adjektivum míti jednou trpný podruhé činný smysl? (potřebný, nevědomý; srovnej též vodní mlýn a vodní výpar; veselý člověk, veselá vojna atd.)

Poznámka 3. Z poměru řeči a myšlení vysvětluje se význam řeči pro národnost. Národností míní se souhrn zvláštností, totiž vlastností, jimiž se jeden národ od druhého liší. Zvláštosti jsou fysické a duševní. Splýváním národů a vyrovnávacím působením vzdělanosti, jež spojuje lidstvo ke společné práci, stírají se namnoze zvláštnosti, které jindy určovaly rozdíl, a těžko lze vybrati některou za obecné dělidlo. Ani fysické ani duševní rozdíly (náboženství, státní zřízení, kroj atd.) nejsou nyní výlučné (Prusové jsou fysicky Slované, Maďaři jsou směsice kmenů asijských a evropských), takže hodí se za známku národnosti to, co umožňuje uvědomění jednoty, a to je řeč, která spojuje lidi za stejných podmínek se vyvinuvší a uvědomění národní ode dávna podmiňovala. Řekové při všech různostech cítili se celkem proti národům mluvícím barbarsky. Češi zvali sousedy své Němce — prý němými t. j. s nimiž se nedovedli srozuměti. Řeč jest takřka srostlá s bytostí člověka, neboť uče se jí stal se člověkem a členem společnosti a s řečí přijal všechny zvláštnosti národa svého. Proto nyní obecně platí za známku národnosti (jedinou výjimku tvoří Židé a Irové).

§ 41. Souzení.

Vznikem řeči změnily se podmínky dalšího vývoje duševního. Nemáme tu už pouhé představy a vjemy, z nichž bychom působením zákonů associačních mohli vysvětlovati tvoření se složitějších celků, nýbrž jsou tu vjemy a představy spojené se slovním výrazem, jsou tu **slova**. Vyskytnutím se prvního slova vykonána byla synthesa prvků duševního dění

v útvar, který se stal základem všeho dalšího vývoje. A je třeba pouze uvědomiti si, co psychologicky **s l o v o** jest a applikovati naň zákony associační, abychom pochopili, jak se další postup díti musel.

S l o v o jest, hledíme-li k dorozumívání, slyšitelná známka stavu vědomí; hledíme-li však k jeho vzniku, jest družinou několika psychických prvků (vjemů a představ), které se spojily ve smyslu zákonů associačních. Součástky družiny té jsou:

1. Vjem předmětu nebo děje (představa o něm).

2. Vjem svalových změn v mluvidlech, které vzniknou pronesením slova.

3. Sluchový vjem proneseného slova (slovo v obyčejném smyslu).

Nutný následek tohoto sdružení byl, že součástky jeho, pokud se vyskytly samy o sobě, navzájem se vybavovaly. V tom záleží podstata nejjednoduššího případu myšlení, který je zároveň základem všeho dalšího vývoje této činnosti, totiž **souzení.**

Logika rozebírající útvary myšlení na nejvyšším stupni vývoje definuje soud jakožto spojení nebo rozpojení dvou představ čili jakožto vědomí o tom, že dvě představy k sobě nějak náležejí nebo nenáležejí. Psychologie ukazuje, jak člověk tohoto vědomí působením zákonů associačních po utvoření slov nutně dospěl.

Když utvořena byla slova, nastaly tyto případy:

1. Opakoval se týž dojem, jenž byl již označen slovem. Dle zákonů associačních upamatoval se člověk, že dojem již měl, vybavila se představa zvuku výrazného, a s ní snaha zvuk ten pronésti, což je druhá část družiny slovní. Podle intensity vybavujícího dojmu byl zvuk ten buď hlasitě pronesen anebo zůstalo při pouhém pokusu pronesení, při šepotu, pohnutí rtů anebo bylo vysloveno, jak říkáme, v duchu. Vše to bylo provázeno různými posuny asi tak, jako když spatříce z nenadání známou osobu bezděky vykřikneme (srv. zvolání *θάλαττα, θάλαττα* v Xenofontově Anabasi: to není vokativ!), nebo v jiných situacích jen zašeptáme její jméno. Slovo takto pronesené s příslušnými posuny znamenalo asi tolik, jako když nyní řekneme: (toto, co vidím, slyším atd., jest) *A*. V závorkách označené nebylo tedy proneseno, nýbrž vyrozumívalo se z posunů.

2. Dojem nový vybavil podobnou představu a s ní slovo. Slovo pronesené s náležitými posuny vyjadřovalo vědomí, že dojem nový jest částečně známý, že slovo vybavené neoznačuje totéž, co právě vnímáme; tak asi, jako bychom řekli: toto jest **n ě j a k é** *A*.

3. Dojem nový vybavil více představ podobných, takže vznikla po-

chybnost, kterak jej pojmenovati. To vyjádřilo se soudem: to jest buď *A* nebo *B*, při čemž spojka b u ď opět byla nahrazena posuny.

To byly první s o u d y. Gramaticky byly *jednočlenné* (disjunktivný soud v posledním případě je vlastně složený), ale psychologicky byly *dvoučlenné;* neboť znamenaly spojení dvou stavů vědomí: vjemu přítomného a vybaveného, jejichž identita nebo podobnost zahrnuta byla slovem a posuny. Hledíme-li k pozdější formě soudu, byl tu podnět a přísudek sloučen. Výsledek myšlení prováděného takovýmto souzením bylo p o j m e n o v á n í, a na ně obmezovalo se s počátku poznávání. Vždyť i nyní ve mnohých případech jde při poznání o pojmenování; čeho nedovedeme pojmenovati, neznáme.

První soudy byly tedy i d e n t i c k é čili o z n a č o v a c í (thetické). Zbytek jejich jsou věty zvané bezpodmětné, impersonalia, které dosud pronášíme za podobných okolností, jako byly pronášeny prvotní soudy. Při okamžitých dojmech, účincích neznámé příčiny, při splývavé směsici dojmů současných, vůbec kde nám vjem neposkytuje příležitosti, abychom děje vůkol sebe náležitě rozlišovali, spokojujeme se pouhým pojmenováním stavu, podmět neoznačujíce již posuny, ale neurčitými slovci aneb ho vůbec neoznačujíce: hřmí, blýská se; to to hučí, to se vlní, pne, dýše, v srdci to pálí, v hlavě cos píchá atd. Nejčastěji v rozčilení, při náhlých dojmech, kde dovedeme pouze číti (§ 8.). Připomeneme-li si, kterak děti neumějící ještě mluviti naznačují bolest anebo spatřený předmět, máme obraz, jak asi lidé v první době mluvili a myslili. Jiné stopy toho spatřujeme v jazycích agglutinujících.

Další postup záležel v rozlišení podmětu a přísudku též v slovním výrazu (věta). K tomu zavdala příčinu bezděčná sythese a analyse vjemu. Vizme tyto dva případy:

Za šera jest v dáli něco viděti. První soud zní: (je to) bílé. Při určitějším přihlédnutí vybaví se jiná představa, na př. sloup. Máme tedy dvě představy, které k sobě náležejí prostřednictvím vnímaného předmětu, a složením jich vznikne soud: bílé (jest) sloup. Tento postup může se díti též obráceně. To je prvotná forma soudu s y n t h e t i c k é h o. Jiný vjem: něco letícího. Soud zní: (to je) letění = něco letí. Že letěti musí n ě c o, jest již z předu dáno, neboť činnosti byly pozorovány pouze na něčem. Druhý soud zní: holub (to je). Spojením těchto dvou soudů vznikne: holub letí. My konáme soudy takové rychle, aniž jsme si vědomi, že se skládají vlastně dva soudy; jen tam, kde vjem jest neurčitý, na př. v temnotě, konáme soudy oba, kdežto děti konají tyto soudy zpravidla po sobě.

V tomto případě vjem, jenž z prvu neurčitě splývá, rozbíráme, analysujeme, a to je základ soudu a n a l y t i c k é h o.

Potom učiněn postup sdílením seznaného s osobami jinými (soudy oznamovací či vyprávěcí). Slovy reprodukoval se v posluchači vjem, a to poskytlo příležitosti, aby se utvořily výrazy pro vztahy místní a časové. Z prvu byly označovány jen posuny, později adverbii a koncovkami časování.

První nesprávnost poznání, pojmenování dala vznik soudu zápornému.

Z případu třetího vyvinul se nejprve *soud disjunktivný* a z něho úsudek. Vybaví-li vjem více podobných představ, vznikne v mysli napětí, které se duševně hlásí jako pochybnost, nejistota, tělesně všelikými posuny a jest zdrojem citu nepříjemného, o jehož odstranění se snažíme. To se stane rozhodnutím, s kterou z vybavených představ podobných nový dojem se má spojiti, a toto rozhodnutí děje se určitějším přihlédnutím k obsahu vjemu, pozornějším vnímáním. Tím se na jevo vynese znak dosud nám skrytý, a na základě jeho pronese se soud:

x jest a, nikoli b, ani c, protože má znak a,

a jest důvodem soudu: x jest a, a odůvodněný soud (dokázaný, vyvozený z jiných) jest **úsudek**. V této jednoduché formě vyskytuje se v periodách kausalných a souřadích odůvodňovacích a na ni dají se také převésti umělá schémata syllogismu.

Poznámka. Líbezná figura písní prostonárodních, zvláště slovanských, antithesis, jest vlastně s naivní podrobností vylíčený postup takovéhoto usuzování. Schéma její zní: jest to *A*, není to *A*, jest to *B*, anebo s vynecháním kladné nebo záporné návěsti: jest to *A*, jest to *B* (česká); není to *A*, jest to *B* (ruská) na př.: Zdálo se mi zdálo, že se od hor mračí, a to se černají mé panence oči. Nepokryla se dolina dolinečka, a posula se vojskem krajina krajinečka. Příklad úplné: Na horách na dolách, co se to tam bělá? Husy-li to sedá nebo sněhy leží? Dyby byly husy, už by ulétaly, dyby byly sněhy, už by otojaly. A to sa tam bělá postelka vystlaná, leží tam šuhaječek, hlava porubaná. V této písni jest i důvod souzení označen (a).

Poněvadž vyskytují se antithese zcela prosaické, na př. »Kamarádko moja, pohledni do pola; či to prachy idú lebo Turci idú? To prachy neidú a to Turci idú, co mňa vezmú sebú«, jest to důkazem, že půvab jejich záleží ne tak ve schématu, ale v metaforickém poměru členů.

§ 42. Představa obecná a pojem.

Pokrok v myšlení stal se tvořením představ obecných, představ abstraktních a pojmů.

1. Původně znamenalo slovo jednotlivý určitý vjem jako dosud jméno vlastní (představy singulární).

Vybavováním však představ podobných a pojmenováním nového vjemu slovem označujícím podobnou představu stávalo se slovo známkou

více představ, které měly nějaký společný znak a nebyly označeny zvláštním slovem. Dítě jmenuje t a t a nejen otce, ale všechny dospělé muže, mají-li na př. vous jako otec; Indiáni železo dosud jmenují černý kámen a měď červený kámen. Podobně laik jmenuje všechen drobný hmyz brouky nebo červíčky a na louce vidí jenom trávu.

Souhrn představ podobných jedním slovem označených jest **obrys** či p ř e d s t a v a o b e c n á. Představy zde zahrnuté jedním slovem tvoří r o z s a h a jejich podobnosti o b s a h obrysu; obé pak v ý z n a m příslušného slova.

Obrysy jsou myšlení na prospěch, ježto usnadňují přehled po rozmanitosti jevů a vedou k poznatkům obecnějším vynucujíce takřka induktivní zobecňování případů jednotlivých. V tom pak zase, že zobecnění soudu čím ukvapenější, tím snáze vede k neshodě se skutečností, dán jest podnět k určitějšímu zkoumání obsahu i rozsahu obrysu a opravení významu slov. Staré podrobnosti shledány povrchními, označení jedním slovem nevhodným i nemožným. Tvořena tedy slova nová, společná slova odlišována koncovkami, předponami, zvukoslovnými změnami. Význam slov se měnil, zužoval nebo rozšiřoval podle toho, jak se poznání zdokonalovalo. Pomocí etymologie a lexikografie můžeme částečně nahlédnouti v tento postup myšlení. Představy, jež pokročilejší poznání od sebe na dobro odloučilo, mívají stejný kmen; byly tedy původně sobě bližší. Připadá nám naivním, že Křováci jmenují vůz zvířetem bílého muže anebo Indiáni parovůz ohnivým koněm; ale naše v e l r y b a jest podobného druhu (srovnej podobné zbytky: *Φοῖνιξ*, uher, jeřáb, pramen, kmen, planý, humor, pathos).

2. Dle téhož zákona podobnosti člověk shledával, že vjemy shodují se v něčem, co samo o sobě nikdy se nevyskytuje, na př. zabarvení, tvar, chuť, vůně. Zároveň si uvědomoval, že předměty mohou míti stejné vztahy prostorové a že naopak mohou se vyskytovati v různých vztazích. Tím byl veden k tomu, aby takovéto vjemy oddělil od celku, s nímž dříve nerozlučně splývaly a označil zvláštním slovem. Shledávaje pak, že mohou se měniti v témž skupení, odlišil je jako v l a s t n o s t i od nějakého podkladu neměnného, který samostatně existuje, od b y t o s t i, v ě c i.

Když pak na věcech vnímal změnu vlastností, neměl nic, dle čeho by ji pochopil než to, co pozoroval na sobě samém. U sebe si uvědomil, že změnu způsobiti může chtěním, činem; tudíž soudil i o změnách na věcech, že ji buď způsobují samy anebo doznávají působením věcí jiných. Tak jevil se mu každý děj jako č i n n o s t a všechny věci zprvu oživenými. Představy vlastností (a vztahů) a činností jsou **abstraktní**, poněvadž při nich odvraceti se musí zřetel od ostatních částí vjemů a ne-

dají se mysliti samy o sobě. Teprve vznikem těchto představ umožněn náhled v souvislost dějstva vnějšího; i znamenají značný pokrok myšlení, zvláště když od vlastností a činností vjemových (smyslových) postoupí k vztahům závislosti a činnostem nehmotným. S tím souvisí jednak, že abstraktní význam slov je pozdější, že nevzdělaní národové mají abstrakt málo a vyjadřují je konkrétními slovy. Kafrům jest keř = = útočiště, mravenec = dovednost, pes = poddaný. Abstraktní slova řečí vyvinutých mají venkoncem původ konkrétní (nihil = ni filum, nepas = ne passum quidem, nic, οὐδὲν = ani něco; srovnej výrazy, jimiž zápor zdůrazňujeme: ani zbla atd.).

3. Poněvadž obsah i rozsah představ individuální zkušeností se měnil a z toho vzniklá mnohovýznamnost slov dorozumění stěžovala, nastal požadavek, aby význam slova byl ustálen, obsah představy přesně vyznačen a aby myšlení dělo se jen takovými přesně určenými představami, jež nazýváme na rozdíl od kolísavých a měnlivých obrysů **pojmy**. Obecné myšlení nepovznáší se obyčejně k pojmům, za to jsou nezbytnou podmínkou myšlení vědeckého.

§ 43. Poznání, pravda.

Myšlení provázeno jest přesvědčením, že to, co vnímám nebo si představuji nebo myslím, jest takové, jak to vnímám, jak si to představuji a jak si to myslím. Z počátku člověk neměl podnětu, aby si to uvědomil, nevěděl také, co znamená pochybovati. Ale jakmile byl nucen pronésti první soud záporný, v situaci, jak vylíčena jest v 3. případě elementárního souzení (§ 41.), byla pochybnost tu. Poznal, že je možný soud, kterým se vyjadřuje, že na př. to, co vidím, není takové, jak to vidím. Poznal neshodu myšlenky soudem pronesené se skutečností a uvědomil si požadavek, že se myšlenka má shodovati se skutečností a že má mysliti tak, aby nebyla pochybnost možná.

Myšlenka, která se shoduje se skutečností, jest p r a v d i v á; o takové myšlence nemohu pochybovati. Myšlenka nebo soud, o němž pochybujeme, jsou n e p r a v d i v é.

Je-li cílem myšlení poznání, tedy jest pravdivost neodlučným znakem poznání a možno také říci, že cílem myšlení je pravda. Pravdu potřebuje člověk pro život; pravda není samé sobě účelem. Proto člověk pravdu hledá, poněvadž musí si podmínky života, svůj poměr k okolí, uvědomiti tak, jak skutečně jsou, aby podle nich jednal a život svůj zachovával. Myšlení jdoucí za pravdou je ve službách pudu sebezachování, je zbraní člověka v zápase o život, který jest mu podstupovati jednak

s přírodou, neposkytující vždy náležitých podmínek k růstu a vývoji individua, jednak se společenským prostředím, kde se více lidí rve o něco, co náležeti může jen jednomu. Lépe a více věděti (poznati) znamená v tomto zápase: býti silnějším a skytá záruku zdaru ve snaze sebezachovati. Vědění jest moc. (Bakon Verulamský 1521—1626.)

Pravda nezáleží v ničem jiném než ve shodě myšlenky s tím, co a jak to jest. Avšak jsoucno (= to, co jest; to, co existuje) jest člověku přístupno jenom vnímáním, prostřednictvím smyslů. Jen co vidím, slyším, hmatám, čichám, chutnám, existuje pro mne, a co nevidím, nevnímám, o tom se mohu pouze domýšleti, že eksistuje. Všechno myšlení pak zakládá se na vnímání a představování, kteréž rovněž předpokládá vnímání; myšlení nemůže míti jiný obsah než jaký je mu dán vnímáním. Odtud klasické slovo Lockeovo (anglický filosof, zakladatel vědecké psychologie 1632—1704): Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu — ničeho není v myšlení (rozumu), co by nebylo prošlo našimi smysly.

Tudíž také pravdivé myšlení a pravda nemohou se vztahovati na nic jiného než na to, co je přístupno skrze smysly, na to, o čem máme a můžeme míti zkušenost, na jsoucno, jak se nám skrze smysly jeví, čili na skutečnost (= jsoucno) smyslovou. Jen o shodu s touto smyslovou skutečností může běžeti při pravdivém poznání.

Avšak to jsoucno, jak se nám jeví smyslovým vnímáním, není anebo aspoň nemáme práva se to domnívati, že jest takové, jaké je, když není nikým vnímáno. To je skutečnost jevů, **skutečnost relativní**, t. j. jen vztahem k nám; není to skutečnost absolutní, jsoucno, jaké jest beze vztahu k nám, samo o sobě. Jsme nuceni rozeznávati dvojí skutečnost: relativní a absolutní; skutečnost jevů a skutečnost jsoucna sama o sobě; svět smyslový a svět nadsmyslný, zasmyslový; svět, o němž máme zkušenost a svět pouze pomyslný, o němž nemáme a nemůžeme míti zkušenost; mundus sensibilis a mundus intelligibilis.

Skutečnost nadsmyslová jest nedostupná našemu poznání, které jest obmezeno na skutečnost smyslovou. *Naše poznání jest relativní* a také *pravda, které člověk potřebuje pro život, jest jen relativní* a týče se jevů.

§ 44. Správnost myšlení, logika.

Je-li cílem myšlení pravdivé poznání a záleží-li pravda ve shodě se skutečností, má člověk ve shodě se skutečností měřítko (kriterion) pravdivosti myšlení.

Při vnímání jest shoda tato dána přímo. Co vnímáme, jest skutečnost sama, jestliže vnímání různých smyslů si neodporují. Odporují-li si dojmy smyslové, jest rozhodčím hmat, a o ostatních smyslech, pokud odporují hmatu, říkáme, že nás klamou, a o sobě, spoléhajíce se na klamavé smysly, říkáme, že se mýlíme. Hmat neklame nás o jsoucnosti něčeho ve světě vnějším, poněvadž žádný dojem ostatních smyslů nepředpokládá příčinu svého dojmu ve světě vnějším tak určitě jako hmat.

Při myšlení není shoda se skutečností dána bezprostředně. O pravdivosti myšlenky přesvědčujeme se, když se osvědčí ve skutečnosti, čili když pověří se zkušeností. Vidím-li, že nějaká látka se ve vodě rozpouští, a pronesu-li to soudem, konstatuji tím samým shodu se skutečností přímo. Usoudím-li však z různých okolností, že ten a ten nerost ve vodě se rozpouští, musím se vnímáním přesvědčiti, že tomu tak skutečně jest, a pak jsem jist, že myšlenka moje byla pravdivá.

Myšlenky, které nejsou takto pověřené, jsou jen domněnky (předpoklady); buď čekají na pověření anebo nedají se vůbec pověřiti; nejsou pravdami, nýbrž pravděpodobnostmi.

Avšak život nutí mnohdy člověka jednati dříve, než může myšlenku, jež jednání jeho má určovati, zkušeností pověřiti. Člověk potřebuje tedy jiného měřítka pravdivosti myšlení než přímou shodu se skutečností. Tu nezbývá než říditi se dosavadními zkušenostmi, jichž nabyl on nebo jiní při jiných příležitostech, kde se myšlení osvědčilo nebo neosvědčilo, a uvědomiti si podmínky správnosti myšlení a příčiny omylů.

Takto přesvědčuje o pravdivosti myšlenky sebe sám a jest to načisto jeho věcí, jakým způsobem sebe přesvědčuje a pochybností zbavuje; neboť následky činu na takovém myšlení založeného nese a odpovídá za ně sám. To, co člověka subjektivně přesvědčuje o pravdě nějaké myšlenky, nazývá se *psychologickým důvodem*, za který mohou sloužiti věci nejrůznější a nejpodivnější (pověra, tušení, instinkt, sympatie, předsudky). Pravdivost pak takto zjednaná jest ovšem jen **subjektivní** a nezavazuje nikoho jiného.

Subjektivní pravdivost nepostačuje, když je třeba pohnouti jiné lidi ke společné činnosti. Tu je třeba takových důvodů a takových pravidel pro zjištění pravdivosti, aby přesvědčovaly jiné tak, aby myšlenka musela býti uznána za pravdivou od každého, kdo je schopen myšlení. Je třeba objektivního měřítka a myšlenky podle něho za pravdivé uznané mají pravdivost **objektivní.**

Podmínky takového objektivně pravdivého myšlení stanoví logika, kteráž jest věda o správném myšlení.

Pravdivá myšlenka vyhovuje logickým pravidlům myšlení. Je pa-

trno, že logická správnost týče se *způsobu*, jakým byla myšlenka vyvozena z jiných, a že jen tehdy může zaručiti pravdivost, když to, z čeho byla vyvozena, je pravdivé. Logická pravdivost předpokládá pravdivost *praemis* (návěstí), z nichž byla myšlenka vyvozena.

Sama o sobě jsou logická pravidla pouze *formálná* a nezaručují shodu se skutečností čili pravdivost věcnou. Avšak myšlenka, která by odporovala pravidlům logickým, je vždy a naprosto nepravdivá.

Logická pravidla vyjádřena jsou schématy úsudkovými, úsudku bezprostředního čili důsledku (logický čtverec) a úsudku sprostředkovaného (sylogismus a úsudek hypotetický). Myšlení nepostupuje zpravidla dle těchto schémat, ale na každý správný myšlenkový postup dá se logické schéma aplikovati, čímž se osvědčí jeho správnost.

Poněvadž myšlení děje se řečí, jež tvoří vnější stránku myslivého procesu, nekryjí se také obraty mluvy, jak se uvádějí v gramatice se schématy logickými; ale spojení slov ve věty děje se na témž základě a dle téhož principu jako spojování vjemů a představ v soudy a úsudky.

§ 45. Vědění. Příčinná a věcná souvislost.

Souhrn všech myšlenek člověka vztahujících se ke skutečnosti čili pomyslů jest jeho *vědění* (souhrn toho, co ví).

Člověk nemůže se spokojiti s věděním, které by záleželo z pomyslů ojedinělých, nejsoucích v žádném vztahu vzájemném. Praktický život nutí jej vyhledávati souvislost jednotlivých pomyslů, tak jako tuto souvislost nemůže neviděti ve všem, co se vůkol něho děje a co potřebuje poznati. Působením associačního zákona uvědomuje si člověk podobnost předmětenstva a dějů. Na základě podobnosti shrnuje celé množství pomyslů jednotlivých ve skupiny o společných vlastnostech, které zahrnou se obecnými představami, a z nich postupnou abstrakcí tvoří se samy sebou pojmy ještě obecnější. Takto se uvědomí věcná časovoprostorová souvislost všech pomyslů prostřednictvím společných znaků a souvislost toho, co jim ve skutečnosti vnějšího světa odpovídá.

K souvislosti dění veden jest člověk otázkou »proč«. **Děj** je změna něčeho nebo-li změna na něčem; co způsobuje změnu, nazývá se **příčinou.** Změnu pochopujeme vytčením příčiny. Člověk hledá všude příčinu, všude ptá se proč?; neboť potřebuje to věděti, aby se mohl uvarovati případných zlých následků pro svůj život. Nejprve hledá ji v tom, co bezprostředně předcházelo (post hoc, ergo propter hoc). Zkušenost jej poučí záhy, že to nestačí a že nenásleduje vždycky po tom, co za příčinu považuje,

očekávaný účinek. Uvědomí si, že příčinou může býti jen to, po čem účinek následuje vždycky, čili po čem následovati *musí*. Nežli našel pro poznání této nutnosti náležitý prostředek, vysvětloval si dění v jeho zákonnosti i nahodilosti působením vyšších mocností (bohů, duchů), a když představa o jejich neobmezené moci nedala se držeti proti neúprosné a nevypočítatelné nutnosti osudové a přírodní, nahradil duchy ponětím *přírodních, věčně působících sil,* jejichž zákonnost hledí určiti vědeckými metodami.

Když mezi ději, jež vyžadovaly příčinného vysvětlení, pozoroval podobnosti, hledal přirozeně podobnou nebo společnou příčinu, která by označovala z á k o n, jímž se řídilo dění v určitém oboru podobných úkazů.

Takto vznikaly ve vědění větší menší celky věcně a příčinně související, čili celky *soustavné* a s nimi tendence všechno vědění usoustavniti. Takový celek potom znamená člověku **světový názor,** t. j. obraz jsoucna, jak a pokud se zrcadlí skrze smysly v jeho vědomí, obraz světa vůkolního a člověka v něm. Vědění tíhne k takovému ujednocenému světovému názoru, poněvadž člověk jej potřebuje, aby měl všechnu svou zkušenost, všechno co ví, pohotově pro zajištění svého života pro všechny možné případy v budoucnosti.

Vědění člověkovo není hned objektivně pravdivé. K objektivnímu poznání vede vývoj člověka přirozenou nutností od vědění subjektivně přesvědčujícího ponenáhlu. Původní jeho názor na svět měl málo objektivních pravd, třeba jej subjektivně úplně uspokojoval.

Pomyslů objektivně pravdivých přibývalo pomalu a ještě později dostavila se potřeba usoustavniti poznatky aspoň v některém oboru, praktickou potřebou označeném.

Soustava poznatků (pomyslů objektivně pravdivých) *určitého oboru* j e s t **věda.**

Cílem je, aby všechno vědění stalo se objektivním tak, aby také celek světového názoru byl vědou. Dokud však vědu jakožto objektivní poznání jest odlučovati od vědění ostatního, a dokud nepřestává potřeba celkového světového názoru, nazývá se myšlení směřující k utvoření jednotného názoru na svět **filosofií.**

Pokud světový názor jest spojen s uctíváním (kultem) bytostí nadpřirozených, potud mluvíme o **náboženství.**

V původním celku vědění nebyly tyto tři složky kulturního vývoje odlišeny, splývajíce v jedno. Postupně odlišila se ze společného celku věda a to jeden obor po druhém, jak to pokračující poznání, řízené potřebami života vždy složitějšími a složitějšími, vyžadovalo (matematika, astrono-

mie, mechanika [fysika], chemie, psychologie, biologie, sociologie). Filosofie a náboženství se odlišily, když vznikaly pochybnosti o pravdivosti předpokladů náboženských.

Od náboženství lišíme **mythologii**, která záleží v představách o bytostech a úkazech nadpřirozených, jež se již nepokládají za pravdivé. V širším smysle m y t h znamená myšlenku překonanou vůbec, jestliže dříve byla pokládána za pravdivou. Platon tak nazývá domněnky nedokazatelné, stavě proti nim logos, myšlenku pravdivou.

Subjektivní cit jistoty o pravdivosti nějakého pomyslu objektivně nezjištěného nazýváme **vírou**. Poněvadž ve vědě běží o pravdu objektivní, patrno, že věda a víra se vylučují.

§ 46. Principy vědeckého myšlení.

Principy vědeckého myšlení vyjadřují podmínky objektivní pravdivosti. Jsou tři:

1. *Mysliti v pojmech.* (Plyne z povahy pojmu a z potřeby, aby měnivý význam slova neznemožňoval dorozumění, jak vyloženo v § 42.

2. *Zásada dostatečného důvodu* (Principium rationis sufficientis), kterou proslovil L e i b n i z (1646—1716); jest jen jiné vyjádření požadavku shody myšlenky se skutečností. Důvodem je to, co shodu zaručuje.

3. *Logická správnost.* Myšlenka nesmí odporovati postupu, jaký stanoví logika pro vyvozování (rozkládání a skládání) nových pomyslů z daných.

Zásada dostatečného důvodu předpokládá uvědomění, který důvod je objektivně dostatečný, totiž dostatečný pro každého. Zajisté ten, o němž nikdo nemůže pochybovati, čili který každého subjektivně uspokojuje. A to je p ř e d n ě každý pomysl, o němž se může každý přesvědčiti na vlastní smysly a z a d r u h é každý pomysl, který je z pravdivého pomyslu vyvozen logicky správně.

Zřetelem k tomu je požadavkem pro vědeckou práci vůbec vycházeti od toho, co je ve skutečnosti bezesporně dáno (fakty), a nikoli od pomyslů, které nejsou ještě dokázány.

Důkaz konec konců musí vésti ke skutečnosti, k faktům. Kde to nejde, tam nemůže býti otázka vědecky na určito řešena. (Metafysika.) Tam nemůže býti dosaženo pravdy, nýbrž jen pravděpodobnosti.

Myšlenky pravděpodobné jsou domněnky, hypothesy. Rozeznáváme hypothesy oprávněné a neoprávněné, čímž je označen stupeň pravděpodobnosti. Oprávněné hypothesy jsou velmi účinným a mnohdy nezbytným

prostředkem heuristickým (k nalezení skutečné pravdy). Podmínky jejich oprávněnosti jsou: 1. aby se jimi daly vysvětliti všechny úkazy stejného druhu; 2. aby nevedly k důsledkům odporujícím skutečnosti; 3. aby neodporovaly pomyslům jiných věd vědecky zjištěným.

Z toho je patrno, jak malou cenu má pro vědeckou práci počet pravděpodobnosti, jímž se stupeň pravděpodobnosti určuje číselně. Kde běží o pravdu, kde o situacích životních rozhoduje pouze pravdivá myšlenka, nemá pravděpodobnost většího významu než nepravdivost. Jenom při užívání statistické metody a omezeném počtu možností má výpočet pravděpodobnosti jakýsi smysl (možnost výhry a p. jest i objektivně větší nebo menší).

§ 47. Druhy omylů.

Nesprávným myšlením vznikají o m y l y. Omyly mají svou příčinu vždy v souzení; nesprávný soud může se státi buď p ř i v n í m á n í nebo p ř i r e p r o d u k c i nebo p ř e m ý š l e n í m. Odtud tři druhy omylů:

1. Při vnímání vznikají omyly dvojím způsobem:

a) Dojmy smyslové pocházející z vnějška doplňují se vybaveninami, které s nimi splývají v jeden vjem, takže vnímáme věc jinak, než jest dána ve skutečnosti. Předmětu připisujeme vlastnosti, kterých nemá, skutečné vlastnosti pozměňujeme, vidíme něco jiného, než jest před námi, slyšíme něco jiného, než se povídá — *illuse,* klamy smyslové.

Část jich vzniká tím, že navykli jsme pozorovati svět vůkolní a odhadovati smyslové dojmy určitým způsobem a že tak činíme i v případech, kde to skutečnosti neodpovídá.

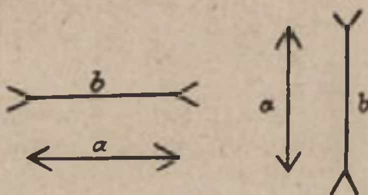

Obr. 8. Ruka hmatající kuličku.

Klamy toho druhu jsou buď v r o z e n é nebo n a h o d i l é (případné). Vrozených klamů nedovedeme se zbaviti, ani když poznáme nesprávnost své představy. Hůl do vody strčená vždy se nám bude jeviti zlomenou, obraz vždy nás bude klamati o třetím rozměru vhodným rozdělením světla a stínu, a není člověka, jenž by dovedl viděti, že slunce stojí a země se pohybuje. Naprostá důvěra ve smysly, se kterou člověk počal vůkolí své poznávati, způsobila tuto nemožnost. Sem náleží také š i l h á n í hmatu. Hmatáme-li kuličku dvěma prsty přes sebe tak přehnutými, jak naznačuje obrazec čís. 8., nezbavíme se dojmu, že hma-

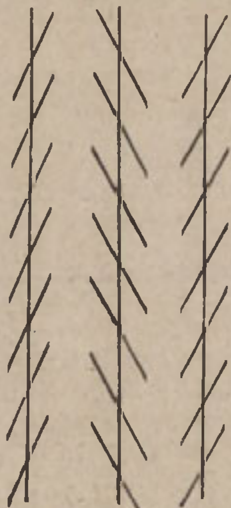
táme kuličky dvě, ani když se na to díváme a když si mermo chceme uvědomiti, že je to kulička jedna. Nejsme totiž zvyklí při hmatání dvěma prsty, je překládati přes sebe, a proto nenaučili jsme se dojmy prstů takto přeložených spojovati v jeden vjem.

Nahodilé klamy dovedeme odstraniti náležitým upravením činnosti smyslové. Na př. když se mi zdá, že kry plovoucí kolem kůlu před mostem zaraženého stojí a že kůl se pohybuje, mohu obrátiti zrak ku břehu a klam zmizí. Když ve zvětvení stromu za temna vidím příšeru, tu, nenapadne-li mne bázeň, přihlédnu určitěji, a příšeru zaplaším.

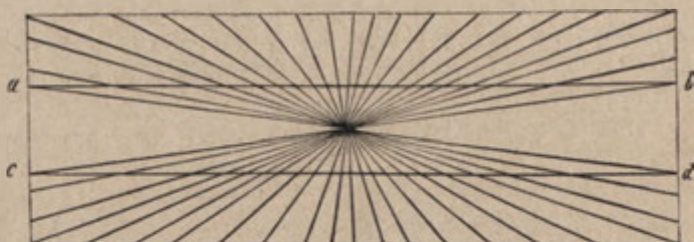
Velmi četné jsou klamy zrakové (optické), jež vznikají při vnímání tvarů prostorových, odhadování velikosti předmětů a vnímání pohybu a rychlosti, jakož na to upozorněno bylo v §§ 23, 24. Při nich je nejlépe patrno, že klamy vznikají nesprávným souzením, které se děje bezděky. Na př. když přímka téže skutečné délky zdá se nám za okolností poznatelných na obr. 9. jednou delší, podruhé kratší. Výsledek přirovnání, které se tu děje, závisí na rozdílu napětí, s kterým sledujeme šikmé obmezující přímky. Při přímce zdánlivě delší zrak sledující ji pokračuje jaksi ve směru naznačeném šikmými rozbíhajícími se přímkami a o to je napětí svalové v oku větší (ježto trvá déle v jednom směru) a o to se přímka prodlužuje. Při přímce zdající se menší je to naopak. Na koncích přímky je oko nuceno obraceti se směrem jiným, směr původní se d ř í v e přeruší, napětí je menší. Na obraze 10. zdají se přímky, vedené přesně rovnoběžně, sbíhati, a to ve směru, kam se rozbíhají menší přímky, protínajíc je na pravo a na levo. První dvě rovnoběžky zdají se k sobě přibližovati směrem dolů; druhá a třetí rovnoběžka směrem nahoru. Příčina je v tom, že měříme vzdálenost dle napětí svalů očních. Sledujeme-li první dvě rovnoběžky zrakem dolů, nemůžeme zároveň nevšimnouti si čar je protínajících, a sledujeme je v rychlosti také směrem dolů. Na-

Obr. 9.

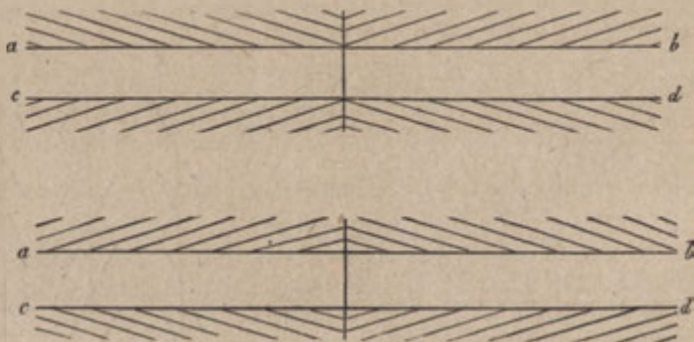

Obr. 10.

pětí jest při tom menší, než když obzíráme celý obrazec směrem opačným; neboť tak sledujíce čáry sbíhavé bezděky je prodlužujeme, až se protnou a pak se zase k rovnoběžkám vracíme. Čím častěji to musíme činiti, tím je napětí větší a tudíž zdá se také vzdálenost mezi korespondujícími body rovnoběžek větší.

Obr. 11.

Na obr. 11. zdají se rovnoběžky *ab*, *cd* vypouklými, poněvadž mezi středními jejich částmi je prostora rozčleněnější než na koncích, a my jsme zvyklí odhadovati velikost plochy a případně vzdálenost omezujících čar dle rozčlenění (viz § 23.).

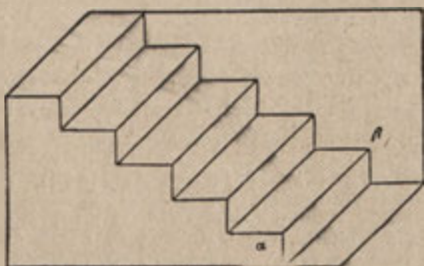

Obr. 12.

Na obr. č. 12. zdají se v prvním výkrese rovnoběžky vydutými ve středu proto, že oko bezděky sledujíc přímky rozbíhavé, jichž jest ve středu nejvíce, oddaluje se od protější přímky nejvíce, kdežto ve výkrese druhém se jí přibližuje.

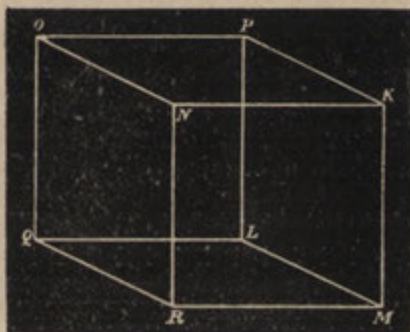
b) Vybavenina setká se s vjevem obsahujicím její části, s nímž splývá v jedno jako při illusi. Rozdíl je v tom, že při illusi převahu mají části skutečně vnímané, zde vybavenina. To jsou *hallucinace*, mamy, mámení

smyslů. Když něco hledám, tane mi toho obraz živě na mysli, a když uvidím něco tomu jen trochu podobného, domnívám se, že vidím věc hledanou. Zvláště časté jsou hallucinace při chorobném stavu organismu tělesného, kde vybavování způsobováno bývá neuvědoměnými dojmy pocházejícími z činnosti tělesných orgánů. Překrvení a nedokrvení mozku při různých nemocech, špatné trávení způsobují nejprve náladu určitého rázu, která usnadňuje vybavení představ náladě odpovídajících, a ty spojujíce se s dojmy zrakovými a sluchovými, zcela všedními, nabývají rázu skutečnosti. Rozčilený bázlivý člověk vidí všude příšery, stihomamem trpící tuší v každé osobě pronásledovatele. Výčitky svědomí kalí zrak a zastírají sluch tak, že vinník vidí a slyší je přicházeti ze svého okolí a ne ze svého nitra. (Tvář Jidášova, Vrchlický.)

Obr. 13. Schroederovy schody

c) Dvojklamy. Záleží v tom, že předmět, obraz, nákres jeví se nám pokaždé něčím jiným podle toho, z kterého stanoviska jej pozorujeme. Na obr. 13. vidíme schody, ale můžeme viděti také visutou podporu balkónu, nejspíše když fiksujeme bod α a sledujeme úsečku směrem k β. (Schroederovy schody.) Obrazec 14. (Neckerova kostka) vidíme jednou tak, že hrana NR je nám nejblíže a PL od nás nejdále; podruhé obráceně.

Obr. 14. Neckerova kostka.

2. Při reprodukci vzniká v i d ě n í (visio), vybaví-li se představa k jasnosti vjemu bez spolupůsobení dojmů vnějších. Stvůry fantasie, podrážděné předchozími dojmy, má člověk za skutečnost a na jistou dobu žije jakoby v jiném světě, o němž nemají ostatní lidé ponětí. Hamlet spatří ducha svého otce a rozmlouvá s ním delší dobu. Macbeth vidí na ruce ne

ustále skvrnu krvavou, jíž nemůže smýti, ač mu to žena jeho vymlouvá. Zbožní poustevníci rozmlouvají s Bohem, se svatými; proroci u vytržení vidí uskutečněny své sny. Panna Orleanská, Libuše. Malíř Brierre de Boismont viděl své ideály, dle nichž tvořil; Goethe na cestě do Sesenheimu viděl sama sebe.

Zřídka se objevují případy takové, jež by se daly prostě zařaditi pod některý z uvedených druhů; obyčejně spojena jest illuse s hallucinací nebo s viděním, a tím stávají se klamy rozmanitějšími a účinnějšími, na př. v Goethově balladě Erlkönig.

P o z n á m k a. Psychologická pravdivost klamů líčených básníky dá se posouditi dle uvedených příčin vzniku. Zcela správně v tom smyslu posuzuje Lessing v Hamburgische Dramaturgie přízraky a vidění duchů u Shakespeara a Voltaira, káraje tohoto, že nechá ducha Semiramidina vystupovati za bílého dne při zvuku polnic. Něco podobného je s bílou paní ve Fibichově opeře Blaník; kdežto v Smetanově Tajemství a Čertově stěně vystupování skřítků a ďábla děje se s psychologickou pravdivostí.

3. Při přemýšlení vznikají c h y b y l o g i c k é, které vysvětluje logika. Jsou buď p a r a l o g i s m y nebo s o f i s m a t a, dle toho, zdali se staly neúmyslně či s úmyslem klamati posluchače.

§ 48. Představa času.

Čas a prostor spojují rozmanitost jevů v jednotu vůkolního neboli vnějšího světa. Nejsou dány před myšlením, nýbrž člověk myšlením si je teprve tvoří. Řekneme-li, že si nic neuvědomujeme jinak než v čase a prostoře, není tím míněna apriornost (zděděnost) představ těch, nýbrž, že vznik jejich padá na sám počátek duševního života.

P ř e d s t a v a o čase vzniká tak jako jiné představy a pojmy, a dá se její vznik a vzrůst stopovati. O tom svědčí, že děti nerozeznávají přítomnosti, minulosti a budoucnosti, že i dospělým lidem vědomí času mizí v rozčilení (praesens historicum) a že toho vědomí v některých stavech pathologických vůbec není (Twardowského otec u Vrchlického).

Základem představy o čase jest *uvědomění posloupnosti,* a první stupeň je *pojetí* p ř í t o m n o s t i, m i n u l o s t i a b u d o u c n o s t i.

Pojetí přítomnosti a minulosti vzniká přirovnáním představy vybavené k dojmu přítomnému, a dostává se mu výrazu slůvky t e ď a j i ž. Pojetí budoucnosti vzniká z napětí, kterým provázíme člen nějaké řady známé, mající vstoupiti do mysli. Napětí to jeví se jako netrpělivost a dostává se mu výrazu všelikými posuny a slůvkem j e š t ě n e. Děti hrající si na »žmukačku« a užívající slůvek teď, už, ještě ne, mají zřetelná pojetí časová přítomnosti, minulosti a budoucnosti.

Když pojetí tato se vyvinula, může vzniknouti z obyčejné řady dojmů *řada časová* jakožto druhý stupeň představy o čase.

Řada časová jest řada, jejíž posloupnosti jsme si vědomi, a to tak, že o každém členu víme, že před ním něco předcházelo a že po něm něco přijde — čili, že následoval a že předchází. Podnět k tomu dává pravidelné opakování úkonů životních.

Z řad časových, které mají některé členy stejné, častým opakováním vznikne představa *doby,* t. j. řady časové určitého počátku a určitého konce, ale neurčitého obsahu. Dítko po jistém prodlení zapamatuje si snadno počátek denních činností od ranního úsvitu až po některý význačnější moment; pozná, že dříve se musí ustrojiti, než jde ven, že otec odchází do práce, a že se dříve neobědvá, dokud se nevrátí. Mezitím však může se všelicos přihoditi; má-li hlad, řekne se mu: hrej si zatím. Tak vznikne v něm představa doby od rána do oběda, a zcela tak tvoří se představy dob ostatních. Tomu, kdo zaměstnání své koná v určitém pořádku, natvoří se všelijaké doby, ohraničené význačnými momenty práce. Od zvonění do zvonění, od úsvitu do tmy, od početí práce do konce, podle čehož se jména dob mění; horníci mají šichty, římští vojíni vigilie a castra. Doby delší rozpadají se snadno v kratší, utvoří-li se stálé mezičleny (na př dítěti doba polední rozpadne se na dobu před školou, ve škole a po škole); doby kratší sčítají se v delší, když se dostavují dojmy význačné ve větších mezerách, na př. od neděle do neděle, od setí do žní atd.

Konečně vznikne neustálým skládáním dob s rostoucí pamětí a soudností představa *času* vůbec, totiž doby neznámého počátku a neznámého konce, doby neobmezené, věčnosti. Představiti si ji nedovedeme, ač ji předpokládáme.

Délku řady časové měříme dle počtu členů: čím jich více, tím řada jest delší. Délku doby měříme tak, že některou nám nejznámější činíme měřítkem, na př. den. K tomu však přistupuje měřítko citové, záležející na poměru dojmů (členů řady) k mé náladě. Měřítko to jest jiné pro přítomnost a jiné pro minulost.

Přítomná řada zdá se nám krátkou, jsou-li dojmy silné a poutavé, takže jimi jsouce zaujati nevšímáme si jich sledu. Tu nám mizí vědomí posloupnosti vůbec, a jsme pořád v přítomnosti; čas nám uteče, ani nevíme jak. Dlouhou se zdá doba přítomná, jsou-li dojmy takové, že nás nezajímají, že vzniká nedočkavost a žádost, aby rychleji za sebou následovaly. Nudím-li se, nemám-li co dělati, očekávám-li něco důležitého, nejsem-li s to, abych pojal dojmy, abych jim rozuměl, vždy vzniká dlouhá

chvíle, poněvadž ve všech případech těchto jsem donucen jaksi členy řady počítati a jich sledu si všímati. Kde však není očekávání, tam není dlouhé chvíle. Děti a divoši nenudí se nikdy, usnou. (Verne, Vzducholodí kolem světa, kap. V.)

O době minulé rozhoduje počet členů. Čím více obsahuje jednotlivostí, tím zdá se delší. Proto, co zdálo se v přítomnosti dlouhým, v upomínce jeví se krátkým. Léta, jež rychle uplynula v plodné práci a v událostech důležitých, v upomínce jeví se dlouhými; léta zdlouhavě se vlekší, z jejichž dějů v upomínce málo zůstalo, jsou krátká. Doba dětství jest nepatrná u přirovnání s dobou mužné práce. Snu jest vyměřena doba objektivně kratinká, málo minut, ale vzpomínám-li na sen, jak se mnohdy dlouhým jeví! (Napoleonův sen při attentátě Orsiniově.) Tolstoj vyličuje okamžik před výbuchem pumy, několik vteřin: vojínům výbuch očekávajícím proběhne hlavou tolik představ, že se jim zdá doba velmi dlouhou. (Obležení Sevastopolu.)

Objektivní měření dob děje se na základě změn opakujících se a nepodléhajících vlivům subjektivním. Takové jsou změny kosmické, střídání dne a noci, rozdělení dne dle dějů stále se opakujících, nejprvé nahodilých, pak úmyslných (*πληθούσης ἀγορᾶς*, vigiliae, klekání atd.). Jednotkou měrnou u všech národů jest den. Jemnějšímu měření slouží přesýpací hodiny, voda klepsydry, hořící svíčka. (Hořící stéblo krále Kojaty v pohádce.)

§ 49. **Prostor.**

Představa prostoru není nám také původně dána (vrozena). V počitku a čití není prostornosti; ovšem představování pozdější nedá se od prostoru odloučiti; nedovedeme si ani samotný počitek ani předmět bez prostoru představiti. Mathematický bod, jenž nemá míti rozměrů, čára, jež má míti pouze jeden rozměr, jsou pojmy nepředstavitelné a mluvíce o nich, představujeme si vlastně plochy, malinké sice, ale přece plochy. Avšak dobře víme ze zkušenosti, že tam, kde nastává pouhé čití, vědomí prostoru mizí. Víme také, že operovaní slepci musí se teprv učiti vnímati prostor zrakem. Z toho všeho soudíme, že představa o prostoru vzniká ponenáhlu.

Jednotlivosti vnímání prostorového byly už uvedeny. Když jsme se naučili vnímati vzdálenost, plochu, tělesnost, předměty, stane se prostornost nerozlučným znakem vnímání zrakového a hmatového. Pouhým otevřením oka vnímáme množství předmětů, jež jsou v určité vzdále-

nosti, určité velikosti; zahrnujíce je v celkovou představu nazýváme ji *obzorem*. Srv. § 22, 2. Volný obzor jest polokoule sploštělá, any osy oční zůstávají při rozhlížení se po nejvzdálenějších jeho částech rovnoběžny a pohybují se přirozenou nutností v polokruzích; omezený prostor, uzavřený prostor je omezen plochami všelikého druhu. Tento vjem obzorový jest základem představy prostoru prázdného.

Poněvadž při volném obzoru jest plocha omezující vždy táž — obloha skláněјící se k zemi, a poněvadž ostatní části jeho mohou se měniti i co do jakosti i co do polohy, vzniká představa prostoru *prázdného*, do něhož umisťujeme všechny prostory uzavřené a do něhož vkládáme celý nám známý svět vnější. Původní představa prostorová odpovídala vždy dojmu, jaký máme při volném obzoru. Nebe, peklo, sídlo bohů, hvězdy a jiné zjevy kosmické umisťovány byly v něm.

Když pak poznání vědecké se zdokonalilo a země objevila se v jiném poměru k ostatnm tělesům nebeským, rozšiřován byl prostor dle analogie vnímání věcí bližších. Země kulatá jest středem prostoru omezeného plochou kulovitou a tato představa zůstává jedinou psychologickou možností, se kterou si dovedeme představiti prostor *nekonečný*. Totiž prostoru nekonečného si *vůbec představiti* n e d o v e d e m e, nýbrž hranice jeho posunujeme co možno nejdále. Rovněž nedovedeme si představiti j e n prostor bez něčeho v něm. Pojem »nic« (z ničeho stvořil Bůh svět) vskutku jest nám vždy »něco«. Proto jsou také metafysické požadavky »čtvrtého rozměru« psychologickou nemožností, a pokládati tuto nemožnost představování za důvod, že prostor i čtvrtý rozměr míti může, jest zase logická nemožnost.

§ 50. Představa osobnosti.

Představa osobnosti vyvíjí se sebepozorováním a uvědoměním protivy mezi světem vnějším a nitrem.

Výrazem jejím jest slůvko j á. Vyslovíme-li je, tane nám na mysli určitý obsah; stavíme proti světu vnějšímu a jeho jevům něco, co jest podkladem dějů vnitřních, a co je spojuje. Podklad ten jest však neurčitý a nevymezitelný jako podklad předmětů vnějších. Ptám-li se, co jest to j á, myslím nejdříve na tělo své, potom na vše, co jsem vykonal, na vše, čím se liším od ostatních tvorů, co vyplývá z postavení mého ve světě a v společnosti, čím jsem osvědčil samostatnost svou. Jest to výraz citu samostatné existence — s e b e v ě d o m í — spojený s jakýmsi konkrétním obrazem člověka se všemi odznaky. Řeknu-li však, j á vidím, j á sly-

ším atd., není v slově já nic víc než výraz vědomí. Avšak mnohdy také vidíme, slyšíme, cítíme a nejsme si sebe vědomi, »necítíme se«. Jindy zase, jakoby osobnost naše se rozdělila: jsme si sebe vědomi, ale nepoznáváme se (v hněvu, v rozčilení, ve snu). Obsah tedy slůvkem já označený je nestálý.

Dále pozorujeme, že nejsou všichni lidé a vždy schopni představy té nebo podobné. Dlouho trvá, než se dítě naučí správně slůvka já užívati. Z vývoje řeči je patrno, že slovo to je pozdější výtvor, že se vyvinulo z určitých představ konkrétních; mnozí národové dosud užívají appellativ mluvíce o sobě (Číňané), čehož zbytek máme i my ve frásích zdvořilostních.

I nemůže býti pochyby, že se představa osobnosti tvoří a vyvíjí stejnoměrně s postupem vzdělanosti, s rozvojem duševního života. Postupuje od pouhého vědomí k sebevědomí a jest poutána k nějakému podkladu stálému, kterým bývá to, co se nejčastěji opakuje při všech duševních jevech, co mají společného.

Dle toho podkladu dají se určiti stupně vývoje této představy.

Na prvním stupni jest podkladem osobnosti tělo. To jest nám zprvu neznámo. Nakládáme s ním jako s předmětem jiným (§ 20.). Naučíme se však brzy poznávati rozdíl mezi tělem a předměty vnějšími vidouce, že jest sídlem citů bolesti. Na tomto stupni dítě nemá spojitosti mezi různými dojmy, nemá dostatečné paměti; co vidí, hned z mysli pouští při dojmu jiném, bolest jeho konejšíme odvrácením pozornosti. Mluví o sobě vlastním jménem, ježto slyší se tak nazývati a tím naznačuje, že sebe neliší od ostatních předmětů. Já tělesné. Představa tato zůstává i na pozdějších stupních podstatnou částkou osobnosti. Zveličování těla, aby se dodalo vážnosti, zvláštnosti mody vysvětlují se tím. (Původ pozdravu smekáním.) V pověrách postačí kus těla neb obleku, aby kouzlo přeneslo se na osobu. Homérovi jest tělo a osobnost v některých obratech totožno, na př. když v I. zp. Iliady praví *πολλάς ψ υχὰς Ἀϊδι προίαψεν αὐτοὺς* (t. j. těla jejich) *δ' ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν*. Srovnej Iliady zpěv XVI. v. 505 a 506.

Na druhém stupni počíná se tělo poznávati nástrojem vůle a tušiti něco vnitřnějšího, co stojí nad tělem. K tomu přispívají podněty vnější vzbuzující jisté city jako hrdosti, úspěchu: omezování svobody, odměny a tresty. Tu počíná dítko užívati slůvka já, a na tomto stupni asi vzniklo. Jest však měnlivé, v každé situaci jiné. Já vniterné.

Na třetím stupni vzniká já trvalé, jakýsi podklad všeho dějství vnitřního, jenž zůstává při všech změnách týmž. Pamět shrnuje všechno,

co já vykonal, co já procítil, co já prožil; slůvko já označuje příčinu toho všeho, co se dělo se mnou. Jest výrazem obrysu, jehož základní rys tvoří tělo a všechny praedikaty označující postavení společenské, které při vyslovení tanou na mysli. Empirické já. Každý má jiné já. Jiný jest obsah jeho, když je prosloví dítě plačky, jiný, když je pronese člověk uražený; jiný má smysl Neptunovo Quos ego, jiný Ludvíkovo: stát jsem já, jinak zní v ústech Kecalových v Prodané nevěstě) (»... když za něho ručím já — já«).

Konečně dospíváme pojmu osobnosti, když všechny konkrétní a nahodilé přívěsky odmyslíme. Tu zbývá jediný znak já, nedefinovatelný, nepředstavitelný, kterým se označuje pouze jsoucnost individuální.

V tomto znaku rovnají se všichni lidé jeden druhému, stává se tedy výrazem člověctví. K takovému pojmu osobnosti se povznésti jest podmínkou nejvyšších cílů lidskosti a společenského řádu. Ovšem že nás stojí přemáhání odmysliti od své osobnosti všechno, co nás poutá k vůkolní skutečnosti a naší minulosti; přece však toho dosahujeme v některých oborech myšlení: v ethice a filosofii. Před soudem lidským mají si býti všichni lidé rovni a představa soudu posmrtného předpokládá očistění osobnosti od empirických přídavků, jak již Platon v Gorgiovi a 10. knize o státě krásně naznačil.

II. Cítění.

§ 51. Podstata citu a jeho podmínky.

Cítění znamená dle vývodů § 6 jednu ze tří stránek dění duševního vůbec a každého samostatného úkazu duševního zvláště, která záleží v tom, že si dojem uvědomujeme jako více méně libý nebo nelibý.

Cit dle § 38. jest složitá činnost duševní, jejíž části souvisejí stránkou citovou.

V čem záleží libost a nelibost — podstata libosti a nelibosti — nelze určiti; libost anebo nelibost lze právě jen cítiti. Můžeme však *pojem* libosti a nelibosti si ozřejmiti, když obrátíme zřetel k podmínkám, za kterých v nás vznikají.

Pak shledáme, že to, co bylo řečeno v § 18 o přízvuku počitku, platí o citu vůbec. Každý dojem jest v nějakém poměru k organismu tělesnému

a zároveň k mysli, t. j. ke stopám, které po dřívějších dojmech v nervstvu zbyly. I můžeme říci:

Libým jest ten dojem (ta činnost), jímž

a) existencee individua v tělesném i duševním ohledu se udržuje v dosavadním stavu, tedy ten dojem, jenž jest přiměřen organismu tělesnému a mysli;

b) jímž stav přítomný se zdokonaluje, t. j. když se to, co mu prospívá, stupňuje;

c) jímž se to, co organismu škodí, odstraňuje, a co mysli jest nepřiměřeno, vyrovnává.

Nelibým jest ten dojem, jímž

a) dosavadní stav se ruší. I ten dojem, který v následcích svých organismu prospívá, je v prvním okamžiku nelibý, není-li s dosavadním stavem, ovšem nebolestným, v souhlase;

b) jímž se činnost organismu prospěšná zdržuje nebo znemožňuje.

Příklady všeho toho vyhledá si čtenář snadno z vlastní zkušenosti.

Libosti a nelibosti — city — jsou rozmanité, ačkoli ani tu rozmanitost nelze slovy vypsati, nýbrž jen cítiti. Uvědomujeme si však zajisté rozdíl mezi bolestí tělesnou, vznikající z poranění, a zármutkem nad smrtí něčí; mezi libostí, kterou působí pohled na krásnou krajinu, a tou, která vzniká z požívání dobrého pokrmu. Pochopíme rozdíl mezi libostí, s kterou pohlíží lakomý na své poklady, a tou, která naplňuje dělníka přinášejícího trpce vydělaný groš rodině.

Rozmanitost citů záleží zajisté na rozmanitosti podmínek, za nichž vznikají, a psychologii náleží podmínky ty vyšetřiti, srovnati a dle toho city roztříditi.

Přes tuto rozmanitost mají i libosti na jedné straně i nelibosti na druhé straně něco společného, jinak bychom nepochopili, že na označenou jich při vší rozmanitosti užívá se téhož slova — libost, nelibost — příjemnost, nepříjemnost. Tvoří-li uvědomění libosti nebo nelibosti, *kvalitu* pocitu, řekneme, že kvalita citů libých i nelibých je v podstatě stejná.

To společné jest naznačeno zcela abstraktně předchozí úvahou o tom, který dojem je libý a který nelibý. Konkretněji (a proto určitěji) bylo to stanoveno experimentálním zkoumáním o fysiologických změnách provázejících uvědomění libosti a nelibosti. Pokusy, které konal s největším úspěchem *Lehmann,* ukázalo se, že všechny libé dojmy na jedné a všechny nelibé dojmy na druhé straně provázeny jsou stejnými některými změ-

nami v dýchání a v oběhu krevním (pulsu), základních to procesech životních, jež se jeví účinky pozorovatelnými na povrchu těla i při dojmech slabých.

Pokusy ty konány dvěma hlavně přístroji: Pneumografem, jímž se rhytmus dýchání, zvedání a klesání hrudi zaznamenává psacím přístrojem na papír začazený a kolem otáčejícího se bubnu navinutý, a plethysmografem, jímž se podobným způsobem registruje zvětšování a zmenšování objemu ruky, způsobené návalem krve do žil. Osobě zkoušené, jíž se okolo prsou obváže pneumograf, anebo jejíž ruka vsune se do plethysmografu, dá se na př. ochutnati medu a nebo vypravuje se jí žertovná historka; anebo způsobí se jí dotekem nebo leknutím nelibost. Účinky těchto dojmů jeví se v črtách na psacím stroji zaznamenaných a srovnáváním jich najdou se různosti a shody.

Poněvadž city jsou úkazy duševního života, při nichž stránka obsahová a snahová ustupuje do pozadí, takže si jich méně anebo vůbec nevšímáme, vyznačují se proti jiným úkazům, při nichž stránka obsahová nebo snahová vyniká, několika vlastnostmi.

a) Subjektivností. Cítíce vztahujeme dojem především na sebe samy a nestaráme se o jeho příčinu, jako to činíme při myšlení. Proto se o citech dorozuměti můžeme mnohem nesnadněji než o představách. (Žádný neví, co je láska, kdo jí nezkusil.) Proto také týž dojem u různých osob různý může vzbuzovati cit; kdežto obsah toho, co vnímám, bývá v celku u různých vnímatelů týž.

b) Passivností. Zabráni jsouce sebou samými, oddáváme se libosti nebo nelibosti takřka bezvládně, necháváme na sebe působiti dojem, cit nás opanuje a teprve, když jeho moc slábne, dostavuje se zralá úvaha a schopnost úmyslného jednání. Když cit stane se vzpružinou k činům, tu již nevšímáme si výhradně citové stránky toho, co se s námi děje, a obracíme se k tomu, co sami chceme činiti; cit sice nemizí, ale ustupuje do pozadí před stránkou snahovou.

c) Úmyslnost jest protivou cítění. Žádného citu nemůžeme na sobě vynutiti pouhým chtěním. Nedovedeme libovolně býti smutnými ani se rozveseliti pouhým chtěním, jenom zabývati se něčím můžeme, o čem se domníváme, že bude zdrojem citu.

Proto *rozum* a *silná vůle* jsou v jistém smyslu protivami citu a jimi může se člověk uchrániti zhoubných následků pocházejících z oddávání se citu. Požadavkem povahy jest nepodléhati citům tak, aby seslabován byl účinek poznání a člověk byl ochromován v rozvážném jednání.

O citech vůbec můžeme jednati vzhledem k *intensitě, hloubce, trvání, jich výrazu a významu* pro celkový život člověka.

§ 52. Intensita a hloubka citu.

1. Libosti a nelibosti mají stupně, jsou větší, silnější; dojmy jsou příjemnější a méně příjemné, nepříjemnější a méně nepříjemné. N e j v y š š í s t u p e ň nelibosti označujeme slovem b o l e s t, pro nejvyšší stupeň příjemnosti nemáme zvláštního slova a vyjadřujeme jej všelikými obraty a superlativy — rozkoš, radostné opojení, příjemné k zbláznění, unesení, vytržení a p.

Mezi libostí a nelibostí je přechod plynulý. Postupným ubýváním libosti přejde se v nelibost, ubýváním nelibosti přejde se v libost. Hranice mezi libostí a nelibostí byl by pouhý bod, tedy ve skutečnosti žádné hranice mezi nimi není. Tudíž není také žádných dojmů, které by nejsouce ani libé ani nelibé byly *lhostejné* a které by tvořily hranici mezi libými a nelibými. Pojem lhostejnosti se s pojmem citu vylučuje; cit lhostejný není cit; lhostejnost není výraz pro cit.

Nazýváme-li některé dojmy lhostejnými, nemíníme tím, že by vskutku nebyly ani příjemnými ani nepříjemnými, nýbrž že si ani jejich příjemnosti ani jejich nepříjemnosti nevšímáme, nechceme všímati a že se jí nedáme určovati ve svém rozhodování.

2. *Hloubka* citu jest výraz obrazný a naznačuje se jím, zdali a jak dalece dotýká se dojem představ tvořících těžiště osobnosti člověka, uložených jaksi na spodu jeho nitra a podmiňujících veškeren duševní život v jeho individuální zvláštnosti, o něž opírá se jeho sebevědomí a na nichž záleží jeho rovnováha duševní, jeho klid a blaho.

Takové představy jsou attributy, přívlastky našeho já, bez nichž nedovedeme si mysliti sebe; vzdáti se toho, m u s e t vzdáti se toho, čeho jsou výrazem, cítíme jako ohrožení své existence; život bez nich neměl by pro nás ceny.

Cit, jenž otřese představami těmi, jest *hluboký;* cit, jenž se jich nedotkne, třeba rozvlnil všechny ostatní, jest *mělký.*

O b j e k t i v n í m ě ř í t k o, podle něhož můžeme posouditi hloubku citu něčího, máme ve z m ě n ě, k t e r o u p o z o r u j e m e v j e d n á n í a c h o v á n í č l o v ě k a c i t u p o d l e h n u v š í h o vzhledem k činnosti před citem. Čím větší změna a čím déle trvá, tím jest cit hlubší.

Především jest změna taková patrna na zevnějšku jakožto rozčilení, rozrušení, rozvášnění; avšak nelze *pouze* z této zevnější změny souditi na hloubku citu; zevnější změna, vášnivý vzruch může býti hodně mělký a nezanechati větších následků. Lidé horkokrevní rozčilí se při každé příležitosti, a přece nenazveme cit jejich v takových případech hlubokým.

To je spíše známkou intensity citu, kterou nesmíme zaměňovati s hloubkou. Hloubka jest jen *jistý* stupeň intensity.

Spíše lze souditi na hloubku citu ze zevnějších změn trvalý stav mysli prozrazujících, z rysů, ze změněné fysiognomie (§ 32., 1.); avšak i to je klamavé, ježto člověk silné vůle dovede cit tak dalece potlačiti, že účinek jeho na fysiognomii jest nepatrný a zase jiní dovedou své okolí přetvářkou obratně klamati o pravém stavu svého nitra.

Nejbezpečnější měřítko hloubky citu je v touhách a činech, které z citu se zrodily. Čím jsou touhy ideálnější, čím většího sebezapření a odvahy činy vyžadují, tím hlubší je cit, z něhož člověk čerpal sílu k nim potřebnou. V tomto smyslu mluvíme o hluboké lásce, hluboké nenávisti, hluboké zbožnosti.

V tomto smyslu činíme hloubku ušlechtilých citů požadavkem mravní povahy a zařizujeme výchovu tak, aby člověk byl schopen hlubokých citů, když se jedná o součinnost při uskutečnění vznešených idejí mravních — prohlubujeme citově osobnost člověka.

§ 53. Trvání citu.

Cit trvá tak dlouho jako změna způsobená popudem v organismu a mysli. Trvání citu nezávisí tedy na trvání popudu; v nejčastějších případech trvá déle než popud, vyznívá.

Avšak trvání popudu má vliv i na kvalitu i na intensitu citu.

Trvá-li popud v nezměněné síle jistou dobu, která jest dle povahy jeho nestejně veliká, může se cit příslušný seslabiti, ano i v kvalitě své změniti. Na př. při delším působení téže teploty. Účinek popudu na organism z počátku velmi prospěšný, stane se delším trváním méně vydatným, když organism mu zvykne; účinek popudu, organismu z počátku velmi škodný, stává se méně škodným, když organism vůči němu otupí a dovede se mu rychle přizpůsobovati. Jest také možno, že organism tělesný přizpůsobí se déle trvajícímu nepřiměřenému popudu tak, že ten popud stane se potřebou nepostradatelnou (na př. požívání některých nápojů a pokrmů); a dále je možno, že popud z počátku a při krátkém trvání organismu prospěšný, delším trváním stane se mu zhoubným (všeho moc škodí, des Guten zu viel; na př. působení voňavek). Konečně je pochopitelno, že změna způsobená v mysli nějakým dojmem, i kdyby byla velmi pronikavá, časem se vyrovná.

Tím si vysvětlujeme úkazy z obecné zkušenosti známé:

a) Libost delším trváním se seslabuje, až přejde někdy v nelibost.

První dojem bývá největší, dlouhým trváním i největší libost sevšední; dostavuje se únava, zájem mizí, rozum hlásí se ke svému právu a tlumí cit.

b) Bolest delším trváním otupuje i organism tělesný i mysl. Čas vše hojí.

c) Avšak první neplatí o dojmech složených, při nichž delší trvání činí nám možným, abychom si všimli podrobností, které nám v prvním okamžiku unikají. Tu se libost delším trváním stupňuje, až do té doby, kdy seznáme podrobnosti všechny.

Druhé neplatí o dojmech bolestných, které způsobují změnu, jež se vůbec paralysovati nedá, anebo která se delším trváním stává čím dále tím záhubnější, ježto nenapravitelnější. Zcela patrné je to při poraněních tělesných. I nepatrná změna, která by se snadno dala napraviti, stává se delším trváním zhoubnou (nedostatek tepla, pokrmu!). Opakování dojmu má podobný účinek na cítění.

§ 54. Rozdělení citů.

City rozděliti můžeme dle různých zřetelů.

1. Dle k v a l i t y dělí se city jen na **libosti a nelibosti.** Citů, jež by nebyly nějakou libostí nebo nelibostí, jak jsme seznali, není. Rovněž není citů *smíšených,* jež by byly libé i nelibé najednou. Kde v obyčejném hovoru mluvíváme o smíšených citech, jsou to déle trvající dojmy, při nichž libost s nelibostí se střídají. Na př. za okolností vytčených v § 52.; anebo když si odporují fysický a psychický účinek dojmu, anebo když se sdružují dva dojmy nestejného přízvuku (na př. když nemocnému potěšitelná zpráva zhorší tělesný stav); nebo když pochybnost střídá se s nadějí, když smutná událost je příčinou štěstí, když vzpomínaje na zmizelé štěstí nebo prožitou strast přirovnávám je k nynějšímu stavu. Srovnej Homérovo *δακρυόεν γελάσασα;* Wehmut; sladkobolný úsměv. Hamlet má radost, když nabude jistoty o vině svého strýce, ač je to proň jistota hrozná. Lenauův Faust hledající úlevy v přírodě rozladí se, když slyší chválu domácího štěstí.

2. Dle p o v a h y z m ě n y, kterou způsobuje dojem v organismu tělesném a mysli, můžeme rozeznávati libosti a nelibosti *tělesné* od *duševních,* jakož zajisté je pro naše vědomí něco jiného bolest způsobená poraněním a bolest způsobená ztrátou osoby milované.

Při libosti a bolesti tělesné je více súčastněno tělo, při libosti a bolesti duševní především súčastněna je mysl. Ovšem, poněvadž každý dojem uvědomený sprostředkuje se nervstvem, jest při *každém* dojmu do-

těn organism tělesný, a poněvadž sotva se dá mysliti rozrušení nervstva, které by neúčinkovalo na mysl, t. j. které by nezasáhlo nervy v mozku, nesoucí stopy dojmů dřívějších, dotýká se každýkoli dojem v jisté míře i mysli. Avšak poměr k tělesnému organismu a k mysli může býti u různých dojmů nestejný a vzhledem k tomu můžeme rozděliti city takto:

a) **city tělové**, jež pocházejí z dojmů způsobujících změnu především v tělesném organismu, na př. únava;

b) **city smyslové**, při nichž zúčastněno jest stejnou měrou tělo, skrze čidlo, jako mysl. Na př. záliba v krásném zjevu.

c) **hnutí mysli**, čili **emoce**, jež dotýkají se především mysli, odkudž se po případě vzruch rozšíří i na ostatní tělo. Popud k nim přichází z představ, na př. bázeň, hněv.

3. Dle trvání rozeznáváme city *míjivé*, provázející dojmy krátké, a **nálady**, provázející změnu mnohem déle trvající než popud.

Nálady tvoří pozadí veškeré duševní činnosti a vtiskují jí svůj zvláštní ráz a mají vliv i na míjivou libost a nelibost, které z jiných dojmů za jejich trvání vznikají. Příjemná nálada zdravosti a jarosti zjasňuje člověku všechny dojmy a nedá vzniku hlodavým starostem a pochybnostem. (»Nevím, co mi dnes tak veselo, nic mne rmoutit nechce...« »Člověk by zlíbal celý svět...«) Nálada žalná zastírá naproti tomu svět mlhou smutku a stlumuje všechny jasnější dojmy až k lhostejnosti; anebo docela činí je nepříjemnými, kontrastem zmnožujíc žalný stav člověka: zarmoucenému nelze vylouditi jiný úsměv než bolestný, před nímž radost prchá.

Každý cit *může* přejíti v náladu, ačkoli nepřechází u každého člověka a vždycky. Pro některé obecněji se vyskytující nálady máme zvláštní jména na př. mrzutost, ouzkost, dráždivost, nadšení, zbožnost atd.

4. City *nelze* děliti na jednoduché a složené, poněvadž všechny jsou jednoduché, jakož vyplývá z jejich podstaty. Kvalita jejich jest jen dvojí: libost a nelibost. Buď jest cit libý nebo nelibý; buď jest dojem prospěšný organismu nebo není; něco třetího mysliti se nedá; tedy skládáním nelze dostati jinou kvalitu citu než zase libost nebo nelibost.

Skládati se ovšem mohou dojmy, které by, působíce samy o sobě, měly v zápětí určitý cit; avšak jaký bude míti složenina takových dojmů přízvuk citový, to nelze na určito souditi. Jenom to je jisto, že se dojmy různé citové kvality, příjemný a nepříjemný, působíce současně, vzhledem k citovému přízvuku paralysují. Silnější přízvuk nabude vrchu. Při tom je poznamenati, že nepříjemný dojem je nepoměrně účinnější než příjemný. Dosti malá nepříjemnost jest s to zkaliti všechnu radost, zvláště

tělesná. Také lze skoro na určito souditi, že dvěma nepříjemnými dojmy se nepříjemnost sesiluje, ačkoli je možno, že nemohouce věnovati stejnou měrou pozornost oběma dojmům, uvědomujeme si jejich nelibost s menším vzrušením, než kdyby působily každý sám o sobě. Docela je však nejisto, zda dva příjemné dojmy dají výsledný dojem příjemnější, než je každého zvláště. Dva libě chutnající nápoje mohou dáti směs nesnesitelnou, rovněž dvě libě působící voňavky.

5. City možno děliti na **vyšší** a **nižší** podle toho, jaký stupeň intelligence či duševního vývoje vůbec vyskytnutí jejich předpokládá. Kterých citů není schopen člověk na prvních stupních vývoje, ty jsou vyšší; kterých je schopen člověk mně vzdělaný, jsou nižší. Z toho však nenásleduje, že by vzdělaný člověk nebyl schopen citů nižších; naopak jsou city, jichž jest a musí býti schopen člověk na všech stupních vývoje, protože provázejí činnosti, bez nichž by život individuální ani společenský nebyl možný.

Hledíme-li k rozdělení citů v odstavci 2. tohoto paragrafu, poznáme ihned, že tělové city jsou nižší než smyslové a než emoce, neboť smyslové city a emoce předpokládají mysl, vyvinutější paměť. Mezi smyslovými bude možno city z dojmů smyslů zvaných nižšími (viz § 18.) považovati také za nižší než city z dojmů sluchových a zrakových. Avšak smyslové city v celku nelze jen tak zhola pokládati za nižší než emoce; neboť oboje se vyskytují společně na stejných stupních. Spíše můžeme u každého vyššího citu smyslového a u každé emoce rozeznávati zvláštní stupnici; smyslové city a emoce mohou se *zušlechťovati,* což o tělových citech neplatí. Bolest tělesná, hlad, žízeň, jest zajisté stejného rázu u dítěte, divocha i vzdělance; rovněž únava; ale libosti tak zvané esthetické nejsou stejnou měrou schopni dítě, divoch a vzdělanec. Bázně, citu sympathie jsou schopni všichni tři, avšak bude míti u každého zvláštní ráz.

§ 55. Výraz citu.

Libost a nelibost jsou provázeny nejen změnami vnitř organismu tělesného (v nervstvu, v oběhu krevním), ale také změnami na povrchu těla, pozorovatelnými obyčejným vnímáním (bez zvláštních aparátů), různými pohyby, pláčem, smíchem, zardíváním se, vylučováním potu a j. Pokud můžeme z takových změn souditi, že člověk má libý nebo nelibý cit, že cit jeho je silnější nebo méně silný, trvalý nebo míjivý, potud jsou *výrazem* citu a potud můžeme říci, že každý cit má zvláštní výraz.

Výraz různých libostí a nelibostí, tělesných i duševních, je různý;

ale jako mají všechny libosti na jedné a všechny nelibosti na druhé straně stejnou podstatu, tak také výraz má něco společného. Nejsou to určité pohyby, které by se u každé libosti a nelibosti stejně opakovaly a které bychom mohli za výraz libosti nebo nelibosti stanoviti, nýbrž *ráz* pohybů je stejný jednak při libostech, jednak při nelibosti. Ráz ten je určen tou okolností, že při dojmech libých běží o to, aby byly pokud možná využitkovány pro život organismu, a při dojmech nelibých, aby byly odvráceny. Podle toho rázu poznáme zajisté, má-li člověk dojem příjemný nebo nepříjemný, a také zdali dojem onen je zrakový nebo sluchový čili zdali pochází vůbec z vnímání nebo z hnutí mysli.

Při libostech tělových a smyslových jsou tu pohyby a změny, kterým se má tělo nebo čidlo předmětu, z něhož příjemný dojem pochází, přiblížiti: chápání, vztahování rukou směrem k předmětu, obracení části těla nebo celého těla týmž směrem, otvírání čidel, naklánění se směrem k předmětu, napínání čidel. Při dojmech nepříjemných tohoto druhu, odvracení se, vzdalování se, posuny to naznačující, zavírání čidel a pod. (Srv. § 17.)

Při libostech duševních dostavuje se **smích** a při nelibostech duševních **pláč,** ač se dostavují i při tělesných, a to v celé stupnici intensity, jejíž stupně označujeme zvláštními výrazy: úsměv, pousmání, smích, chechtot; zasmušení, nabírání, krabení, slzení, pláč, vzlykot.

Také mají smích a pláč zvláštní ráz podle různosti emocí, kteréhož nabývají spojením s jinými výraznými pohyby: pohrdlivý smích, úšklebek, hněvný smích, trpký smích, útrpný úsměv, stydlivý pláč, zoufalý vzlykot, slzy smutku, slzy lásky, pokory a vděčnosti, atd. Z kombinace smíchu a pláče vznikají výrazy smíšených citů; srvn. *γναθμοῖσιν γελοίων ἀλλοτρίοισι* Odys. XX, 386, Malis ridentem alienis Horác Sat. II. 3, 71. Druhy smíchu vypočítává Cicero de orat. II, 58; a Quinctilian Instit. 6, 3. Staří rozeznávali smích ženský *γέλως ἰωνικός*, *γέλως χῖος*, *μεγαρικός* = smích vzbuzený vtipem; smích kynický, satyrský, ironický. Neruda naznačuje druhy smíchu samohláskami: hihihi, hehehe, hahaha, hohoho, a dobře vycićujeme rozdíl.

Proč se však smějeme při dojmech příjemných a proč pláčeme při nepříjemných? Účelnost pláče při dojmu způsobeném smutnou zprávou, účelnost chechtotu při vtipné anekdotě není viděti, zvláště když pomníme, že i radost má své slzy a že i zoufalec se směje — smíchem kosti pronikajícím *σαρδώνιος γέλως*. Vysvětlujeme si to takto:

Smích a pláč jsou velmi složité reflexy, jichž jednotlivé složky pocházejí z účelné reakce, způsobené

příjemnými nebo nepříjemnými dojmy *jednotlivých* smyslů. Příjemný dojem zrakový je provázen jistou změnou svalstva hlavového a zvláště obličejového, příjemný dojem chuťový rovněž má svou zvláštní změnu a tak i čichový a ostatních smyslů. Změny tyto dějí se za účelem, aby čidlo bylo dojmu co nejvíce přístupným učiněno. Změny tyto mají však společnou část ve vzruchu vasomotorickém (§ 50. Lehmannovy pokusy), kteroužto částí souvisejí. Proto je možno, aby při silnějším příjemném dojmu zrakovém nenastala pouze změna tomuto dojmu přiměřená, nýbrž aby také navozeny byly (vybavily se) pohyby náležející dojmu třeba chuťovému nebo sluchovému. Přečastým opakováním se toto sdružení sesílí, organism mu zvykne, takže při každé příjemnosti, která, jak víme, vždy je provázena stejnou vasomotorickou změnou, celé to sdružení jeví tendenci se vybaviti. Tak vznikne reflex smíchu, který se děděním stává organickou schopností těla jako reflexy chůze.

Analogicky vzniká reflex pláče.

§ 56. Vybavení a suggesce citu.

Vybavením citu rozumí se opakování téhož citu, jejž jsem kdysi měl, ale tak, že zde není téhož popudu, jenž měl za následek určitou změnu v organismu a s ní onen cit. K vybavení citu nepostačí vzpomenouti si, že jsem takový a takový cit už jednou měl, nýbrž je třeba cit ten znovu prožívati, pocítiti. Rovněž není vybavením citu, opakuje-li se na př. poranění, které mi způsobilo bolest. Tu mám cit příslušný podruhé, ale nevybavený.

Vybavení citu v tomto smyslu jest jen potud možné, pokud jest možno, aby se opakovaly podmínky jeho bez popudu. To není vůbec možno při citech tělových: bolest pocítiti, jakou jsem měl, když jsem se spálil; tu únavu pocítiti, jakou jsem měl, když jsem se upracoval hmotně nebo duševně, mohu jen, když se zase spálím nebo touž prací se zaměstnávám. A ještě k tomu musíme míti zření, že organism nenachází se neustále v témž stavu, takže změna třeba týmž popudem způsobená nemusí býti stejná. Tím více padá to na váhu, když je podmínkou vybavení, aby tu nebyl týž popud. Spíše jest možno, aby se podmínky citu opakovaly bez příslušného popudu při citech smyslových, pokud dovedeme vybaviti představu popudu v přibližné jasnosti a určitosti, jakou měl vjem. Melodii na př. možno tak si zazpívati v duchu, že i libost s ní spojenou znovu pocítím přiměřeně stlumeně. Avšak, abych pocítil touž libost, jakou jsem měl čichaje k růži, pouhou vzpomínkou na růži nedocílím.

Nejspíše daří se vybavení citu při emocích, jichž příčina vzpomínkou na účinnosti netratí. Vzpomínka na zprávu o smrti něčí působí — ale ovšem ne vždy, jen je-li naladění mysli stejné — jako kdysi působila zpráva sama; tím se jaksi celá situace, v níž měl cit svůj původ, znovu navodí. Vmyslím se v situaci tehdejší a cítím znova její tíhu. Vzpomínka na urážku rozčiliti může stejnou měrou, jako když byla učiněna tváří v tvář. Dojem tragiky nebo komiky, který jsem měl při *čtení* nějaké básně, dostaví se také, dovedu-li verše říkati si v duchu.

Ovšem nelze říci více, než že jest takové vybavení emocí *možné*, ale že nastati *nemusí* v každém případě, poněvadž nemáme zaručeno, že stav mysli a nálada celková jsou stejné. *Úmyslné* vybaviti cit jest tudíž ještě nesnadnější než úmyslná vzpomínka na obsah vjemu.

2. **Suggescí** citu nazýváme navodění určitého citu v osobě jiné, *autosuggescí* navodění určitého citu *u sebe sama* bez ohledu k tomu, měl-li jsem jej kdy a bez požadavku, aby byl takový, jak jsem jej měl při jisté příležitosti.

Také suggerovati cit lze jen potud, pokud lze úmyslně vyvolati jeho podmínky, ovšem také *bez opakování popudu*. Není suggescí, když někoho udeřím, abych ho přesvědčil, že to bolí. Z týchž příčin jako vybavení jest i suggesce nejspíše možná, běží-li o emoce. Prostředky suggesce jsou:

a) Vybavení představ, jež spojeny bývají s určitým citem, skrze *slovo* a *výrazové pohyby*. Vypravuji nějakou událost a přiměřeným přízvukem slov a přiměřenými gesty způsobím v posluchačích dojem jistého druhu, naladím je určitým způsobem. V tom záleží právě umění řečnické, aby posluchačům byl vpraven, takřka vnucen nějaký cit; řečník dovede nadchnout, rozjařit, rozplakat, dovede vzbudit hněv, odpor, ale také utišit. Proto říkáme, že deklamovati, přednášeti, zpívati má se s citem. Vypravováním vmyslí se posluchači v nějakou situaci a čím více se podaří přizpůsobiti líčení jejich vzpomínkám, tomu, co oni sami zažili a procítili, tím spíše vzniká v nich příslušný cit. Výrazové pak pohyby, jichž vypravovatel s náležitou vypočítavostí užívá, nutí dle associačních zákonů k napodobení, cit se takřka s řečníka přenáší na posluchače.

b) Kontrast: skrze příjemnost vzbuzuje se nepříjemnost a naopak. Rozeznáváme v té příčině dva případy: *α)* Když cit libosti nebo nelibosti vlastní sesiluje se pohledem na opačný cit osoby jiné; *β)* když libost nebo nelibost cizí vzbuzuje u mne cit opačný.

Smutnému zní radostný jásot rozjařené společnosti jako výsměch, připamatuje mu zmizelé štěstí; tím uvědomí si znovu příčinu svého bolu a sesiluje jej. Veselícímu se, když vidí smutného, a když nemá z jakých-

koli příčin soucit přístupu k jeho srdci, zvyšuje pomyšlení, že zůstal ušetřen bolesti, kterou trpí bližní, veselou náladu. Pozorujeme-li člověka rozvášněného hněvem, nebo strachem smyslů pozbývajícího, působí to někdy komicky; škodolibost pase se na cizím neúspěchu; neštěstí cizí zvyšuje štěstí někoho; hrdost roste cizí poníženostì.

Těchto okolností může znalec lidí využitkovati k suggerování určitých citů. Hladovému ukáže hodujícího zaháleče, nešťastného vede v kruh veselících se; hněv nebo závist a z ní rodící se pomstu snáze tak rozdmychá než rozumovými důvody.

c) Mechanické navodění výrazových pohybů, což je možno jen za jistých okolností. Na př. člověku v hypnotický spánek pohříženému stáhnou se koutky úst, jak to bývá při pláči; tím vybaví se celý reflex pláče; tvář hypnotisovaného pokryje se výrazem smutku a nezřídka i slzy vytrysknou. Tím vysvětluje se citový účinek některých nápojů. Alkoholické nápoje, opium, hašiš způsobují v organismu změnu analogickou té, která se děje u dojmů příjemných vůbec a také při některých vášnivých vznětech, proto vzbuzují radostnou náladu, náladu nadšení. Jiné nápoje působí stísněnost a úzkost; muchomůrka zuřivost; jedna bylina pryskyřníkovitá (sardonia herba) křečovitý smích.

§ 57. City tělové.

1. **City tělové** jsou takové, jež způsobovány jsou změnou dotýkající se *po převaze* organismu tělesného, při níž prospěch nebo škoda učiněná organismu je hlavní věcí. Sem náleží především všechny bolestné dojmy, jimiž porušuje se činnost částí organismu a všechny dojmy, jež jsou příjemnými buď tím, že bolest odstraňují anebo vůbec ku zdraví organismu slouží.

Konečně sem náleží dojmy pocházející z vegetativních (život udržujících) činností orgánů tělesných jako jsou oběh krve, trávení, dýchání. Takových dojmů měli bychom míti v každém okamžiku celou řadu; avšak neuvědomujeme si jich jednotlivě, nýbrž jen jakousi výslednici jejich, jejíž obsah jest neurčitý, a jejíž přízvuk citový řídí se dle většiny. Výslednici tu nazýváme *náladou tělesnou* a uvědomujeme si v ní zdravotní stav svého těla v daném okamžiku.

Ta jest tedy bud příjemná nebo nepříjemná, ale dostává vzhledem k různostem obsahovým, jež, jak řečeno, uvědomujeme si jen neurcitě, zvláštní jména. Mluvíme o náladě *zdravosti, jarosti,* máme cit *síly,* máme náladu *ochablosti,* nálada *choroby.*

Určitější jest nálada *hladu* a *žízně* (lačný žaludek), nálada stavu *horečného*, cit a nálada *únavy*.

2. Cit únavy vzniká tehdy, když jakýmkoli dojmem, jakoukoli činností organismu vyčerpá se energie příslušných orgánů tak, že ostatní organism nestačí ji nahraditi. Poněvadž na výživné činnosti energii plodící je celý organism zúčastněn, cítíme únavu v celém těle, i když pochází z přílišné činnosti jednotlivých částí, orgánů, údů. Činíme-li rozdíl mezi únavou *tělesnou* a *duševní*, týče se rozdíl způsobu činnosti, která může býti hmotná anebo myslivá; avšak při obojí unavuje se organism tělesný. Jsme-li »duševně« unaveni, nejsme schopni také práce hmotné, znavivše se prací hmotnou, nejsme schopni také práce myslivé. Nelze tedy únavu tělesnou zaháněti prací duševní a naopak; nýbrž jediný prostředek zotavení jest klid, jakož k tomu nutí sama příroda spánkem.

3. Na počátku duševního vývoje jsou všechny libosti a nelibosti, provázející počitky a vjemy, tělové a prospěšnost nebo škodlivost jejich životu jest rozhodující pro citový přízvuk. Všechny orgány smyslové vyvinuly se pro ochranu těla. U některých to pozorujeme dosud, na př. při chuti a čichu, u jiných — u zraku a sluchu, které slouží nyní vyšší činnosti duševní, shledáváme srovnáváním jich s orgány u nižších živočichů, že dojmy, na něž tvor původně reagoval, týkaly se také bezprostředně stavu tělesného: orgán sluchu reagoval původně na prosté mechanické otřesy a zrakový orgán na chemické účinky okolí.

Proto jsou některé libosti, u nichž na vyšším stupni nepozorujeme, že by nějak zachování zdraví sloužily, v podstatě city tělovými, na př. *záliba v rhytmu*. Rhytmus jest pravidelné střídání se dojmů stejných s přestávkami anebo pravidelné střídání dojmů různorodých. (Střídání rázů, střídání barev, tónů). Poněvadž dojmy rhytmicky do vědomí vstupující mohou býti obsahu jakéhokoliv, nemůže libost rhytmu záležeti na jejich obsahu a že by pak ťukání do taktu orgánu sluchovému anebo ostatnímu organismu tělesnému bylo v něčem prospěšnější než ťukání nepravidelné, nijak nelze odůvodniti. A přece se ťukání do taktu líbí. Proč?

Veškerá činnost organismu záleží v procesech antagonických, t. j. při každé činnosti organismu jsou dvě fáse, které se mají k sobě jako zdvih a klad, plus a minus. Pohyby záleží ve smrštění a natažení svalů, po vydechnutí následuje vdechnutí, po každém napětí následuje uvolnění. Základní, život udržující funkce, na níž všechny ostatní přímo nebo nepřímo jsou závislé, jest oběh krevní, a ten děje se pravidelně se střídajícím se smršťováním a roztahováním svalu srdečního. Na pravidelnosti

této funkce závisí zdraví organismu; tento přirozený rythmus je podmínkou spořádané činnosti organismu vůbec, neboť pravidelné střídání je odůvodněno samou povahou oběhu krevního. Tudíž všechny dojmy, jimiž se pravidelnost tato porušuje, jsou překážkou životních funkcí, škodí organismu a působí zcela ve smyslu teleologického významu citového přízvuku nelibost.

Proto si organism vynucuje rhytmus v pohybech údů sám; chůze, práce ruční dějí se ve shodě s rhytmem dýchání a je zcela patrno, že nerhytmické pohyby překážejí dýchání a dříve unavují než rhytmické. S dýcháním souvisí řeč, i mluvení musí se díti ve shodě s rhytmem dýchání, a neděje-li se, může to míti následky až zhoubné. Takovým způsobem zvykne organism pravidelnosti svých činností a vyhověti tomu stává se *požadavkem*, jehož opomenutí neseme nelibě.

Poněvadž pak činnosti organismu — chůze, práce — provázeny jsou dojmy sluchovými a zároveň zrakovými, zvykne rhytmickému střídání i sluch a zrak. Záliba v rhytmu je tedy v podstatě cit tělový.

Podobně se to má s *pozorností*. Pozornost (viz § 29.) je psychický korrelat reakce motorické při vnímání. Jsme-li, jak říkáme, zaujati pozorností, dějí se při tom všeliké pohyby svalů lícních a hlavových, oběh krevní se všelijak změňuje, jak svědčí zardívání se a blednutí. Tudíž pozornostní napětí je změna tělesná a cit — obyčejně nelibý — kterým pozornost bývá provázena, jest v podstatě také cit tělový.

§ 58. City smyslové.

City smyslové jsou ty, které provázejí změnu týkající se jak organismu tělesného tak mysli. Neboť vznikají vnímáním, při němž zúčastněna jsou čidla a kteréž jest schopno vzbuzovati upomínky na dojmy dřívější. Dojmy smyslové způsobují libosti a nelibosti, které si nemůžeme vysvětliti vždycky tím, že změna je tělesnému organismu prospěšná nebo neprospěšná; mají zvláštní ráz, jejž pochopíme jen vzruchem mysli, t. j. že vznikají určitější neurčitější vzpomínky nebo to, co jsme v § 37. nazvali rozčeřením mysli.

Zvláštní ten ráz nazýváme *aesthetickým zabarvením* citového přízvuku dojmů smyslových. V něm jest základ krasocitu.

Všechny smysly nevedou si v té příčině stejně. Čím více převládá zřetel k organismu tělesnému, tím je aesthetické zabarvení citového přízvuku menší. Při chuti rovná se nule.

Dojmy čichové vzrušují mysl více jednak tím, že nervový vzruch

při nich snadno se přenáší na nerv sympathický, čímž nabývají nádechu smyslnosti, jednak tím, že jsme zvyklí libé vůně spojovali se vším krásným a zápachy se vším ošklivým v přírodě a následkem toho i v mysli (představa ďábla!). Libé vůně způsobují v nás náladu povznášející a proto při náboženských obřadech ode dávna jsou nezbytnou součástkou.

Podobně se to má s dojmy hmatovými, jakých doznáváme na př. v teplé lázni; naproti tomu studená lázeň nevzrušuje mysl, spíše utlumuje všechny vzpomínky.

U dojmů sluchových nelze zvláštní libost, kterou způsobuje barva tonu, souzvuk a melodie, vysvětlovati fysickými vlastnostmi popudu ani fysiologickými podmínkami, nýbrž zase jen vzruchem mysli. Barva tónů fysicky je podmíněna souzněním tónů svrchních a nepravidelných zvuků tělesa nástroje hudebního, u hlasu lidského souzněním všech částí hlasového apparátu. Kdyby v tom záležela libost zabarveného zvuku, nemohly by se jednoduché tóny ladičky vůbec líbiti. Ale někomu se líbí, poněvadž upomínají jej na zvuky, jež slyšel ve spojení s něčím, co má pro něho nějaký význam. Někomu zase se nelíbí zvuk některého nástroje hudebního, poněvadž vzbuzuje vzpomínku na něco nepříjemného, čeho si nemusí býti ani jasně vědom.

Větší nebo menší libost souzvuku vysvětlují tendencí splynouti v jeden zvuk, kteráž je tím větší, čím jsou tóny příbuznější, t. j. čím více mají společných shorků. Avšak vidíme-li, že tendence splynouti v jediný zvuk je největší při oktávě, ač kvinta má nejvíce stejných shorků, a dále že necvičenému uchu je jedno, doprovází-li se zpěv v terciích nebo kvartách, budeme vysvětlovati libost souzvuku zvykem a hudebním vkusem ze zvyku pocházejícím, což se týče více mysli než organismu tělesného.

Libost melodie nemohla by býti tak naprosto subjektivní, kdyby nepocházela ze vzruchu vzpomínek.

Líbí-li se někomu více ta neb ona nuance barvy, jsou toho příčinou temné upomínky na předměty vzbuzující určitý cit. Srovnej o symbolice barev § 37., 2.

Líbí-li se souměrné rozčlenění na něčem v horizontálním směru (symmetrie) anebo rozčlenění dle poměru zlatého seku ve směru vertikálním, je toho příčinou, že tyto poměry naučili jsme se znáti na těle lidském a na předmětech nás obklopujících. (Zlatý sek je rozčlenění ve vertikálním směru dle formule: celek se má ku větší části, jako větší část ku menší: $x =$ celek, a větší, b menší část $x : a = a : b$.) Podobně vysvětlujeme si větší menší zálibu v různých tvarech: kulovitých, pravidelně ohraniče-

ných, ellipsovitých, že jsme zvykli vídati je na předmětech, hlavně částech těla, které jsou zdrojem příjemných dojmů.

Z takovýchto prvků skládá se dojem předmětu, jejž nazýváme krásným, a v tom záleží aesthetická libost při vnímání.

§ 59. Hnutí mysli a vášně.

Hnutí mysli čili emoce jsou city, které provázejí změnu týkající se mysli. Přímou podmínkou k nim jest vždy nějaká představa, čímž se liší nejurčitěji od citů smyslových. Mohou vzniknouti také při vnímání, avšak tu musí vjem vzbuditi, vybaviti nějakou představu, která by mysl vzrušila i jindy bez tohoto vjemu. Když krocan nebo býk rozdráždí se pohledem na červený praporec, anebo když člověk chorého oka nesnese pohledu na červenou barvu, je to cit prostě tělový. Když někoho pohled na červenou barvu nelibě vzrušuje, poněvadž mu připomíná barvu krve a tím hrůzy vraždění, je to cit smyslový. Když však někdo rozčílí se máváním praporce červeného proto, že je to znamení k boji anebo znamení k vykonání popravy, je to emoce. Tu není *vjem* červenosti popudem k citu, nýbrž představa vjemem tím vzbuzená, která by měla stejný účinek i při vjemu jiném (kdyby znamení dáno bylo praporcem černým, anebo povelem slovním). Melodie hraná na nějakém nástroji hudebním působí libostí smyslovou, ač i tu se mysl vzrušuje; melodie zpívaná, při níž všímáme si obsahu slov, působí emoci.

Představa vzrušuje mysl dle svého poměru k ostatním představám. Buď jest představa a vybavení její v souhlase s celkovým uspořádáním mysli, s celou dosavadní zkušeností a se vším, co by se na základě zkušeností dosavadních očekávati dalo; anebo odporuje tomuto řádu, této zkušenosti a nutí ke změně družin, řad, skupin, které dosud tvořily podklad duševního života. V prvním případě vzniká hnutí mysli libé, v druhém případě nelibé. Při vzruchu mysli, který provází emoce, buď záleží na *obsahu* představy, která jej způsobuje a představ, které jsou jím dotčeny; anebo nezáleží: Na př. cit naděje je v podstatě stejný, ať se týče představy jakékoli, rovněž cit bázně; avšak cit urážky předpokládá představu a vědomí vlastní důstojnosti, cit lásky k bližnímu předpokládá určitou představu o člověku.

Podle toho dělí se emoce na:

1. *úsobní* čili *neurčité,* jestliže ráz jejich nejsa podmíněn obsahem představy záleží na *způsobu* činnosti duševní, při níž se představa vybavila;

2. na *obsažné* čili *idejné*, je-li ráz jejich podmíněn obsahem představy.

Každé hnutí mysli jest provázeno změnami fysiologickými v nervstvu a každé hnutí mysli jest uvědoměním něčeho, co se děje s tělem, takže moment tělový nikdy neschází, jenže pro ráz libosti emoční nepadá na váhu, leč když emoce nabývá velké síly. Jsou-li hnutí mysli tak silna, že vzruch fysiologický projevuje se znatelnějšími účinky ve veškeré činnosti organismu, stávají se *vášnivými* a nazývají se **vášněmi** či **affekty**. Vášně jsou tedy emoce tak velké intensity (tak stupňované), že znepravidelňují až znemožňují činnost duševní i tělesnou vůbec.

Emoce libé stupňují se ve *výbuch*, emoce nelibé stupňují se v *záchvat*.

Výbuch začíná zrychleným, potom překotným vybavováním představ, které odnímá člověku rozvahu a schopnost spořádaného myšlení až konečně zastíní nebo docela utlumí vědomí, takže člověk neví, co mluví, co koná a co se s ním děje. Přebytek energie nervové takto vzbuzené zachvátí nervstvo motorické: dýchání se zrychluje, zase na chvíli zastavuje, rdění střídá se s blednutím, řeč se zrychluje, až se stane nemožnou, pohyby, gesta, smích stávají se nehoráznými, křečovitými, všechny orgány vyrušují se v činnosti, po případě zastavují, nastane nepravidelné vyměšování žlaz, až to skončí omdlením nebo smrtí.

Záchvat počíná zvolněním až zastavením činnosti představovací, ve vědomí jako by nastala prázdnota, v níž po případě mizí také sebevědomí. Také veškera činnost organismu se zmenšuje, ochabuje, až se zastaví; skleslost, únava, ochromení, mdloba, smrt jsou stupně tohoto vzruchu.

Podle toho rozdělujeme vášně na *jaré* a *chabé* (sthenické — asthenické). Jaré vášně jsou libé emoce stupňované ve výbuch, jako radostné rozčilení, hněv, unesení. Chabé vášně jsou nelibé emoce stupňované v záchvat, jako děs, stud, smutek.

Každá emoce může přejíti ve vášeň, ne však cit smyslový a cit tělový. Cit smyslový přechází větší intensitou v tělový a ten v bolest; pro vášeň jest charakteristické, že vychází z dojmů mysl vzrušujících. Následky přílišné bolesti jsou sice někdy totožny s následky vášnivého vzruchu mysli, ale průběh jest zcela jiný a jsme si toho rozdílu dobře vědomi. Bolesti tělesné nikdy nenazveme vášnivou ani dojmu nějaké barvy. O dětech říkáme, že jsou vášnivé až tehdy, když schopny jsou mysliti a rozumně jednati.

Některým hnutím odpovídají určitě pojmenované vášně buď jaré nebo chabé: radost přechází v rozčilení, rozpaky v stud. Jiná hnutí zase mohou se zvrhnouti buď v jarou nebo v chabou vášeň, na př. leknutí přejde ve zděšení, které má i výbuch i záchvat. Jiné zase city mají vášeň společnou, cit urážky, neúspěchu, nenávisti přechází v hněv; podobně odpovídá žal, unesení více citům.

Vášeň jest nemocný jev duševní a podléhati vášním jest známkou nevzdělanosti, když se to děje při organismu zdravém, známkou nemoci tělesné, děje-li se to při vyšším stupni vývoje (nervosnost naší doby). Obyčejně má každý vášně své, ale jsou také vášně, jimž podléháme následkem přirozenosti plemenné, národnostní, následkem zaměstnání, způsobu výživy a pokročilosti vzdělání.

Poznámka. Nesmí se vášeň zaměňovati s náruživostí (§ 77). Klassicky líčí výbuch hněvu Homér v Il., I., radosti Shakespeare v Periklesu, bolu Schiller v Nevěstě Messinské, zášti Sue v Sedmi hříších, záchvat bázně Tolstoj v Oblež. Sevastopole, Vergil Aen. II.

§ 60. City úsobní.

City úsobní jsou ty, které jsou podmíněny druhem činnosti duševní. Organism nervový schopen jest jistých činností, protože jest pro ně vývojem upraven. Obecně možno říci, že činnosti, které dějí se způsobem tomuto upravení odpovídajícím, které se daří, jsou příjemné; opak jest nepříjemný. Co platí o energii, jak jsme poznali při citech smyslových, to platí i zde. Činnost, která zjednává energii té volný průchod a její plus vyčerpává, jeví se citem uspokojení; činnost energii nevyčerpávající vzbuzuje jakýsi hlad duševní, jevící se citem neuspokojenosti; činnost energii přepínající má v zápětí cit ochabnutí a únavy. To jsou nejvšeobecnější druhy citů úsobních, které zase dle různých činností se dají rozděliti v několik skupin.

a) Pouhou reprodukcí vzniká cit novosti, když dojem jest toho druhu, že mysl všestranně zaměstnává svými zvláštnostmi obsahu. Opak jest cit lhostejnosti nebo všednosti.

Je-li dojem naprosto nesouhlasný se starším, což jeví se tím, že reprodukce jest nemožná, a není-li při tom příliš silný, vzniká úžas, podiv.

Dlouhá chvíle jest nálada vznikající při dojmech lhostejných a všedních, které nedávají dostatečné stravy mysli. Dostavuje se, podávají-li se nám dojmy buď příliš rychle, takže nemůžeme jich zpracovati,

nebo příliš pomalu, takže jsme s jedním dříve hotovi, než nový dojem se dostaví; rovněž, jsou-li dojmy příliš nové anebo příliš staré, při čemž je výsledek obdobný případu předešlému. V žádném případě energie nevyčerpává se měrou náležitou, a proto jest dlouhá chvíle cit rozhodně nelibý.

Naproti tomu vše, co budí pozornost a zájem, jest schopno vzbuditi cit libý.

b) Zdrojem četných citů jest shoda neb neshoda výtvorů obraznosti se skutečností. Již opakuje-li se řada, kterou jsme kdys vnímali, máme o ní obraz a každému členu předbíhá představa o něm, jak jsme si ji zapamatovali a po případě pozměnili. Shoda nebo neshoda tohoto obrazu s dojmem skutečným jest příčinou citu uspokojení nebo zklamání, dovede-li jen poněkud pozornost naši zaujmouti. Podobným způsobem jsou výtvory obraznosti členy řady utvořené částečně z představ o dojmech skutečných, která se má ve skutečnosti opakovati.

Nálada způsobená napětím, které provází vybavování řady té, nazývá se očekáváním. Jest nadějí, je-li představa očekávaná v obraznosti zdrojem citu libého. Neshoda jest v této příčině zklamání. Jest obavou, je-li očekávaná představa zdrojem citu libého.

Netrpělivost jest nálada vznikající z neshody rhytmu vybavující se řady. Pochybování jest druh obavy, ve který přechází naděje, když objevení se očekávaného výsledku jest nejisto.

Tucha (tušení) jest obava před něčím neurčitým, pokládaná za předzvěst něčeho nemilého (*δαιμόνιον* Sokratovo).

Překvapení jest radostné zklamání.

c) Četné city vznikají z činnosti volní. Nejobecněji jeví se v protivách úspěchu, jakožto cit libý, a slabosti, jakožto cit nelibý.

Každý pohyb a každá úmyslná činnost vyžaduje jisté námahy, a sice tím větší, čím více překážek staví se mu v cestu. Častým opakováním pohybu a prováděním úmyslné činnosti vznikne vědomí o potřebě jisté síly k překonání překážek a z toho cit síly tělesné a zdatnosti duševní, který jest základem jednak sebevědomí, jednak hrdosti. Pouhým pomyšlením na vykonání nějakého činu, ať je to skok, přemáhání tíže anebo cokoli jiného, vzbuzuje se v nás cit ten, který bezděky provázen jest výrazy pohotové, překypující energie. Vojín před bitvou provází povzbuzovací slova vůdcova máváním zbraně, výkřiky. Děti hotovíce se k hrám tělocvičným jevívají podobné vzrušení. I u zvířat pozorovati jest obdobu citu toho, když z bujnosti, zkouší sílu svou anebo když hotovíce se k zápasu sbírají síly.

Opak tohoto citu jest cit slabosti, nedostatečnosti. Když dostaví se neúspěch, tu již představa o něm vzbuzuje vědomí nedostatečnosti k vykonání činu, což je provázeno citem nelibým.

Tak jako úspěch činnosti a osvědčení energie vzbuzuje cit libý, tak se spojuje představa možného úspěchu se vším, co energii, vědomí síly tělesné i duševní zmnožuje, co úspěch zaručuje, ať jest to poskytnuto náhodou nebo vlastním přičiněním nebo pomocí cizí. S tím pak spojen jest zvláštní cit, jakož i s opakem toho, a dostává všeliká jména. Nejobecnější jest cit z i s k u, jenž jeví se brzy radostí z hromadění prostředků (hrabivost, lakomství), brzy radostí z nálezu, z výdělku. Cit v d ě č n o s t i snad souvisí s citem zisku, neboť projevuje se za prokázanou pomoc a jest dosti elementární; jsouť ho i zvířata schopna. (Viz ostatně § 61, 2.) Cit b e z p e č n o s t i bývá vzbuzován přítomností pomoci, jíž se nám dostati má při obmyšleném činu, anebo vědomím možnosti pomoci v případné nedostatečnosti vlastních sil. Radost ze s h l e d á n í jest analogická radost z n á l e z u spojena jsouc s překvapením.

Opakem citů těchto jsou city z t r á t y.

d) Cit t o u h y a o d p o r u. Předmět, jehož vnímání vzbuzuje proto cit libý, že se k němu pojí představa budoucího prospěchu, podněcuje snahu zmocniti se ho, aby se uskutečnil prospěch pouze představovaný. Nežli však tato snaha jeví se vzruchem motorickým, nežli přejde v žádost a čin, vzniká nálada t o u h y. Opak její jest nálada o d p o r u.

§ 61. City obsažné. City egoistické.

City obsažné jsou podmíněny určitou představou anebo určitým druhem představ. Jsou:

1. E g o i s t i c k é, vztahující se k představě osobnosti.

2. S y m p a t h i c k é či společenské, spojené s vědomím jiných osobností.

3. I d e j n é, provázející hodnocení nějaké činnosti nebo výtvoru činnosti podle určitého vzoru čili ideálu.

4. N á b o ž e n s k é, spojené s představou nadpřirozené bytosti.

Egoistické city předpokládají jasné vědomí vlastní osobnosti. Všechny city, které jsme nazvali úsobními v předešlém paragrafu, stávají se egoistickými, když se k vědomí příjemnosti nebo nepříjemnosti přidruží vědomí, že jsem to j á, jenž to a to vykonal, to a to dokázal nebo nedokázal. Neboť tímto uvědoměním posiluje se, pokud se týče, zmenšuje se před-

stava vlastního já, z čehož vzniká cit sebedůvěry nebo vědomí vlastní slabosti.

Cit sebedůvěry v ušlechtilých formách jeví se jako vědomí tělesné síly, odvaha, sebecit, ctižádost, cit volnosti; v méně ušlechtilých formách jako cit hrdosti, vypínavosti, domýšlivosti, samolibosti a přechází v pýchu a hrubý egoim.

Vědomí slabosti jeví se v pokoře, ve vědomí vlastní viny, závislosti, nevolnosti, a přechází v affekty ponížení, urážky, hněvu.

Nálady sem příslušející jsou bázlivost, jež jest údělem nižších stupňů vzdělání (dětí, divochů), stud.

Ve spojení s jinými momenty citovými vzniká jako cit složený záliba v pochvale a bázeň před pohaněním, výtkou. Nejsou to city nezištné, pomýšlíme při tom vždy na sebe a požadavek nezištnosti patří k ideálům uskutečňujícím se málo kdy.

Pohanění vzbuzuje city nejsnáze v affekt přecházející.

Jako sebe nepatrnější porušení organismu tělesného dotýká se nás více než třeba silné dojmy přiměřené a spíš než dojmy příjemné vůbec, tak také vše, co z představy vlastního já něco ubírá, hlásí se ve vědomí citem velmi řízným. Marnivého výsměch, domýšlivého pokárání, hrdého neúspěch, sobce ztráta jmění, ztráta postavení k smrti zraňuje. Proto jsou tresty v tomto smyslu nejúčinnější (ztráta osobní svobody) a vychování jest tím dán důležitý prostředek.

§ 62. City sympathické.

City sympathické znamenají cítiti s jinými osobnostmi, o nichž víme anebo předpokládáme, že jsou schopny cítiti jako my. Odtud jméno — **soucit,** *συμπαθία*, Mitgefühl. Nejpřirozenější jest cítiti s lidmi nám rovnými, méně s lidmi na nižším stupni, ještě méně se zvířaty. Představa, že citu schopna nejsou, i u vzdělanějších lidí utlumuje vznik sympathie. Dovedeme i přenášeti city a cítiti se vším, co zosobňujeme, což se řídí živostí obrazivosti a převládáním jejím na úkor chladného rozumu. Dítě a divoch smějí se a pláčí s přírodou, ale i básník a člověk lehkého vznětu fantasie to činí.

Jsou druhu čtverého, kteréžto druhy označují stupně zušlechtění citů těch.

1. Soucit jakožto *souslast* a *soustrast,* který vzniká z pouhého napodobení vnějšího výrazu citu osoby jiné a záleží ve vcítění se v cit cizí.

Výraz citu pozorovaný u jiné osoby vybavuje mi nejprvé podobnou změnu, podobný posun a s ním představu příslušného stavu, takže vzbudí fysiologické podmínky nějakého citu a s nimi i cit sám.

Nejprve tedy myslím si sebe sama v podobném postavení a cítím vlastně bolest s v o u a teprv pak ji přenáším na svého bližního. Čím určitěji hlásí se tento živel egoistický, tím snáze soucit se vzbuzuje. Toho druhu jsou naše povrchní sympathie s nešťastnými, jež litujeme proto, že i nám by se mohlo něco podobného státi anebo že si vzpomeneme při tom na to, co nás kdy stihlo. (Ženy nad mrtvolou Hektorovou, Ilias, 24. zpěv Lékárník vypravující o nešťastných vystěhovalcích v 1. zp. Hermanna a Doroty.)

Dojímavost, úchvatnost tragických scen zakládá se na takovéto sympathii s rekem, s nímž se stotožňujeme (*ἔλεος* a *φόβος* v Aristotelově definici tragédie). Argumentum ad hominem umějí řečníci využiti za podobným účelem.

Jestliže pozorování citu u jiné osoby vzbudí ve mně cit opačný, vzniká *závist* aneb *škodolibost.*

Je-li někdo šťasten, přirovnáváme jeho stav ke svému, a vypadne-li přirovnání to na úkor naší samolibosti, nepřejeme mu toho, cítíce svoji nedostatečnost, z á v i d í m e mu, je-li cit mocnější. Závist a soustrast jsou stejně přirozeny člověku, vyskytují se u dítěte v nelíčené podobě a prozrazují člověka neumějícího ovládati svých citů.

Š k o d o l i b o s t, radost nad bolestí bližního, předpokládá buď velké odchýlení se od stavu normálního pohnutkami složenějšími (msta, naděje na vlastní úspěch) anebo velkou otupělost. Právem pokládá se za znak ducha surového.

Trápení zvířat od dětí není ještě škodolibostí, děje se spíše z nevědomosti a zvířatům, jež nedávají citu výraz jako my. Dítě, které hýčká a celuje kus dřeva, s chladnou myslí utrhává brouku nožky a křídla; tamto zosobňuje, o tomto myslí, že necítí. Jest však počínání takové bohužel průpravou ke škodolibosti, a dobře jest poučováním přiváděti dítko k pravému poznání.

2. C i t y, j i c h ž z d r o j e m j e s t o s o b n o s t j i n á, j a k o ž t o t a k o v á a n e p o u z e c i t y j e j í. City *lásky* a *nenávisti.*

L á s k a v nejširším smyslu jest touha, které předmětem jest osobnost jiná. Na prvním stupni jest osobnost milovaná zcela patrně zdrojem citů libých, k vůli nimž přejeme si býti jí na blízku. Jest tu tedy vlastně cit sobecký, jakož se nejlépe jeví ve vášnivém vznětu mysli, když nelze předmětu touhy se zmocniti. Žádáme si, aby osoba náležela nám cele a

jediné, odtud žárlivost, jako zvláštní druh nejistoty a pochybnosti. Stane-li se láska náladou, citem ovládajícím celé nitro, jest souhrnem celého množství citů většinou sobeckých. Nešťastná láska jest výslednicí uražené samolibosti, vědomí nedostatečnosti, pokoření a pod. spojených s touhou a zálibou.

Pokud jest cit lásky neuvědomělý, t. j. pokud nemáme jasného vědomí o jeho příčině, jest zdrojem všelikých nálad vyznačujících se zvláštním puzením k činnosti, zálibou v dobrodružných skutcích, romantičnosti ano i dumavostí a mystickou zamyšleností. Zušlechťuje se ponenáhlu v pravou sympathii, stává-li se blaho osoby milované předmětem naší snahy bez ohledu na prospěch nám z toho plynoucí.

V tomto stadiu mohou vykvésti nejkrasší květy oddanosti a obětavosti. Tak vyvíjí se přátelství ze společného se podporování. Vzájemné doplňování dvou duší pokládané za znak pravého přátelství, jest původně jakési spojení na výboj a odboj v zápase životním. Proto nejsnáze se zakotvuje cit ten v duších spřízněných sice snahami, ale různých povahou, a to za okolností, kde doplnění jeví se potřebou za účelem dosažení nějakého cíle (pobratimství). Zdar obou zúčastněných osob jest zárukou výsledku; proto jedna druhé dobře činí a dobrého přeje. Vyvíjí se vzájemná úcta a snaha se zalíbiti. Když pak představujeme si blaho osoby co nejnezištněji a dovedeme s ní a za ni cítiti, máme přátelství v celé ryzosti, na něž hodí se slova básníkova: »Láska pravá, ne ta bajná, nikdy sama sebou nechodí; vždycky se z ní narodí pravda a ctnost nebedajná (Kollár).

K citům sympathickým převahou libým tohoto druhu patří též úcta a vděčnost.

Opak lásky jest nenávist čili zášti. Jako hledíme oddáliti vše, co nám může bolest nebo nepříjemnost způsobiti, tak odvracíme se s odporem od osoby, jejíž pouhá přítomnost vzbuzováním nelibých vybavenin jest nám nepříjemná, anebo od níž zlého se nadějeme. Vzpomínka na utrpené bezpráví, na způsobené zlo a snaha vyvarovati se opakování jeho, způsobují v nás zvláštní cit, jejž spojujeme s onou osobou. Stupňuje se tak, že nejen hledíme se vyvarovati styku, abychom si ušetřili dojem nelibý, ale že usilujeme o zničení její, aby se zatarasil zdroj obav a nelibosti úplně. To jest pak podstatou msty.

3. Nejušlechtilejší jsou city sympathické, kde moment egoistický ustupuje úplně před vmýšlením se ve stav osooby jiné. Tu dovedeme cítiti nejen s jinými, ale za ně.

Vzorem sympathie takové a zářným paprskem v hrubém zápasu snah a choutek sobeckých jest láska mateřská.

Matka miluje dítko ovšem proto, že jest dítětem jejím, ale při tom takřka přechází duše její v dítko, v němž žije zapomínajíc na sebe. (J'ai mal dans votre poitrine.) Srdce mateřské od básníků často bývá velebeno. Dojímavé zjevy lásky mateřské instinktivní, jeví se již u zvířat. Láska mateřská jest základem vývoje společenského.

Láska otcovská zprvu nevyrovnává se lásce mateřské hloubkou, vroucností a obětavostí; není instinktivní, objevuje se u zvířat zřídka, neb pravidlem jeví se lhostejnost k potomkům. Na vyšších stupních dostavuje se v čistotě stejné a ježto vyplývá určitěji z povahy a přesvědčení rozumového, zdá se ještě nezištnější a vznešenější.

4. Čtvrtý stupeň a druh tvoří city *společenské*, které jsou city téhož rázu jako předešlé, ale vztahované ne na jednu osobu, nýbrž na celek společenský, jehož se cítíme částí. Jsou to city lásky rodinné, *láska dětí k rodičům, vlastenectví (patriotism) a humanita čili láska k bližnímu* (v nejširším slova smyslu).

Také zde jest moment egoistický východiskem. Zprvu proto lne člověk k rodině a národu svému, že v jeho blahu spatřuje podmínku blaha vlastního a jako egoism osobní nedbá prospěchu bližního, tak se vyvíjí i egoism kmenový a kastovní, jemuž jest úspěch vlastního celku hlavní věcí i na úkor celku jiného. Zušlechtění dochází **citem humanity**, bratrstvím všech lidí, jemuž rovná cestu nejprvé přátelství kmenové, pak ideje ethické (vzdělanost) a náboženské, přede všemi náboženství křesťanské, jež jest pro všechny lidi všech národů a věků.

Jako vznešená jest láska k vlasti, vyžadujíc sebezapření a umění cítiti s celkem, tak odporné jest záští plemenné, církevní a nadutost kastovnická, jež zplodily bídy celých století a zničily tisíce existencí lidských, jichž následek jest válka výbojná, skvrna vzdělaného lidstva. Jenom šířením humanity, proniknutím vědomí rovnosti lidí a plněním přikázání božího: Milujte nepřátele své, může založeno býti blaho a spokojenost lidstva vůbec.

§ 63. City idejné.

City idejné vznikají při hodnocení. Hodnotiti znamená určovati větší menší cenu něčeho pro nějaký účel a děje se podle měřítka daného vzorem čili ideálem. Co vzoru odpovídá, to schvalujeme, a to je provázeno citem libým, co neodpovídá, to zamítáme — cit nelibý.

Ideál jest představa o něčem, co a jaké by mělo býti. V tom pojetí je obsaženo, že ideál chce být uskutečněn a že se podle něho daná skutečnost posuzuje.

Ideály mohou býti všeliké; každá touha vzbuzující představu svého vyplnění, každý sen o lepší skutečnosti atd. jsou ideály, a každý může mít své osobní ideály. Jsou však ideály společné všemu lidstvu, ideály, o jichž uskutečnění snažiti se musí lidstvo všechno v zájmu svém a o nichž nepochybuje, že uskutečněny budou — ideály všelidské, nejvyšší kulturní hodnoty.

Jsou tři: pravda, dobro, krása.

Pravda je všelidským ideálem proto, poněvadž žádná věc nemůže prospěti člověku v jeho snahách životních, není-li pravdivá, t. j. neodpovídá-li zákonnosti světového dění. Poznati pravdu je podmínkou zdaru, kdekoli člověk vědomě klade si cíle a zasahá v dějinný vývoj. Jíti za pravdou je požadavkem, jejž má člověk uskutečňovati v životě celou svou bytostí a jemuž vyhověti má učiniti svým přesvědčením.

Z tohoto odhodlání vzniká láska k pravdě, pravdymilovnost, která se povznáší nade všechny pohnutky a přání osobní. Projevuje se radostí z vědění a touhou po poznání a přechází v nadšení, jež neleká se žádných obětí. »Hledej pravdy, slyš pravdu, uč se pravdě, miluj pravdu, braň pravdy až do smrti« (Hus). Naproti tomu není nic horšího a životu nebezpečnějšího, než lež a milovati pravdu znamená nenáviděti lež a bojovati proti ní, kdekoli se vyskytne.

Krása jest všelidským ideálem, poněvadž jest konkrétním vyjádřením ideálu pravdy. Krásný zjev je vzor svého rodu, z něhož uvědomuje si člověk, jak by tomu mělo být vůbec a pomocí krásy snaží se umělec vpraviti to poznání svému okolí. V uměleckém tvoření není tedy krása sobě samé účelem, nýbrž prostředkem, kterým umělec symbolicky a sugestivně vyjadřuje, jaký by život měl být, a tak svým uměleckým výtvorem anticipuje vývoj.

Zažívání krásy, jak se komu vyskytne v přírodě a v životě, totiž nakolik jest schopen ji pochopiti (čili jinak řečeno, jak a pokud se mu něco v přírodě a v životě líbí) a jak ji podávají umělecká díla, je zdrojem esthetické libosti (= cit krásy).

Esthetická libost liší se od jiných libostí tím, že k lahodě smyslového rozechvění přistupuje rozechvění mysli, rozproudění představ a myšlenek, které člověka povznášejí od všední skutečnosti a sprošťují mysl jeho toho, co činí život těžkým a strastným, alespoň na chvilku. Vytržení a unesení,

které se dostavují při vnímání krásy, kde člověk zapomíná na sebe a své životní vztahy a jako by splýval s předmětem svého údivu, je toho důkazem.

Esthetická libost je subjektivní jako každá jiná; proto se každému nelíbí v přírodě ani v umění to samé. Tuto různost záliby esthetické nazýváme **vkusem,** o němž tedy platí, že se vyvíjí, jsa určován podmínkami libosti, vnitřními i vnějšími, individuálními i kolektivními. Podmínky libosti smyslové jsou stálejší a obecnější a poněvadž moment smyslový při esthetické zálibě nikdy nemůže chyběti, bude touto smyslovou stránkou umělecké dílo přístupnější vkusu méně vyvinutému než stránkou ideovou, k jejíž pochopení je třeba také přiměřené intelligence. Velkou roli při utváření vkusu má zvyk. Čemu zvykneme, to stává se požadavkem a vyhovění požadavku se líbí.

K tomu musí přihlížeti výchova, která tříbením vkusu má chovance činiti schopným vnímati krásu ne jen po stránce smyslové, a tak učiti jej rozuměti řeči umění.

Smysl pro krásu a pro umění jest nezbytnou vlastností člověka vzdělaného.

Dobro jest ideál pravdy a krásy zřetelem k životu společenskému. Dobro jest ideál sociální. Život společenský, který v sobě zahrnuje život individuální, děje se jistou zákonitostí, kterou člověk se musí snažit poznati, aby mohl žíti tak, jak má žíti. Uvědomění podmínek života společenského je m r a v n o s t, a jednání odpovídající těmto podmínkám, jež jsou vyjádřeny zásadami, jest m r a v n í. Pokud jednání lidské posuzujeme s tohoto hlediska, nazýváme jednání odpovídající mravním zásadám d o b r ý m, opačně z l ý m. Dobré jednání vynucuje náš souhlas, což je zdrojem citu libého; jednání, které vzbuzuje náš odpor, jest špatné.

Mravnost se vyvíjí a pojetí dobra a zla jsou relativní, měnící se od stupně ke stupni. Také ideál dobra jest relativní a za všelidský ideál musí platiti to pojetí dobra (resp. mravní hodnoty), k němuž vývoj na posledním stupni dospěl. Poněvadž dobro je zároveň pravda (co není pravdivé, nemůže býti dobré) a poněvadž oboje zároveň jest výrazem zákonité nutnosti vývoje, není pochyby, že lidstvo snažíc se o uskutečnění relativního ideálu dobra, je v souhlase s tou zákonitou nutností a je na správné cestě.

S pojetím dobra mění se i měřítko pro posuzování mravní. V té příčině možno mluviti o mravním neboli esthetickém vkusu; ale konkrétní obdoba jeho jest v oboru mravnosti s v ě d o m í, nebo-li m r a v n í p ř e s v ě d č e n í.

Svědomím míní se obyčejně vnitřní jakýsi hlas, který člověka před činem varuje a po činu kárá výčitkami, že nejednal dle mravní zásady. Původ hlasu toho vysvětluje se namnoze dosud způsobem nadpřirozeným buď jako vnuknutí moci nadpřirozené (v náboženství), anebo jako ohlas zákonitosti absolutna (Kant). Avšak celý ten úkon se všemi svými zvláštnostmi vysvětluje se beze zbytku působením zákonů asociačních, tedy cestou přirozenou. Hlas svědomí je vzpomínka na nějaké pravidlo, jehož účinnost může býti ochromena vlivem jiných vlivů, které určují jednání člověkovo; člověk se jím neřídí a když čin vykonaný proti tomu »hlasu« svými následky jej neuspokojí, dostaví se cit zklamání a vzpomínka na onen zanedbaný mravní příkaz zní v podobě výčitky. Hlas svědomí nikdy nic nepřipomene, co by nebylo člověku dáno v dosavadní zkušenosti.

Z mravního jednání vzniká *cit vnitřní spokojenosti* (se sebou samým). Jednání samo je provázeno *citem mravní závaznosti* (= cit povinnosti) a vědomí vykonané povinnosti jakožto vědomí shody s odvěčnou zákonností světového dění naplňuje srdce *mravní hrdostí* a opovržením pro vše špatné.

To jsou city etické.

Náboženský cit jest spojen s představou bytosti nadpřirozené, na níž člověk cítí se svou jsoucností závislým a jež jest prapříčinou všeho jsoucna a dění (představa Boha).

Představa o Bohu vyskytuje se ve vývoji vzdělanosti v různých podobách, jež mají společné to, že tvoří nezbytný závěrečný svěrák v soustavě poznání a jsou předmětem obřadného uctívání (kultu).

Hlavní vzpružinou duševního života a činnosti lidské jest starost o zachování sebe sama. Seznali jsme, že veškeré myšlení, cítění, jednání jest v její službě. Již záhy člověk poznával, že existence jeho není samočinností zabezpečena. Nenadálé, neočekávané, nezmožitelné překážky stavěly se tomu na odpor. Před mocnými výjevy přírodními cítil člověk svou slabotu a viděl v nich projevy mohutné jakési osobnosti, jejíhož hněvu bylo se mu báti. Na druhé straně poznával, že k zachování existence potřebuje prostředků, jež nejsou v moci jeho a jichž se mu přece dostává bez přičinění vlastního.

Z obou těchto motivů, kladného a záporného, vznikal cit závislosti na bytosti nebo bytostech, za jichž působení výjevy ty byly považovány. K tomu přistupovala nejistota o stavu posmrtném vznikající ze samolásky a touhy po zemřelých.

Takovým způsobem představa o Bohu stala se podstatným článkem

mysli a tužby, naděje, obavy k ní se táhnoucí, jsou zdrojem citu hlubokého, ze základů bytosti naší vyrůstajícího. Ústí ve výslednou náladu zbožnosti, jež celému myšlení propůjčuje zvláštní ráz. Zbožný člověk jinak pohlíží na přírodu, jinak bádá, jiný má ideál krásy, jiné svědomí a podle toho zase všechny city zbožností se obměňují, po případě zušlechťují. Mnohdy ovšem přechází v exaltaci, v pohrdání vším světským, v zahledění se do nadpřirozeného a v mysticism, t. j. ve snahu o věcech nadsmyslných přesvědčiti se na vlastní oči a uši (na př. obcování s duchy), jakož v historii filosofie i náboženstev možno pozorovati.

Vždy však jest zbožnost základem blaha těch, kdo jí jsou prodchnuti

III. Chtění.

§ 64. Co je chtění.

Chtění jest souhrný název pro složité činnosti duševní, jejíž po sobě jdoucí složky jsou spojeny stránkou snahovou, která se především uvědomuje, zatlačujíc druhé dvě stránky do pozadí.

Jednotlivé případy chtění jsou činy nebo-li jednání.

Od elementárních činností vnímání a představování liší se chtění **úmyslností,** to jest tím, že motorická část reakce děje se při něm s vědomím cíle, kdežto při vnímání bezděčně.

Snahová stránka odpovídá jakožto psychický korelát motorické části čivného oblouku, kterou navozují se účelné pohyby ve smyslu přízvuku citového. Tyto účelné pohyby, jimiž se příjemný dojem využitkuje, nepříjemný odvrací, dějí se při vnímání bezděčně, individuum neví, že se dějí, ani že se mají díti a proč se mají díti. Vědomí o tomto cíli musí se teprve dostaviti, aby se mohlo říci, že individuum chce nějaký pohyb vykonati. V tomto vědomí záleží právě úmyslnost.

Vědomí cíle dostaví se, když vykonání bezděčné reakce staví se v cestu nějaká překážka. Na př. dotkne se něco nepříjemně mé ruky; ihned koná se bezděčně pohyb, jím by se ruka od předmětu nelibě působícího oddálila. Říkáme sice v takovém případě, že ruku já bezděčně odtáhnu; ale ve skutečnosti já nic nevím, že se pohyb ten vykonal, já jsem jej nevykonal ani bezděčně ani vědomě, já jej nechtěl vykonati.

Jestliže však tomu bezděčnému pohybu něco staví se v cestu, takže

se nemůže konati, a jestliže nepříjemný dojem při tom dále trvá, uvědomím si tu situaci, podívám se, odstraním překážku a ruku odtáhnu. Co se mělo státi dříve bezděčně, stalo se nyní s plným vědomím toho, co se státi mělo a proč se to státi mělo. Pohyb vykonal se úmyslně s vědomím cíle. Tu mohu říci, že chtěl jsem pohyb vykonati.

Takto nabude člověk představy o vykonaném pohybu účelném. Představa o něm může se pak vybaviti, když se opakuje stejný anebo podobný dojem a má-li dosti síly, může se pohyb zcela účelně vykonati jako reakce vědomě chtěná.

Rozdíl chtěné a bezděčné reakce lze naznačiti na čivném oblouku tak, že při reakci bezděčné přechod ze sensorické dráhy do centra a odtud do motorické dráhy je bezprostřední, kdežto při chtěné reakci vsunuje se do centrální části čivného oblouku představa o účelně vykonané reakci čili představa o cíli, aby zprostředkovala přechod do dráhy motorické a způsobila vykonání nějakého určitého pohybu.

Představa o účelně vykonané reakci, která se vybavuje z podnětu nějakého dojmu a určuje způsob reakce, jest **úmysl.**

Každá činnost probíhající bezděčně (nechtěná) může se státi chtěnou, když k ní přistoupí úmysl. Tím však zároveň stává se složenou, poněvadž úmyslnost při jednoduché činnosti není možná; vznik úmyslu a účinek jeho na reakci vyžaduje zvláštní pochod, který pouhým vnímáním není dán.

Vývoj duševní šel tedy od elementárních jevů k složitějším tím způsobem, že z bezděčných reakcí stávaly se úmyslné.

Nejjednodušší případy tohoto postupu, které jsou zároveň podmínkou všeho dalšího vývoje chtění, jsou p o h y b a p o z o r n o s t. Úmyslný pohyb a úmyslná pozornost jsou první akty chtění, první činy, nejjednodušší případy jednání.

Chtěním uvědomuje si člověk svou aktivnost, která při vnímání a myšlení zůstává utajena. Duševní děje jakožto uvědomělé reakce nepřipouštějí objektivné rozeznávání na aktivní a passivní. Reakce probíhajíc čivným obloukem, má v části sensitivní a centrální moment passivní, ježto je úplně závislá na způsobu popudu; ale v části motorické, kde organism odpovídá na popud svým individuálně podmíněným způsobem, možno viděti moment aktivní, takže reakce vůbec a tudíž i duševní děje jsou oboje: passivní i aktivní.

Avšak subjektivně může se jednou aktivní, po druhé passivní stránka uvědomiti a druhá ustoupiti do pozadí. Při cítění uvědomuje se passivnost,

při chtění aktivnost, při myšlení ustupuje toto uvědomění obojí stránky před uvědoměním obsahu.

Aktivnost dění duševního zahrnujeme abstraktním pojmem **vůle.** Proto případy chtění nazýváme a k t y v o l n í.

Proto také můžeme říci, že úmyslný pohyb a úmyslná pozornost jsou první akty volní. Obrazně můžeme také říci, že pokud člověk reaguje bezděčně, není vůle jeho činna, nemá vůli, poněvadž nechce. Vůle probouzí se úmyslností.

Z toho vyplývá, co už bylo připomenuto v § 38., že vůle není žádný samostatný činitel, který by řídil duševní dění po způsobu přírodních sil. Vůle je pouhý pojem, který ve skutečnosti neeksistuje, ale jemuž odpovídají v té skutečnosti jednotlivé akty volní.

§ 65. Pohyby a pozornost.

Před pohybem úmyslným jde ve vývoji duševním pohyb neúmyslný. Zde musíme činiti některé rozdíly. Rozeznáváme:

a) Pohyby **odrazové, refleksní,** jež dějí se nevědomě bezprostředně na popud a jež se uvědomují teprv, když jsou vykonány (vjem pohybu). Individuum živé, které není schopno uvědomění, koná jen odrazové pohyby. Pohyby individua uvědomění schopného, pokud ani podnět k nim ani ony samy nestanou se uvědoměnými, jsou také odrazové. Toho druhu jsou pohyby v útrobách se dějící, smyslovému vnímání nedostupné, na př. pohyb střev; dále jsou takové pohyby ve spánku a mdlobě.

b) Pohyby **bezděčné** (spontánní), jež se dějí jako pohyby odrazové bezprostředně *na popud uvědoměný,* nevědomě a neúčelně. Na př. zabrán jsa četbou pocítím bolest a trhnu sebou nebo vykonám pohyb, který třeba bolest zvětší. Sem náleží také pohyby i m p u l s i v n í, které se dějí na popud z vnitra organismu pocházející, jako z í v á n í, p r o t a h o v á n í ú d ů po spánku, g e s t i k u l a c e, s m í c h, p l á č.

c) Pohyby **instinktivní,** nevědomě ú č e l n ě vykonané na popud částečně nebo plně uvědoměný. Popudem je tu na nižších stupních počitek, na vyšším vjem. Když vnikne do oka intensivnější paprsek světelný, víčka se zavrou. Když nás zarazí nepříjemný zápach, ihned se odvracíme a nos zacpáváme. Když dítě přiloží se k prsu, začne ihned konati pohyby ssací. Vidím náhle blížiti se vůz nebo jakýkoli veliký předmět a »instinktivně« se mu vyhnu. Někdo namíří proti mně pušku, instinktivně se sehnu nebo schoulím, po případě vykřiknu a vztáhnu ruce jako by na obranu. Leknu se něčeho a uteku.

Instinktivní pohyby předpokládají disposice organismu tělesného a návyky získané děděním i vlastní zkušeností.

d) Od instinktivních pohybů lišiti jest **automatické**, které byvše původně úmyslné častým opakováním tak se zmechanisovaly, že na pouhý podnět ihned samy se vzbuzují a vykonávají bez vědomí: chůze, pohyby prstů a ruky při hře, poklony, pozdravy.

Všechny tuto uvedené pohyby jsou neúmyslné.

Z těchto neúmyslných stávají se úmyslné způsobem naznačeným v § 64., jehož podstatou jest:

1. uvědoměni si snahy vykonati nějaký pohyb,
2. představa o vykonaném pohybu účelném,
3. z toho vznikající snaha vykonati určitý pohyb vybavením představy o něm.

Podobným způsobem vyvíjí se z pozornosti bezděčné pozornost úmyslná.

Připomeneme-li si, co již bylo o pozornosti řečeno v § 27. a 31. a přidáme-li k tomu ostatní zkušenosti o tom, kdy se o pozornosti mluvívá, platí o pozornosti vůbec:

1. Pozornost není žádný samostatný úkaz duševní. Kdykoli jest tu pozornost, kdykoli jsme pozorni, vždy jsou tu činnosti a úkazy duševní, bez nichž by pozornost nebyla ničím. Není tedy pozornost žádná samostatná mohutnost či schopnost ani organismu tělesného ani mysli.

2. Význačnými známkami stavu, jejž označujeme řkouce, že jsme pozorni, jsou:

a) soustředění vědomí na jeden vjem, na jednu představu, na jednu činnost;

b) uvědomění si jakéhosi většího menšího napětí.

Pozornost nelze věnovati dvěma věcem najednou a zdá-li se nám, že dvě věci stejnou pozorností vnímáme, tedy je to jen rychlé obracení pozornosti od jedné ke druhé a zase zpět. Ani jednomu a témuž předmětu nemůžeme v celku věnovati pozornost, nýbrž jen jeho částem jedné po druhé. V daném okamžiku je při zrakovém vnímání pozornost upjata jen na tu část předmětu, kterou právě fixujeme. Pronesené slovo upoutá pozornost naši zvukem nebo obsahem a čím více všímáme si zvuku zvábeni jsouce třeba jeho lahodou, tím méně si uvědomíme obsah. Že pozornost je spojena s napětím, svědčí únava, kterou působí nejen úmyslné udržování pozornosti, ale také déle trvající bezděčné oddávání se dojmu sebe zajímavějšímu.

3. Pozornostní napětí jest, jak pozorujeme u jiných lidí, provázeno

všelikými změnami na povrchu těla, pohyby svalů obličejových, hlavových, změnami oběhu krevního, zardíváním se i blednutím. Z toho soudíme, že pozornostní napětí je případem té třetí stránky duševního dění vůbec, kterou si uvědomujeme vedle obsahové a citové. Pozornostní napětí je případem chtění. Pokud si uvědomujeme jen jakési napětí a necítíme se při tom činnými, jest to pozornost bezděčná, jak o ní byla řeč v § 27. Pokud si uvědomujeme při tom činnost vlastní, čili že chceme býti pozornými na něco, jest to pozornost úmyslná.

§ 66. Úmyslná pozornost.

Ve vývoji duševního života jde pozornost bezděčná před úmyslnou. Úmyslná pozornost vyvíjí se z bezděčné týmž postupem, jako vzniká z pohybu bezděčného pohyb úmyslný, s tím jediným rozdílem, že zde nepřipadá žádná úloha představě o pohybech, jež dějí se při pozornostním napětí, ježto nějakých pohybů při pozornosti vůbec nemáme příležitosti si uvědomiti.

Je-li naše vědomí zabráno nějakým vjemem, čili zaujme-li nějaký vjem bezděčně pozornost naši, směřuje vše, co se v organismu děje a co pociťujeme jako napětí, k tomu, abychom se dojmu nabažili, abychom co nejvíce a co nejlépe viděli, slyšeli, co nejdéle vůni, příjemný dotek cítili. Když nás něco vyrušuje z tohoto příjemného stavu, působí to nepříjemně a bezděčně snažíme se toho zbýti; zaclání-li něco pohledu, odstrkujeme to; pohybuje-li se předmět pozorovaný, sledujeme jej zrakem, mluví-li někdo do řeči, zakazujeme mu to, nechceme se dáti vytrhovati; dítě jsouc vyrušováno stává se nevrlým a rozpláče se. Tak si uvědomíme, že chceme viděti, že chceme slyšeti, že chceme mluviti atd. a když odvrátíce překážky touž činnost, která nás zprvu bezděčně zaujala, dále vykonáváme, konáme ji s pozorností úmyslnou.

Ničím jiným neprojevuje se úmyslnost pozornosti než vědomým odvracením všeho, co by mohlo činnost, která právě se děje, rušiti. Udržovati pozornost znamená tedy obmezovati vědomí na jednu činnost, obrátiti pozornost k něčemu znamená soustřediti vědomí na jeden z více dojmů najednou do vědomí vstupujících anebo vstoupiti majících. Vzbuditi pozornost znamená způsobiti v někom, aby věnoval se dojmu, který my určíme.

Při pozornosti bezděčné cítíme se trpnými, jsouce ovládáni úplně dojmem a ničím nepřičiňujíce, aby napětí potrvalo. Také ustání pozor-

nosti bezděčné nezávisí na nás a dáme se každým jiným poutavějším dojmem odvésti k stejně napiatému pozorování něčeho jiného.

Při pozornosti úmyslné cítíme se činnými; c h c e m e se dojmu věnovati a nedáme se vyrušovati ani bezděčně k pozorování něčeho jiného odvésti. Vlastně však jsme trpni i zde a úmysl náš závisí na účinnosti předmětu nebo představy o něm. Zve-li se tedy pozornost bezděčná trpnou a úmyslná činnou, platí to jen s výhradou, která plyne z toho, co bylo právě řečeno.

Pozornost jest nezbytnou podmínkou trvalého utkvění stopy a tím paměti vůbec. Neboť pozornost nelze odloučiti od uvědomění si čehokoliv; čeho jsme si vědomi, k tomu je vždy třeba pozornosti; čemu jsme nevěnovali pozornost ani na okamžik, čeho jsme si nevšimli, toho si nejsme vědomi, to pro nás neexistuje a na to si také nikdy nevzpomeneme.

Čím však pozorněji něčeho jsme si všimli, čím déle jsme tomu věnovali pozornost, tím trvaleji vtiskuje se stopa toho v paměť a tím snáze a určitěji na to vzpomínáme.

Proto při vyučování a vychovávání záleží mnoho na vzbuzení a udržení pozornosti. Ze zkušeností odtud nabytých, které v novější době doplněny a pověřeny byly experimentálním zkoumáním, stanoví se **zákony pozornosti**, t. j. podmínky vzniku, udržení a zveličení pozornosti. Lze je také vyvoditi z pojmu pozornosti jakožto uvědoměné rekace motorické.

A) P o z o r n o s t n í n a p ě t í v y ž a d u j e u r č i t é m n o ž s t v í p o h o t o v é e n e r g i e n e r v o v é, tedy zdraví, svěžest a čilost tělesného organismu. V této šťastné disposici nacházíme se nejspíše na počátku denní činnosti za pravidelných okolností. Aurora musis amica. Této svěžesti ubývá:

a) Únavou po delší činnosti duševní i tělesné (absolutně). Unavený těžko se učí, zmalátní, jeví lhostejnost. Tělocvik neznamená vždy duševní osvěžení!

b) Množstvím dojmů (relativně), ježto, co jednomu se věnuje, toho druhému se nedostane. Tím vzniká r o z t r ž i t o s t, nemožnost upoutati pozornost jedním směrem. Plurimis intentus, minor est ad singula sensus.

c) Činností vegetativní. Plenus venter non studet libenter.

B) Pozornostní napětí závisí v celém svém průběhu na ú č i n n o s t i čili p o u t a v o s t i d o j m u. Obecně platí: čím silnější popud, tím spíše pozornost upoutá; ovšem jest síla v obráceném poměru k množství energie pohotové. Čím této méně, tím musí býti popud silnější.

Poutavý dojem musí býti p ř í j e m n ý. Bolestný dojem a nepří-

jemný vzbudí sice pozornost, ale zároveň snahu se ho zbaviti, čímž nastává stav pozornosti opačný.

Příjemnost podmíněna jest zase novostí dojmu, kteréž dosahujeme po případě změnou popudu. Častým opakováním stírá se půvab i mizí příjemnost a s ní i pozornost. Organism vydaný neustále některému dojmu, uzpůsobí se mu tak, že dojem stane se spolupodmínkou činnosti vůbec; nevšímáme si ho, jako by se rozuměl sám sebou. Co Hobbes řekl o citu, platí mutatis mutandis i o pozornosti: totéž cítiti a necítiti jest stejno. Tlukotu hodin neslyšíme; mlynáře, kováře, mechanika hluk způsobovaný stroji nevyruší.

Novost však jediná by nestačila učiniti dojem poutavým; ba může po případě býti závadou pozornosti a způsobovati roztržitost. Co je příliš nové, nemá dosti podkladu v mysli, aby poutalo. Dojem musí býti v jakémsi vztahu k mysli, ke zkušenosti, a není-li, musí ve vztah takový býti uveden. Odtud naučení pro přednášeče, řečníka, umělce.

Vzbuzování úmyslné pozornosti děje se s úspěchem dle týchž zákonů; nejsnáze vzbuzením pozornosti bezděčné, která znenáhla přechází v úmyslnou.

Volí se tedy pro začátek dojem mající vlastnosti pod *B* vypočítané. Toho jsou si vědomi básníci dramatičtí, volíce za počáteční scénu nějaký děj efektní, vzrušující; Sardouova Vlast počíná výstřelem, Sofokleův Aias objevením se Atheny na theologeiu ve výši.

Poznámka. Effekty divadelní vůbec nemají býti sobě samým účelem, nýbrž prostředkem, jímž se budí pozornost obecenstva. Princip reklamy. Úvody k rozpravám a přednáškám mají upravovati mysl vzbuzováním pozornosti a zájmu. K zvýšení tohoto přispívá velice zevnější úprava, příjemnost hlasu, vhodné akcentování, postava. Produkce hudební trpí, jestliže obecenstvo sedí u stolů a popíjí; ještě více ruší dojem, když hudebníci nebo zpěváci sami přednášejí sedíce u stolu. Známá jsou pravidla přednášečů: staré budiž osvěženo, nové přístupným učiněno; budiž dbáno příjemného střídání, vkládejtež se episody zajímavé.

Pamatovati jest při tom na subjektivnost zájmu, vkusu, požadavků; zalichotiti se přízni posluchačů je vhodný prostředek ke vzbuzení účastenství, ale ovšem nemá býti činěn účelem. Srovnej předpisy, které dává Horatius básníkům. Ad Pis. 335—350.

Analogické pokyny vyrůstají z těchže zákonů pro vychovávání a vyučování, jehož jest pozornost podmínkou nezbytnou. Zásada názornosti, střídání, buzení zájmů.

Veselá mysl jest přístupnější vlivům; tedy osvěžiti mysl a veselou udržovati jest s prospěchem. Zdraví rovněž vyžaduje svého zřetele. Učivo dle toho urovnané má větší úspěch než suchopar jednotvárnosti.

§ 67. Ovládání těla a mysli.

Pohyb úmyslný a pozornost jsou dvě fase vývoje činnosti úmyslné, které společně podmiňují všechen další vývoj. Dokud jich člověk ne-

dospěje, není vyšší činnost možná; musí oboje dospěti k jistému stupni. Jednotlivý, osamělý pohyb úmyslný a jednotlivý případ úmyslné pozornosti nic by nerozhodoval; opakováním a spojením jich musí dostoupiti se dvojího:

1. Ovládání těla, k němuž vedou pohyby úmyslné;
2. ovládání mysli, k němuž vede úmyslná pozornost.

Častým opakováním nejrůznější pohyby úmyslné stanou se tak snadnými, že pouhá představa o nich dostačí, aby pohyb byl vzbuzen. Pozorovati to jest nejlépe při cviku údů. Počáteční pohyby úmyslné dají mnoho práce, na př. hraní na hudební nástroj. Musíme spojovati představu zvuku s náležitými pohyby, musíme se na pohyb prstů dívati, musíme energii v určité dráhy převáděti a v organismu přemáhati mnohé vlivy, o jejichž podstatě nevíme, ale jejichž účinek dobře při činnosti poznáváme. Chceme-li pohnouti prstem, musíme odvraceti pohyby synkinetické na druhé ruce, pomáháme si celým tělem, vrtíme se, kloníme se atd. Konečně jest dráha určena, a pohyb jde snadno před se; tu však jde o to, aby pouhým pohledem na notu v nás dotyčný pochod byl navoděn, k čemuž je třeba dlouhého cvičení. Tak konečně dosáhneme té zručnosti, že pohyby jsou tak snadné, že nabudou rázu pohybů bezděčných. Podobným způsobem všechny úkony tělesné musí se cvičiti: chůze, práce, tanec, řeč atd., až nabudeme takové zručnosti, že pouhá představa o pohybu dostačí, aby jej navodila. Tu teprve máme vládu nad tělem svým, uvědomujíce si ji nejspíše v těch případech, kde nepodaří se nám proti obyčeji pohyb snadno vykonati: v nemoci, únavě. Pak jsme také schopni činnosti složitější: tělo stane se povolným nástrojem představ, čili, jak říkáme, vůle.

Ovládání mysli dosahuje se obdobně pozorností. Myšlení jakožto účelné představování (§ 39) vyžaduje, abychom nepodléhali zákonům associačním mechanicky, nýbrž abychom vědomi si byli účelného vybavování, aby se nám vybavily představy takové a tak, jak jich pro jistý účel jest potřebí. Pozornost stavši se úmyslnou obrací se k pochodům těm; počínáme si býti vědomi toho, co se v nás děje a neděje-li se to, máme vědomí o tom, co býti má. Pozorujíce činnosti ty na jiných lidech, učíme se v průběh jejich zasahovati, je říditi. Z mechanické paměti stane se vzpomínání, z obrazivosti obrazotvornost, ze souzení mechanického logické. Pozornost dovedeme obraceti na určité zjevy, city dovedeme pozorovati a jich rozproudění zabraňovati. Tak se stane vedle těla i mechanism mysli nástrojem vědomé činnosti.

Avšak i vláda nad tělem a nad mechanismem mysli jest podmíněna a má své meze. Nedovedeme žádným úmyslem navoditi pohyb, kterému

jsme se byli nenaučili, anebo jehož jsme nenacvičili nevědomě, instiktivně, a neprovozujeme vlády nad tělem svým v tom smyslu, jakoby stačila vůle uvésti v pohyb kterýkoliv úd, kteroukoli část organismu. Víme na př., že je možno pohybovati ušima, ale většina lidí toho nedovede; mluvíme, ale nevíme, které svaly a jak jsou při tom zúčastněny; dýchání dovedeme zastaviti, ale nedovedeme brániti křečovitým pohybům. Totéž platí o mechanismu mysli. Dovedeme zastaviti některou činnost, dovedeme ji vzbuditi, ale nedovedeme na př. zapomenuti nebo necítiti.

Dále musíme míti na paměti, že všechny činnosti, které nazýváme úmyslnými, mají podnět ve vybavení představy o nich. Představa však nevybavuje se nikdy sama od sebe, nýbrž podnět k tomu přijíti musí z vnějška buď přímo vjemem anebo nepřímo jinou představou, která zase ze své strany byla vybavena nějakým vnějším popudem. (Srv. § 31.) Říkáme-li tedy: vznikl ve mně úmysl vykonati to a to, pojal jsem úmysl vykonati to a to, napadlo mi, chce se mi, chci vykonati to a to: nelze to vykládati, že úmysl vznikl ve mně sám sebou, že v mém nitru rodí se úmysly nezávislé na působení světa vnějšího, že já sám jsem pánem neobmezeným toho, co si usmyslím, co chci.

Každý úmysl, který pojmu, předpokládá představu o tom, co si usmyslím; o čem představu nemám, čeho jsem nikdy nezažil, čeho jsem neviděl, o čem jsem neslyšel, to pro mne neexistuje a o tom nemohu pojmouti úmysl. Divoch, jenž o železné dráze nic neví, nepojme úmysl jíti na dráhu; dítěti, kterému bylo vyprávěno o zlatém zámku, zachce se do něho podívati. Nejinak má se to s úmysly lidí vzdělaných a dospělých. Úmysly rodí se ze zkušenosti, i stvůry fantasie pocházejí z ní, a zkušenosti nabýváme působením světa vnějšího. Tedy jsme i v úmyslech svých na působení světa vnějšího závislí.

§ 68. Konání.

Pohyby a pozornost v jednotlivých případech jsou jednoduché případy chtění čili prvky volní, které skládají se s jinými prvky svého druhu nebo s různorodými v činnosti složitější. Složitější činnosti volní zveme kony, činy. Pojítkem jejich složek jest společný podnět a společný cíl. Úmyslný pohyb ruky jest jednoduchý případ chtění, pohyb ruky s pohybem těla celého spojený, s pohybem nohou a upřením zraku na předmět, a to vše za účelem dosažení předmětu, jest chtění složité, čin, kon.

Podnět, cíl jakož i činnost v celku svém a zase jednotlivé složky

mohou býti uvědoměné anebo neuvědoměné. Uvědoměný podnět k jednání nazývá se pohnutka (motiv), uvědoměný cíl nazývá se úmysl, složky jsou prostředky k cíli. Podle toho mohou býti různé druhy konání. Nejvýše bude státi to, u něhož nejen cíl, ale i činnost sama v celku i v složkách jest úmyslná. To zveme jednáním.

Činnost složitá, účelná, jejíhož podnětu však a cíle, aniž celého průběhu nejsme si vědomi, třeba že jednotlivé složky byly pohyby úmyslné a provázeny byly pozorností úmyslnou, jest pudová.

Mezi pudem a jednáním jest přechod nenáhlý, a dá se předpokládati, že dle analogie pohybu také pud v jednání přechází a že v tom záleží vývoj lidský vůbec.

§ 69. Pud.

Neuvědomělá činnost účelná jest tedy pudová, instinktivní.

1. Všechny reakce organismu jsou původně pudové a individuum živočišné udržuje se jimi při životě a vyvíjí se, aniž mu svitlo vědomí, za jakým účelem něco koná, a že to, co koná, je přiměřeno nějakému účelu. Rozumnost pudového jednání je v duševním vývoji člověka a ve vývoji živočišstva dříve než úmyslná rozumnost a vůbec dříve než uvědomění. A i když duševní život se rozvinul a člověk si zakládá na svém rozumu, koná mnohé činnosti pudově a nemá příčiny si naříkati, že by při tom s menším úspěchem dařila se snaha sebe zachovati než při rozumném uvážení.

Odkud se vzala tato neuvědoměná rozumnost? Říkáme, že příčinou jest pud a zapomínajíce, že slovem tím naznačena jest vlastně jenom záhada, domníváme se mnohdy, že tím jest podáno vysvětlení. Zatím však slova ta potřebují vysvětlení sama a otázka z předu položená jest jen obměna otázky, co jest pud?

Považíme-li, že jednání, které pokládáme za účinek pudu, ať je kdekoli spatřujeme, děje se s jistou pravidelností a že nastupuje s nutností, které podléhá živé individuum jako hmota působení sil, na níž nemění nic uvědomění, nemůžeme neviděti v pudu výraz téže zákonné nutnosti, kterou spatřujeme v přírodním dění. Pud jest v živém tvorstvu totéž, co síla v nerostenstvu. Tytéž síly, jichž podstatu neznáme a jichž působením vysvětlujeme si účelnost dění světového, stávají se pudy, působíce ve hmotě živé.

Když rozebéřeme složité činnosti pudové, na př. tu, při které pavouk

plete své umělé sítě, anebo při které housenka zapřádá svůj obal tak, aby vyspěvši v motýla značně objemnějšího mohla z něho pohodlně vylézti, v jednotlivé složky a když od složitých činností dokonalejších ústrojenců stoupáme k jednodušším úkonům ústrojenců primitivních, shledáme, že živí tvorové nedělají nic jiného, než co je pochopitelno dle zákonů tíže, setrvačnosti, kohaese, rovnováhy atd., jak to vidíme při úkonech fysických. Organism je pod vládou přírodních sil, okolí působí naň týmiž silami, jich působením se organism vyvíjí a svému okolí přizpůsobuje. Působením přírodních sil utvoří se v něm orgány, takže činnost těchto orgánů podléhá téže zákonnosti. Proto, když dostaví se uvědomění a činnost úmyslná, nemůže na zákonnosti pudového jednání nic měniti a člověk uvědomuje si ji jako nutnost, jako nevysvětlitelný tlak, jenž jej nutí jednati jistým způsobem.

Proto však také pudové jednání má ráz mechanické činnosti stroje. Na přiměřený popud počne stroj fungovati s přesností a pravidelností neklamnou, ale nesmějí nastati překážky a musí tu býti přiměřené okolnosti, aby prací jeho dosaženo bylo účelu, za kterým byl stroj vybudován. Mlýn semele i kamení a orgány zažívací zpracují látky životu škodné; mlýn jde také na prázdno, a mnohá pudová činnost rozvine se bezúčelně, jen když její mechanism uvede se v činnost. Pud je slepý a mýlí se.

Kdyby člověk žil neustále v témž okolí, jemuž se přizpůsobil jeho organism, dostačila by mu pudová mechanická činnost po celý život. Poněvadž však okolí jeho se neustále mění a on sám má volnost je měniti, musí pudová činnost doplňovati a regulovati se činností rozumovou. Avšak pudy tvoří napořád základ jeho bytosti a základní vzpružinu jeho jednání; jestliže rozum pomáhá pudu, když organism octne se ve změněných okolnostech, pro které mechanism pudový se neustálil, tož zase naopak opravuje pud zabloudilý rozum a zachrání člověka ze situace, do nichž se zapletl nesprávnými úvahami a domysly.

2. Pudová činnost, aneb můžeme říci působení pudu, jest původně neuvědomená v celém svém průběhu, tak jako jsme to shledali u reflexů. Postupně se jednotlivé fase stávají vědomými; nejdříve uvědomí se pohyby a činy, k nimž pud vede, ale jež si člověk i co do původu i co do účinů jinak vykládá, nemaje tušení o pravém stavu věcí. Když na př. dítě potřebuje potravy čili, jak říkáme jsouce si situace vědomi, když má hlad, nutí je organism k jistým pohybům, které mají za účel pokrmu se zmocniti a jej do úst vpraviti. Není-li v dosahu těch pohybů skutečný pokrm, dítě vpravuje v ústa všechno, čeho se ruka dotkne a ovšem účelu nedosáhne. Uvědomí si, že koná pohyby, uvědomí si nepříjemnost své situace,

kterou dává na jevo třeba pláčem; ale neuvědomí si s počátku, že má hlad. Opatrovníci dítěte musí to usouditi z jiných okolností a je známá zkušenost, že ne vždycky rozpoznají, že dítě pláče z hladu.

Když po odpočinku jest ve všech orgánech přebytek energie, vznikají všeliké činnosti, jež zdají se zbytečnými; individuum je koná nevědouc proč, ale koná je rádo, ježto uvolňujíce energii působí dojmem příjemným; hraje si, baví se a tím se zároveň cvičí. Po každé únavě z jednostranného napínání orgánů, organism sám vynucuje si činnosti jiného druhu a zase neví člověk vždy, proč »dostává chuť« k té a k té činnosti, ale koná ji, poněvadž je mu to příjemné. Veškera záliba a odpor jsou instinktivní a vysvětlení, jež si o tom člověk dává, jsou subjektivně různá.

Když se probouzí u živočichů pud pohlavní, cítí nutnost konati všelicos, co nekonali dosud, cítí na sobě změnu a jeví nepokojnou těkavost, která svědčí, že o pravé příčině změny nemají tušení.

3. V základě všecky pudy dají se redukovati na jeden, jsouce obměny jediného pudu sebezachování. Jsou trojí:

a) pud zachování existence vlastní;

b) pud zdokonalování se (přizpůsobení);

c) pud zachování rodu (pohlavní).

U člověka můžeme je děliti na fysické a duševní podle toho, zdali se činnost týče jen těla anebo též mysli. Vlastně nedá se mysl odděliti od těla, a při každém pudu na vyšším stupni vývoje jsou zúčastněny obě. Avšak fysické dají se mysliti beze vztahu k mysli. Fysické jdou před duševními a mají zajišťovati hmotnou existenci, při čemž je potřebí pouze mechanických pohybů. Na př. pud sebezachování jakožto pud výživy a hlad, jenž jest jeho ohlašovatelem, dá se ukojiti činností zcela primitivní. Sem patří pud k tělesné činnosti vznikající z nahromaděné energie, jež se chce vybaviti. Jeví se v různých formách: pud zábavy, hry a má v zápětí pud po odpočinku.

S pudem tímto souvisí pud střídání a naproti němu pud setrvačnosti. Také sem patří nižší pud pohlavní, hrubšího rázu. Též jest jakousi známkou jejich, že jsou jich schopny ve větší neb menší míře organismy zvířecí.

Duševní pudy týkají se činnosti duševní počínaje vnímáním. Energie neshromáždí se pouze v střediskách vegetativních, nýbrž i ve smyslových a žádá rovněž vybavení. Z toho pudy smyslové, různé dle jednotlivých smyslů. Již čití samo a vnímání jsou pudové činnosti, pokud se dějí bezděčně.

Při duševních pudech můžeme činiti rozdíl mezi nižšími a vyššími, podle toho, jak vyvinutý život duševní předpokládají anebo jak

velikého zdokonalení vývojem jsou schopny. Zvědavost na př. jest pud, jenž předpokládá pouze schopnost představovací a začátky myšlení; shledáváme jej tedy již na nižších stupních a počítáme k pudům nižším. Pud hravosti a napodobivosti jest nižší než aesthetický, který se z něho vyvíjí. Pud egoistický a pud společenský jdou sice rovnoběžně, avšak tento jest schopen forem ušlechtilejších; jest tudíž vyšší.

§ 70. **Žádost.**

Z pudů zbraňováním vznikají žádosti jakožto první krok k činnosti úmyslné způsobem takovým, jakým vzniká pohyb úmyslný z bezděčného. Nejjednodušší případ zbraňování jest, když předmět instinktivní činnosti jest nepřítomen. Když nastane hlad a není tu pokrm, vybaví se představa o něm a neshoda přítomnosti se stavem představovaným vyznívá v nelibý cit t o u h y spojený s vědomím nedostatku (v tomto případě nedostatku pokrmu). Při každém pudu, jenž nemůže se uskutečniti, poněvadž není potřebných předmětů, vzniká stav podobný, jemuž u zvířat dostává se výrazu všelikými posuny a zvyky, u dětí zpravidla pláčem. Touha jest buď neurčitá, jsme-li si vědomi pouze n e l i b o s t i z nedostatku vůbec vznikající, anebo určitá, jsme-li si vědomi zároveň, č e h o se nám nedostává; touha po něčem. (Srovnej § 51.)

Zadržena-li jest činnost pudová v průběhu svém, obrátí se pozornost k činnosti samé, uvědomím si, co konám, a nabudu představy o té činnosti. Ráno na př. vykonáváme celou řadu pohybů mechanicky; dokud všechno je po ruce a jde svou obyčejnou cestou, nevšímáme si činnosti té a mohu mysliti na něco jiného. Schází-li však něco anebo nedaří-li se mi pohyb nějaký, ihned jsem upozorněn na to, co konati jest. Tak si to musíme představiti při zadržení instinktivní činnosti vůbec. Když pak představu o činnosti mám, může se spojiti s touhou prostým vybavením, a z touhy passivní stává se touha účinná čili ž á d o s t.

Ž á d o s t j e s t t e d y t o u h a s p o j e n á s p ř e d s t a v o u č i n n o s t i p o t ř e b n é k d o s a ž e n í n e p ř í t o m n é h o p ř e d m ě t u. Je-li touha vědomí nedostatku, jest žádost vědomí možnosti dosažení.

Touha a žádost jsou zadržené činnosti instinktivní. Je-li však podnět, jímž vznikly, dosti mocný, zadržená energie hledá průchodu, jenž při touze stane se pohyby neurčitými, po případě vášnivým vzruchem, který může i zničení individua způsobiti. Mocná žádost přejde v čin, jakmile jest představa o činnosti potřebné tak určita, že dovede vybaviti první pohyb

účelný. Instinktivní čin vykoná se nyní úmyslně, a tím je učiněn nový krok ve vývoji chtění.

§ 71. Vůle.

Další vývoj přivodí se zabráněním, novým zdržením činu úmyslného, což se děje, setká-li se více popudů k činnosti, několikerá touha, více žádostí anebo kombinací uvedených zjevů. Žádám si něčeho, chci něco vykonati a při tom bojím se namáhání s dosažením spojeného. Konám něco, a vzpomínka na jinou věc vzbudí touhu po ní. Mám rozkaz a vábí mne požitek. Působí na mne dva dojmy příjemné žádost vzbuzující atd.

Z toho vznikne zápas popudů, který ve vědomí jeví se citem n e r o z h o d n o s t i. Zápas popudů děje se nutností přirozenou, až silnější zvítězí. Jsem-li si toho zápasu vědom, sleduji-li jej s pozorností, jsem si vědom také ukončení jeho a nazývám je r o z h o d n u t í m.

Možnost rozhodnouti se nazýváme v ů l í.

Čin úmyslný z rozhodnutí vzniklý jest v o l n í. Činnost volní, t. j. s vůlí spojená, jest j e d n á n í. Nejsilnější popud, jenž byl příčinou rozhodnutí, jest p o h n u t k o u činu, činnost sama a její složky jsou p r o s t ř e d k y a představa zamýšleného výsledku jest c í l.

Čin volní jest nejvyšší projev duševního života vůbec a nejvlastnější projev podstaty člověka jednotlivého; neboť v tom, j a k se rozhoduje, záleží jeho hodnota. Rozhodnutí závisí na popudu nejsilnějším a podle toho, který zvítězí, posouditi možno to, co mu podléhá, celou bytost člověka. »Podle skutků jejich poznáte je.«

Vizme zastavení činnosti a odložení její. Tu vzniká zabránění činnosti vlivem nějaké představy, která jest dosti silná, aby vybavila reakci protivnou přítomné. Vztahuje ruku k ústům, abych se napil, náhle si vzpomenu, že jsem uhřát, že mi to uškodí; dítko chtějíc píti vzpomene si na zákaz, anebo vidouc, že jest pozorováno, vzpomene si na trest mu hrozící, a představy ty jsou tak mocné, že zmohou pudový vznět a utlumí činnost. Je-li však představa ta slabá, nedá se jí dítě zdržovati a jsme-li příliš žízniví, nejrozumnější z nás ztěžka odtrhne ústa od chladící vody.

Scény líčené cestovateli pouští a podobné případy hladu přesvědčují nás, kterak v takových okolnostech všechno rozvažování odpadá; šílenou prudkostí člověk hnán jest k ukojení žízně. Teprve pak dostavuje se ukojení a klid, a s ním vrací se rozvaha, někdy lítost, snaha po nápravě, mnohdy pozdě. To je typus všeho našeho rozhodování.

Proto vidíme, že nejmocnější pudy (pud sebezachování) rozhodují

často v našem jednání. Čím nižší stupeň vzdělání, tím jest pud ten účinnější.

Na vyšším stupni přechází v hrubý egoism, a je třeba dlouhého tříbení a velkého vzrůstu mohutnosti poznávací, aby zušlechtil se tak, aby blaho vlastní spatřoval v blahu celku anebo docela jiným citům ustupoval.

Jeho výsledkem jest b á z e ň před trestem, a na tom zakládá se kázeň a její vzdělání; odměna má svou ne zcela ušlechtilou podstatu rovněž v egoismu, a to jsou nejčastější pohnutky jednání obyčejného člověka a podpory společenského řádu.

Případy heroického sebezapření jeví se také jako zápas pohnutek. Ten, kdo život obětovati dovede nějakému přesvědčení nebo nějaké ideji, jest takřka v kouzelné moci ideje té. Nadšenci, fanatikové, přepiatci podstupují největší muka vedeni jsouce nadějí na odměnu po smrti, nebo zaslepeni jsouce slavomamem, někdy jen z touhy po zvláštnosti, která právě nervosnímu věku našemu je vlastní. Tak zvaná bravura, snaha po originálnosti, jsou obměny egoismu, při nichž mocnější jsou jiné popudy než pud sebezachování.

Naproti tomu máme s nemenší jistotou ponětí o v l a s t n í svobodě. Rozhodujíce se jsme si anebo můžeme si býti vědomi, že možno jednati tak či onak, váháme, uvažujeme; a když jsme něco vykonali, čeho výsledek nás neuspokojuje, jsme si opět vědomi, že jsme mohli jednati jinak. Proti nutnosti a nátlaku stavíme svoji vůli; majíce moc hmotnou hledíme odpor zlomiti, vůli své zjednati průchodu. Nechci-li, nikdo mne nedonutí; si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae.

Zkrátka vědomím naším jest dána svoboda jednání, t. j. máme vědomí, že se můžeme svobodně rozhodovati. Vědomí to jest způsobeno představou osobnosti, která zůstává vždy táž, ať chceme to či ono, ať se rozhodneme tak či jinak, ať konáme to či ono. Na ni vztahujeme uspokojení z činu, na ni vinu nějakého činu, ona má z jednání prospěch neb škodu, o ni při každém činu běží. O n a tedy koná, volí, rozhoduje, ačkoli na ni má též vliv všechno, co podmiňuje naši bytost tělesně i duševně.

Pokud však jsme svobodni, jest možno žádati, aby rozhodování naše dálo se ve smyslu zásad ethických, abychom jednali mravně. K tomu je třeba, aby v zápase pohnutek zvítězila zásada ethická, a poněvadž vítězí jen ta, která sílu čerpá z celé přirozenosti, z nitra naší bytosti, mají se ethické zásady státi částkou naší přirozenosti. Toho člověk jest schopen a snažiti se po tom, jest jeho povinností. Jako dovede se vystříci dojmů okamžitě příjemných, ale v následcích organism rušících i tvor nižší, tak se může i člověk naučiti ovládati pohnutky, jež zaviňují jednání odporu-

jící mravnosti. Opilý člověk ovšem nedovede se ovládati a není příčetný; avšak aby předešel tomu stavu, aby se neopil, žádáme od každého člověka. Varovati se pokušení, míjeti příležitosti k hříchu, krotiti vášně a náruživosti může každý vzdělanec. Pokud jsou však mocnější pohnutky nemravní, potud má člověk slabou vůli a podléhá jim.

Tudíž v tom jest postup intelligence, aby pudy nižší se zušlechťovaly a ustupovaly vyšším (Comte). Výchova založena jest na těchto předpokládáních, rovněž společenský řád a společné blaho.

V tomto smyslu žádáme na člověku co největší svobody, aby mravní život byl vůbec možný, totiž, aby co nejméně podléhal pudům, které by mu činily rozhodování dle pravidel mravnosti nemožným.

»Tělo, svět, ďábla« přemáhati jest cesta k utužení vůle a zajištění mravní svobody. Tělo — toť pudy sebezachování, jichž ukojení jest nejen potřebou k zachování života, ale i zdrojem libých citů. Svět — jest souhrn všeho, co ukojení hrubého egoismu slouží. Ďábel — toť pokušení společnosti. Askese, posty, stoické sebezapření, dobrovolná chudoba, poustevnictví, kláštery — jsou historické důkazy snahy v člověčenstvu zbaviti se vlivů pudových. Mravní ideál jest zárukou svobody vůle.

§ 72. Letora.

Z podaného výkladu vyplývá, že k pochopení jednání lidského jest třeba uvědomiti si, na čem jest závislé, pokud se totiž dají všeobecná pravidla této závislosti stanoviti.

Především jest vůle závislá na přirozenosti (§ 15.). Tou podmíněn jest všechen život duševní, tedy i chtění. Zdravá tělesná konstituce činí, abychom tak řekli, jiného člověka než nezdravá; rozdíly plemene a pohlavní zakládají zvláštní typy lidské. Nedostatečné vyvinutí jednotlivých orgánů nebo celého těla, nepravidelná činnost orgánů dýchacích, zažívacích, svalových nedovolují člověku stejným způsobem uskutečniti touhy a žádosti. Nadbytek nebo nedostatek šťáv tělesných, energie nervové nejen v jednotlivých případech, ale i v celku určují habitus člověka, takže u jednoho více ta, u druhého více ona stránka převládá. Jeden je od přirozenosti myslivější, druhý citlivější, třetí odhodlanější, u jednoho rozum, u druhého cit, u třetího vůle jest přirozeností více podporována.

Máme-li zření k výslednému účinku toho na jednání, zakládá se na těch podmínkách *letora*, jakožto zvláštnosti duševního života vůbec a chtění zvlášť, pokud podmíněny jsou tělem.

Již Hippokrates z Kou († 337 př. Kr.) pozoroval rozdíly letory a učinil jich základem šťávy v těle: 1. krev (sanguis), 2. žluč (*χόλος*), 3. černá žluč (*μέλαν χόλος*), 4. sliz (*φλέγμα*). Galen (2. stol. po Kr.) učil, že v člověku jsou šťávy ty v různém poměru smíšeny, (smíšení = temperatura) a dle převahy jednotlivých šťáv stanovil čtyři druhy temperamentů: sanguinický, cholerický, melancholický a flegmatický, kteréžto výrazy se udržely. Ovšem nemůže se původní výklad podržeti, a ani pozdější pokusy výkladů nejsou vědecky oprávněné. Přesné určování jest v této příčině vůbec zbytečné, poněvadž se tím zvláštnosti individuální nedají vysvětliti.

Obyčejné čtyři letory pojmenované uvedenými historickými názvy jsou vlastně extremy, abnormity, a kdyby se v té zvláštnosti vyskytovaly, byly by to duševní choroby. Rozdělení má jen ten význam, aby se celkový ráz některé osobnosti jedním slovem přibližně mohl označiti.

S a n g u i n i k vyznačuje se živým, rychlým průběhem činnosti vůbec, ale zároveň nestálostí jich. Je snadno vznětlivý a nevytrvá; rozhoduje se rychle, ale brzy ochabne; citům je přístupný, brzy zapomíná; snadno podlehne vášni, ale brzy se vybouří a následků lituje. Historické vzory dávají Alexandr, Egmont; mezi národy plémě románské, mezi Slovany Čechové jsou sanguinističtí.

F l e g m a t i k jest opak předešlého. Těžkopádný v myšlení a chápání, nepřístupný citům, nepoddajný popudům. Nerozehřívá se snadno, nepodléhá vášni a podlehne-li, jest činnost jeho setrvačná, váhavá, úsilná. Ideál flegmatika vylíčili Stoikové.

C h o l e r i k jest muž energie snadno vznětlivé; vytrvá však v činnosti a stupňuje ji; cit ve vášeň, přesvědčení ve fanatismus, jednání v boj.

M e l a n c h o l i k jest v sebe uzavřený, rozjímavý, všemu přístupný, snadno reaguje, ale je passivní. Marnost nad marnost jest jeho heslem. Vnímavý jso pro vše, trápí se v nitru svém, ale nepovznáší se k činům. Dusí se takřka vlastním citem. Tasso, Mácha, Hamlet.

Žádná letora ve způsobu tuto vylíčeném není překážkou vůle, vychování nebo zdokonalení se. Co jedné na živosti přebývá, to musí rozvahou se krotiti a co druhé schází, úmyslně nahrazovati. Jen o to může běžeti, aby letora nerozhodavala na úkor účelnosti a mravnosti jednání, a proto jest třeba znáti sebe. Žádná letora není také zvláštní nějakou výhodou, nějakým darem přírody; každá může býti základem charakteru pravého, každá prokazuje veliké muže. Za to jest velice důležitá ve vychování. Kdokoli na jiného chce působiti, musí se jeho letoře přizpůso-

biti; jest chybou všude stejné methody užívati. Umění vychovatelské spočívá právě v umění přizpůsobiti se učňům dle jich letory.

§ 73. Zvyk.

Toho, co letorou s sebou na svět přinášíme, vlastní zkušeností nabýváme zvykem. Zvyk jest název pro tu okolnost, že často opětovanou činností tvoří se jak v organismu tělesném, tak v mysli trvalé disposice, které jednak činnost v určitém směru usnadňují, jednak činnosti v jiném směru jsou na překážku.

Co se organismu tělesného týče, nabýváme zvykem zručností tělesných. Pohyb účelný, který z počátku stál veliké namáhání, cvikem stane se snadným a přejde konečně v automatický, takže pouhý impuls dostačí, aby další pohyby dály se bezděčně. Počátku chůze jsem si vědom, avšak ostatní chůze je bezděčná. Stává se, že zručností takovou celý organismus dostává zvláštního rázu (zevnějšek řemeslníků) a že se může děditi. Zručnost taková stává se vskutku částí přirozenosti.

Podobně jest to s činností představivou. Častějším opětováním se usnadňuje a zanechává stopu, která je překážkou činnostem jiným. Soudnost, pamět, obrazivost cvikem se zdokonalují; »smysl« pro jednotlivé činnosti se bystří a stejnoměrně pro jiné otupuje. (§ 33. na konci.) City opakováním se otupují, nové stává se starým, libé lhostejným, nelibé po případě libým. Kdo se mnoho obírá jedním oborem představ, kdo jest nucen žíti v určitých poměrech společenských, namahati vůli, tlumiti city určitým způsobem, navykne tomu konečně tak, že stává se mu potřebou jednati tak a nejinak, že všecko ostatní koná pod vlivem návyku (usus tyrannus). Takovéto disposice mysli, mající za následek náklonnost k činnostem určitým, nazýváme **zvyklostmi**. Z nich jest bytost naše složena.

Zvyklosti, jimiž se od jiných lidí lišíme, jsou **vlastnosti**.

Souhrn vlastností tvoří naši **individualitu**, která podmiňuje naše jednání tak jako letora.

Jestliže všecky tyto zjevy zahrnujeme společným názvem zvyk, pak platí plnou měrou známé výroky: Zvyk jest druhá přirozenost a přirozenost jest první zvyk. Význam jejich dá se snadno vyložiti na základě toho, co řečeno.

Právě však proto, že slovem zvyk zahrnuje se tolik jednotlivých zjevů duševního dějství, nesmí se činiti z něho více než jest: totiž slovo usnadňující dorozumívání. Nějaké vysvětlení těch jednotlivých zjevů není podáno, když se redukují na zvyk.

§ 74. Náruživost.

Nabudou-li zvyklosti povahy instinktu tak asi, jako se stávají z pohybů naučených automatické, slovou **náchylnosti** a jestliže mají značný vzruch emoční, takže touha po jich uskutečnění stává se vášní, jsou **náruživosti.**

Náruživosti jsou úplně analogické pudu. Postačí pouhý podnět, aby žádost po uskutečnění činnosti vznikla, a ihned neklidně přechází v čin. Celá bytost člověka jest tím zachvácena, nemůže odolati — musí, jakýsi tlak cítí, jemuž se poddává. Čím více překážek v cestu se staví, tím větší energii vyvinuje ve vymýšlení prostředků k dosažení žádaného cíle, pozornost jest v jednom směru upiata, vše ostatní pozbývá zájmu. Náruživec otupí k celku, ale jednostranně činnost zvyšuje; sebezapření a nevážení života jsou toho následkem.

Takový stav jest ovšem protivou svobodné vule. Náruživec jest chorý, máme-li na zřeteli celkovou činnost duševní. Ovšem mohou náruživosti vésti ke skutkům velikým, slavným, jestliže cíl jejich shoduje se se zájmy společenského celku. Proto v nich viděli někteří učenci (Diderot, Hegel) projev samostatné lidské tvořivosti a velebili je. Avšak pravdu mají ti, kdo v nich právě zotročení ducha poznávají, neboť náruživec jest závislejší na tajemných vlivech přírody než člověk normální, a zdar jeho úsilí závisí více na nahodilých okolnostech než na rozvaze, která jediné vzdělanci sluší a dle níž jeho čin posuzujeme.

Dobře Kant nazývá je »rakovinou mravní«, Spinoza pobloužením ducha a Goethe beznadějnou nemocí (Was sie heilen konnte, macht sie erst recht gefährlich). Proti dobru, jež způsobila náruživost lásky, ctižádosti, volnosti, daleko větší jest zlo, neštěstí, bída, znemravnělost, jež nejen jednotlivce, ale celá pokolení ničí.

Každá zvyklost může se státi náruživostí; i možno je děliti na fysické a duševní.

F y s i c k é mají předmětem ukájení žádosti těla a jsou zplozovány příjemným citem tělesným: opilství, obžerství, smilstvo, mlsnost, rvavost, hravost. Jejich konec bývá nemoc orgánů tělesných.

D u š e v n í týkají se hlavně představy osobnosti, jejíž zmohutnění v kterémkoli směru jest jich cílem. Základní typus jest egoism (ctižádost, panovačnost, lakota, marnotratnost, slavomam, láska, žárlivost, nenávist, msta). Končívají částečným neb úplným šílenstvím.

Působiti proti náruživostem lze především dle pravidla Ovidiova Principiis obsta. Má-li se jim ubrániti člověk sám, musí býti dostatečně

vzdělán, aby dovedl sebe poznati, a aby obava před možnými následky byla tak silná, že by udržela vznět náruživosti na uzdě. Vychovatel bude hleděti, aby energie vzbuzená náruživým podnětem byla jiným směrem využitkována. Špatné bylo by hojiti lásku láskou, avšak osvědčilo se lásku hojiti na př. soucitem a obětavostí. Náruživosti nesmí se dostati ani jednostranného podnětu, ani času, aby mysl rozhlodala. Změna okolí, zaměstnání působí dobře, jako chorému změna ovzduší. Chybné bylo by zbraňování přísné a kázání mravoučné, neboť náruživec rád zkouší síly své i přes překážky hmotné i přes výčitky svědomí.

K poznání sama sebe přispívá čtení básníků, kteří líčí náruživosti v jejich vzniku, vzrůstu, zhoubném působení a smutných koncích, jmenovitě básníků dramatických (Shakespeare v Romeo a Julii, Learu, Othellu, Richardu III.; Bozděch v Goertzovi).

Dosáhne-li náruživost svého vrcholu, zabere celou bytost člověka a nedá se již vykořeniti.

§ 75. Zásady.

Nejvyšší projev chtění jest rozhodování, které jsme poznali jako spor popudů, v němž mocnější zvítězí. V průběhu duševního života stává se jednak, že týž popud dostává se ve spor s rozmanitými jinými popudy, jednak, že spor týchž popudů se opakuje. Neboť ačkoli se člověk vyvíjí a ačkoli neustále se mění jeho zvyklosti a žádosti, přece organism tělesný ve vší rozmanitosti vývoje má určité stálé potřeby, a člověk ocitá se konečně ve stálých poměrech přírodních i společenských, které jistými stálými pohnutkami jej k jednání donucují. Výsledek toho jest, že rozhodování v celku říditi se bude týmiž zřeteli, že ve sporech popudů zvítěziti budou obyčejně tytéž. Jednání takové, jež řídí se v celku týmiž zřeteli, stává se p r a v i d e l n ý m.

Na nižším stupni jsou vodítkem jeho zvyklosti a náruživosti, které vynucují neodolatelnou mocí pudu jednání v určitém směru. Rozhodování jest tu snadné; jen setkají-li se pudy poměrně stejné síly, zdržuje se.

Ponenáhlu však sesilují se pohnutky, vyplývající z poměru jednotlivce k celku a z mravního řádu vychováním a zkušeností vlastní a podstupují zápas se zvyklostmi egoistickými stále účinněji a účinněji. Rozhodování stává se těžším, uvažování s ním spojené delším, a již tím pozbývají zvyklosti pudové ze své neodolatelnosti. Při náležitém porozumění a soudnosti představy ty ve sporu vítězí rychleji a rychleji, až konečně stane se rozhodování na základě jich tak snadným, že uvažování odpadá a jednání dle nich nabývá povahy zvyklostí.

Pohnutky jednání pravidelného, jež jsou výsledkem uvažování rozumného a vyplývají z představ řádu společenského a mravního, nazýváme **zásadami** (maximy). Jednání ze zásad vyplývající jest zásadní.

Význačnou vlastností zásadního jednání jest d ů s l e d n o s t; proto se oba pojmy zaměňují a důsledné jednání vůbec nazývá se obyčejně zásadním, ačkoli je to neoprávněné obrácení obecného soudu kladného (P a S). Zásada vítězí vždy ve sporu s pudovými náklonnostmi; zde uvažování odpadá; zásada stane nám na mysli jako vnitřní příkaz: jednej tak a nejinak. Jest sama dostatečným důvodem jednání.

Souhrn zásad tvoří **mravní přesvědčení** nebo **svědomí** (srv. § 63.). Zásadní jednání děje se tedy za souhlasu vnitřního tribunálu svědomí; má vyplývati z přesvědčení.

Poněvadž mravní přesvědčení jednotlivcovo dle téhož § 63. má se shodovati s ethickým ideálem, jak vytvořen byl řádem mravním, jest požadavkem zásadního jednání, aby všechny subjektivní živly pohnutek podřídily se normálem ethickým, aby se zásady osobní mohly státi pravidly obecně platnými. Tím osvědčuje se nanovo proslulé slovo Kantovo: Jednej tak, abys mohl chtíti, aby zásada tvá přijata byla za obecnou. Přístupnější jest zákon tento v znění obráceném: U č i ň n o r m y e t h i c k é z á s a d a m i s v é h o j e d n á n í, který praktikuje se ve výchově vůbec.

§ 76. Povaha.

Souhrn vlastností, jimiž liší se jeden člověk od druhého, tvoří individualitu. Souhrn zvyklostí z mravních zásad pošlých jest **povaha** v smyslu širším.

Takovou povahu má každý člověk inteligentní.

Člověk, jenž má pro všechny případy chtění a rozhodování zásady, jenž dle nich důsledně jedná, j e s t povaha, charakter.

Takových charakterů jest málo; neboť naprostá vláda zásad vyžaduje potlačení všech choutek, instinktů, žádostí osobních a chvilkových; vyžaduje obětování prospěchu hmotného, aby zásada se osvědčila.

Poněvadž však ve skutečnosti vliv přirozenosti a společnosti jest příliš mocný, poněvadž váha mravních norem nepronikla životem veřejným, zůstává v zásadách jednotlivcových vždy dosti subjektivních živlů, takže pravý charakter jest ideálem, k němuž máme se blížiti.

Šťastni jsme, když setkáme se s lidmi tak pevných zásad, že v konfliktu s osobním prospěchem mravní zásada vítězí a jen fysické nutnosti

ustupuje. Abychom charakteru se blížili, nestačí zásadu uznávati, ale nutno jest jí se říditi. Pravdu milovati jest krásné, ale snazší, než pravdu hlásati, a to zase je snazší, než pro pravdu trpěti. Povaha se toho neleká.

Čím více člověk charakter ideálu se blíží, tím snáze dá se předvídati, jak bude jednati v daném případě. Nemá záhad; v něm se nikdo nemýlí; neboť zásadami se netají a jest důsledný. Nevypočítatelní jsou lidé bez stálých zásad, ať již z nedostatku vývoje anebo proto, že není ukončen. Děti, blázni a nedovzdělanci, u nichž nevyvinula se ani pravidelnost jednání, jsou si v tom rovni.

Povaha nepodléhá vnějším okolnostem ani příznivým ani nepříznivým, změny osudu jsou právě zkouškou povahy. Iustum ac tenacem propositi virum nec vultus instantis tyranni nec civium ardor prava iubentium mente quatit solida nec Auster.

Není podmíněna stavem, bohatstvím, neřídí se odměnou. Je to útěchou bídy, že v ní povaha vzbuzuje úctu, která až v bázeň přechází u lidí vrtkavých, žijících ve šťastnějších okolnostech.

Povaha však předpokládá vzdělání, vnímavost pro vše dobré a krásné; vzděláváním rozumu a vkusu povahu připravujeme.

Důslednost charakteru musíme lišiti od *tvrdošíjnosti a umínčnosti;* neboť to je náruživost a jedná slepě bez rozvahy. »A kdyby to nevím co stálo, musím to provésti«, jest heslo umíněnce, jenž jedná i proti zásadě. Charakter však po úvaze vytrvá při zásadě, ale ustoupí, když zásada pro okamžik nedá se provésti; nepřehání, dovede vyčkati.

Pravým opakem charakteru jest libovůle, jež jest nedostatek zásad a jež jeví se jmenovitě u osob, kterým bylo za příznivých okolností životních vyhovováno ve všelikých žádostech. Proto na stupních moci málo povah.

Odtud veliká důležitost kázně ve společnosti a výchově. **Kázeň** není obmezování svobody, nýbrž soustavný cvik v podřizování egoistických pudů a náklonností zájmům celku; není ochromováním vůle, nýbrž jejím zušlechťováním. Provádí se sesilováním představ mravních, kde již jsou a vštěpováním jich, kde nejsou, tedy především poučováním v nejširším smyslu. Tresty jsou posledním jejím prostředkem, nemohou vpraviti zásady mravní, nýbrž místo nich vštěpují obavu před následky nesprávného jednání. Kdo musí býti trestán, nestojí na stejném stupni vzdělání a nepatří do kruhu těch, kteří jej trestají.

Nelepším prostředkem sebekázně jest odříkání. Tím seslabuje se působnost pudových náklonností a usnadňuje vítězství zásadám. Charakter podřizuje se, poslouchá, odříká se z vlastního popudu, a jestliže

jen ten dovede poroučeti, kdo umí poslouchati, tedy *kdo má poroučeti, má býti charakter.*

DÍL TŘETÍ.

Přerušované vědomí.

§ 77. Celek duševního života.

Veškeren duševní život jednotlivce tvoří souvislý celek, který udržován jest pohromadě představou osobnosti. Představa osobnosti se sice mění, jak víme z § 49.; avšak každý následující stupeň jejího vývoje obsahuje v sobě všechny předcházející, tak že vyslovím-li »já« v kterémkoli okamžiku, jsem si vědom totožnosti toho, co označuje, se všemi »já«, která jsem proslovil dříve; jsem si vědom totožnosti své osobnosti za všech fásí duševního života, pokud se dovedu na ně upamatovati.

Celek duševního života, jak jest zahrnut představou osobnosti, nekryje se s objektivním celkem změn, které se s individuem sebevědomým dějí v průběhu jeho života. Toho, co o sobě vím, jest mnohem méně než toho, co se se mnou stalo; zkušenost, kterou mám o sobě samém, je neúplná. Neboť souvislost toho, co se mně jeví jako můj život, jest podmíněna pamětí (na co se nepamatuji, to je pro mé vědomí ničím; osobnost moje sahá tak daleko, jak sahá moje paměť). A paměť zase podmíněna jest sebevědomím. Pamatuji se jen na ty okamžiky svého života, při nichž byl jsem při plném vědomí (ačkoliv i z takových okamžiků na mnohé zapomenu), t. j. kdy jsem měl představu osobnosti své v té úplnosti, jaká odpovídá nejvyššímu stupni mnou dosud dosaženému.

Toto sebevědomí bývá však často přerušováno a představa osobnosti bývá zatemňována ano i z vědomí úplně zatlačena. V takových momentech »člověk na sebe zapomíná«, »není dobře při sobě«, »neví o sobě«, »pozbývá na jistou dobu vědomí« a takové momenty vypadnou z celkové souvislosti. Čím více byla představa osobnosti při nich zatlačena, tím méně se na ně člověk pamatuje, byla-li úplně zatlačena, nepamatuje se člověk na nic a když se zase vzpamatuje, »když přijde k sobě«, vzpomíná na to, co předcházelo a to, co se stalo při onom zatemnění představy osobnosti, jeví se mu, jako by od jiné osoby vykonané; nechce se k tomu znáti a odmítá odpovědnost za činy takové.

Přerušování vědomí děje se *a)* periodicky ve spánku, *b)* nahodile v abnormálních stavech duševních.

§ 78. Sen.

Občasnou příčinou změny pravidelné činnosti jest spánek. Spánek jest celkový stav organismu, jevící se zmenšenou činností v ohledu fysiologickém i duševním.

Fysiologicky zmenšení to jeví se zemdlením, neschopností vykonávati pochody životní obvyklým způsobem.

Psychicky jeví se jednak úplným bezvědomím, jednak sněním.

K zachování existence své člověk potřebuje vlastně jen činnosti vegetativní; může-li tráviti, dýchati, žije. Smyslová činnost jest jen k tomu, aby umožnila se činnost vegetativní. K tomu cíli vyvozuje organism větší energii než je k vegetativní činnosti třeba a když se smyslovou činností vyčerpá, činnost ta ustává a zbývá zase jen vegetativní — usínáme. Dítko, když se napojí, usne, žije klidně trávíc z nahromaděného pokrmu. Jakmile se toho nedostává, probouzí se, aby shánělo potravu dále, smyslová činnost se vzbudí. Proto i zvířata nakrmená odpočívají, kdežto hlad je pudí k činnosti.

Smyslová činnost jest tedy jakési plus, které se periodicky vyčerpává a nahrazovati musí; proto se spánek pravidelně opakuje a je nezbytnou podmínkou spořádaného života.

Fysiologickou podmínkou spánku jest podle toho normální činnost vegetativní a únava nervstva smyslového, ačkoliv nedá se určiti, jaká to změna nastává v organismu našem. Je-li vegetativní činnost v nepořádku, nemůžeme spáti, anebo spíme špatně, jako by smysly měly býti na stráži, aby organism škody netrpěl. Nemůžeme také spáti, je-li smyslové ústrojí čilé a svěží, neboť energie spotřebovaná jest nahrazena a chce býti spotřebována. Rovněž nemůžeme spáti hlady, neb tu se energie určená k vegetativní činnosti a nemohoucí se spotřebovati obrací ve smyslovou, aby podmínky existence se opatřily.

Původně tedy spánek má se dostaviti po nasycení; neb k vůli němu vlastně smyslová činnost byla vzbuzena a se udržuje. Ježto však dlouhým zvykem ustálil se řád životní a přizpůsobil podmínkám vnějším, které člověka nutí sháněti potravu za světla denního, dostavuje se spánek s nocí. Ovšem může zvyk i zde změniti pořádek, jakož vidíme v jistých oborech zaměstnání. Nevyvinuje-li se pak z příčin choroby dosti energie smyslové, dostavuje se spánek i ve dne, což zoveme ospalostí.

Avšak také nedostatek činnosti působí jako únava, což se vysvětluje tím, že ono plus energie se znenáhla zmenšuje tak, jako magnet účinnosti pozbývá, neužíváme-li ho. Tento účinek nečinnosti dostavuje

se postupně, nikoli náhle; naopak při náhlé nečinnosti zmocňuje se nás neklid, energie žádá uskutečnění. Konečně vyčerpává se energie marnou snahou po vhodném předmětu činnosti a nastává únava.

Naproti tomu přepětí činnosti zahání spánek; neboť smyslům násilně se přivádí energie nová a udržuje je nezřízeně v činnosti. Tím ovšem ubírá se energie potřebné k činnosti vegetativní a trvá-li to dlouho, podkopává zdraví. První následek bývá špatné trávení a z toho alterace oběhu krevního.

S psychické stránky jest spánek provázen dvojím úkazem. Úplným bezvědomím jest provázen spánek tvrdý, jenž se obyčejně dostavuje hned po usnutí a je nejzdravější. Pak dostaví se vědomí nejasné, jež spojeno jest pamětí se stavem bdění — **sen.** O spánku tvrdém nemáme zkušeností, neboť nelze tu sebe pozorovati.

Hlavní rozdíl života snového od stavu bdělého jeví se ochromením vůle. Z toho se dají všechny záhadné zvláštnosti snu pochopiti.

Není pochyby, že ve snu máme také dojmy smyslové, neboť jenom zrak jest uzavřen působení světa vnějšího. Dojmy ty nedostupují takové jasnosti a určitosti jako ve stavu bdělém, a již v tom se jeví ochromení vůle: nevěnujeme a nemůžeme jim věnovati pozornosti.

Proto dojmy ihned přecházejí v reprodukci; představy se vybavují a spojují, ale nemyslíme, scházíť zase úmyslnost. Nemáme nad nimi vlády, a ony vedou si svou tvoříce obrazy fantastické. Mechanism představování se uplatňuje; jsme pouhými diváky a chováme se passivně k nejpodivnějším útvarům jeho, třeba že někdy máme cit, že to není možné, že to odporuje skutečnosti, že se klameme. Jsme spoutáni. Pohyby dějí se pouze reflexně, a k těm není třeba rozhodování.

Někdy vybaví se automatická řada pohybů tak živě, že konáme nevědomky i složitější činnosti. Jsou případy, že osoba spící vstane, sedne ke stolu, píše, ba někdy dokončí rozepsaný list — živý sen, somnambulism.

Dojmy tedy nespracovávají se nově, není vnímání ani myšlení, ale jeví se odrazem ve stopách po dojmech ze stavu bdělého. Proto nic není ve snu, čeho bychom nebyli zažili, a kdybychom mohli se na to vše upamatovati, co se ve dne sběhlo, dovedli bychom sen analysovati.

Při tom však liší se od skutečnosti, ježto reprodukce snová nezná mezí, které myšlení ukládá rozvaha. Sen nezná ani zákonů přírodních ani logických. Ve snu létáme (za podnět toho udává se rhytmický pohyb dýchání); mluvíme cizími jazyky, z nichž známe jen některá slova, neboť pamatujeme si, že jsme mluvili, ale ne, co jsme mluvili; přenášíme se

snadno v kraje vzdálené, o nichž máme představu jen z doslechu; zemřelí se k nám dostavují, nemožná přání se vyplňují, neboť nebrání reprodukci řady obrazivostí spojené neúprosná skutečnost; situace z mládí se zpřítomňují (častý jest sen, že opakujeme zkoušky dávno odbyté). Vůbec není mezí prostoru ni času.

Poněvadž ve stavu bdělém některé dojmy zůstávají nepovšimnuty a přece byly dosti silny, aby zanechaly stopu, může se tato ve snu vybaviti, a pak zdá se něčím novým, nevysvětlitelným.

Představa, kterou ve stavu bdělém násilím zatlačujeme, ve snu zbavena jsouc tlaku, mocně se vyhoupne a ovládne rej reprodukce, vzbuzujíc city, jimž bychom rádi unikli. Sen nezná přetvářky; ve snu objevuje se naše pravé nitro. Mnohý zločin odkryt byl snem živým. Okolnosti této využitkují s prospěchem básníci epičtí a dramatičtí (Shakespearův Richard).

Co se komu bude zdáti, nelze určiti, jenom při některých opojných jedech, u nichž jest vyzkoumán fysiologický účinek, dá se určiti povšechný ráz snu. Pestré a příjemné sny vzbuzuje opium; neboť dotčen jest nervus sympathicus. Tím vysvětluje se záliba v požitku jeho u národů východních. Atropin vzbuzuje sny hrůzné o bojích, vraždách, krveprolití, což způsobují návaly krve k hlavě. Chloroformovaní cítí krátké, příjemné vzrušení, v němž jeví se jim všechno ve zvětšeném měřítku, načež se dostavuje tvrdý spánek.

Prorockého významu, jaký mu byl pro tajemný a záhadný vztah ke skutečnosti připisován, sen nemá. Pouze dvě věci jsou možné, které pro budoucnost mohou míti význam:

a) Poněvadž ve snu spojování představ děje se mechanicky, jest možno, aby nějaký skrytý vztah, jenž ve stavu bdělém buď jen jako neurčitý cit se jeví, anebo z různých příčin k vědomí nedochází, náhle se objevil a způsobil pravděpodobnější kombinaci o budoucnosti. Tak asi, jako ve chvíli klidu nám někdy něco »samo sebou napadne«, čeho dlouho jsme se nemohli domysliti.

b) Nemoc připravuje se nenáhlou změnou organismu, jež způsobuje všeliké dojmy, jichž si s počátku nevšímáme. Ty však opakujíce se i ve spánku vzbuzují sny, které pozornost naši svou zvláštností poutají. Dostaví-li se potom nemoc, jsme nakloněni zvyku viděti v nich zvěst nemoci. Když pak se nemoc má opakovati, nastane zcela obyčejná reprodukce řady, jejíž počátek jsou dojmy tělesné, částí známý již sen a konec skutečná nemoc. V tomto případě jest sen skutečnou zvěstí nastávající

nemoci. Ve staré praxi lékařské připisována snům tohoto druhu veliká důležitost a zakládána na nich diagnosa.

Poznámka 1. Úkazy ty zahrnují se názvem sen pathologický. Galenus, lékař v 2. století po K., stanovil význam diagnostický některých snů takto: si incendium quis per somum videat, eum quidem flava infestari bile significatur, si vero fumum aut caliginem aut profundas tenebras, atra bile gravatur, si imbres somniat, in eo frigidam humanitatem abundare indicatur.

Poznámka 2. Obrazy snu a vědomí je provázející dají se přirovnati k illusím a hallucinacím, kteréž by se mohly zváti sněním při otevřených očích. Rozruchu mysli a hře fantasie snové je podoben rozruch při zamyšlenosti a v nadšení. Ne bez příčiny nazývají se stavy podobné a mezi nimi především tvorba básnická sněním. Bylo by však nesprávné na základě této podobnosti se snem nějaké výhody básnické tvorby odvozovati vůči myšlení přesně logickému.

Poznámka 3. Okolnost, že ve snu uvolňují se a vybavují představy ve stavu bdělém se vším úsilím potlačované, tvoří základ psychoanalytické methody Freudovy, při léčení neuros. Dal si vypravovati sen a dle určitých známek usuzoval o tom, jaká představa, jaká touha byla ve stavu bdělém potlačována, a na základě toho zase určoval postup léčení. Principu toho hleděli někteří psychologové využiti toho pro theorii, ale výsledky byly velmi problématické a pro theorii neupotřebitelné.

§ 79. Abnormální úkazy duševní.

1. Abnormální úkazy duševní jsou ty děje, které provázeny jsouce zatemněním představy osobnosti probíhají odchylně od ustáleného způsobu duševního života lidí v určitých poměrech společenských žijících.

Každá odchylka od průměrného typu duševního života není tedy ještě abnormitou, ani jde-li nad průměr, ani jde-li pod průměr, ačkoliv se mnohdy v tomto smyslu o abnormitách mluví. Známkou abnormálnosti je změna představy osobnosti, kterou způsobuje se v celkové činnosti duševní nepořádek, takže na jednání člověka takového nemůžeme klásti stejné mravní měřítko jako na lidi v týchž poměrech společenských žijící a sebe plně vědomé.

Nenáležejí sem jednostranné zvláštnosti a zvláštnůstky, při nichž člověk zůstává úplně vědom sebe a svého poměru ke společnosti, třeba by povinností z toho plynoucích neplnil. Fenomenální pamět, neobyčejná obrazotvornost geniů, vynikající jednostranné vlohy k čemukoli podmiňují činnost nad průměr vynikající a svádějí k činům, které mnohdy nutno z mravního stanoviska zatracovati. Avšak osoby takové nejsou abnormální ani jejich život, poněvadž je možno, aby s plným vědomím přizpůsobily se jakýmkoli požadavkům společenským, jako aby neuznávajíce jich s plným vědomím přičiňovaly se o jich změnění.

Nebudeme mezi abnormity duševní počítati ani defektivní činnosti podmíněné nějakým organickým nedostatkem, při nichž je možnost vývoje až k nejvyššímu stupni představy osobnosti, jako jsou na př. daltonism oka, slepota, hluchota, choulostivost, idiosynkrasie.

Také vyloučíme z abnormit vybočení z obyčejného proudu života, které vzniká stupňováním činnosti za příčinou neobyčejných dojmů, jako je vášeň nebo náruživost v mírnější podobě. Ve vášni a náruživosti ovšem zatemňuje se představa osobnosti, člověk není sebe mocen a stává se hříčkou různých vlivů; avšak toto porušení vědomí způsobováno jest vnější silou dojmu a lze je přirovnati k poraněním, jež zdravý organism utrpěti musí přirozeně nárazem tvrdého těžkého předmětu. Následky však vášnivých a náruživých vzruchů mohou přejíti v abnormální stavy, jako z poranění vznikají vleklé nemoci tělesné.

2. Abnormální úkony duševní jsou provázeny abnormálnostmi tělesnými, mnohdy chorobami. Chorobné změny nervových středisk jsou provázeny bezprostřední poruchou duševních funkcí, bývají však následkem chorob jiných orgánů. Proto možno abnormální činností duševní pokládati v některých případech, které stanoviti náleží vědě lékařské, za symptomy nemoci.

Takové nemoci, které projevují se nejprvé a především symptomy duševními a které v celém svém průběhu provázeny jsou změnou představy osobnosti, nazýváme *chorobami duševními.* Ve skutečnosti ovšem každá choroba duševní jest chorobou tělesnou a každá choroba život organismu ohrožující končí rozvratem duševního života. Avšak při některých chorobách zůstává člověk při plném vědomí alespoň s počátku, a ty nenazýváme duševními.

3. Od abnormálních úkazů duševních odloučíme úkazy *okultní.* To jsou úkazy, jež od pozorovatelů popisují se tak, že se vymykají vysvětlení dle zákonů normální psychologie založené na empirii. Psychologie by se musela postavit na základy docela jiné, kdyby bylo všechno pravda, co pozorovatelé sdělují. Není zjištěno, co jest při takových úkazech skutečným faktem, tudíž je vysvětlení nesnadné a mnohdy nemožné a psychologie nemůže vůči nim nic jiného činiti, než se vším důrazem žádati, aby fakta byla stanovena s tou obezřetností a logickou přesností, jako se to děje při pozorováních přírodovědeckých. Místo toho vypravují se události ze života soukromého, o nichž je možno z předu domnívati se, že jsou to klamy způsobené vznícenou fantasií a o nichž nelze se přesvědčiti vlastním vnímáním.

Poněvadž pak jest mnoho lidí, kteří se nechtějí vzdáti a nedovedou

vzdáti všelikých názorů o podstatě člověka a světa, třeba že odporovaly vědeckému poznání, je pochopitelno, že názory ty mají na jejich chápání duševních úkazů vliv a že s plným přesvědčením vyličují své subjektivní klamy za objektivní pravdu. Kdo věří v strašidla, snadno octne se v situaci, kde je vidí a s nimi po případě mluví; a když jednou podlehl takovému klamu, nedá se žádným logickým dokazováním z něho vyvésti.

Podobně má se to s úkazy okultními, na př. s tak zvanou telepathií, jež jest působení myšlenky na osobu, vzdálenou z dosahu obyčejné smyslové působnosti. Dosti rozšířena jest víra i mezi intelligentními lidmi, že člověk ocitnuvší se v nebezpečné situaci anebo v hodině smrti, může pouhou myšlenkou na vzdálenou osobu dáti jí nějakým způsobem znamení o tom. Působení jeví se buď nepokojem v osobě, na niž umírající myslí, nebo náhlou vzpomínkou na ni anebo zjeví se tato jako fantom anebo způsobí v jeho okolí nějakou změnu (pohne se obraz, zastaví se hodiny, nastane šumot nevysvětlitelný, nějaké zastěnání, zaťukání a p.). Kdo je nakloněn pokládati to za znamení, tuší, že se někde něco zlého přihodilo, po případě určité osobě; vyptává se, a když shodne se okamžik smrti s okamžikem »znamení« (stalo se to prý ve stejnou dobu), je přesvědčen o působení duší na sebe do vzdálenosti. Když je možno telegrafovati bez drátu přes oceán, proč by nebylo možno i toto. Avšak, aby zkoumal přesně stav, v němž se sám nacházel, aby tu náhodnou shodu si vysvětlil svými myšlenkami o vzdálené osobě, aby zkoumal vliv obavy, touhy a obraznosti, k tomu se neodhodlá. Že by takovéto působení muselo býti možné i za jiných okolností a že je tisíce lidí, kterým se nic podobného nestalo, o tom rozumovati mu ani nenapadne. Jsou v Anglii, Švédsku a v Americe celé společnosti, které za úkol si vzaly sbírati podobné úkazy; ale čím více zpráv se hromadí, tím zřetelnější jest jich nespolehlivost. Vypravování jednotlivců nelze kontrolovati a tím pozbývá ceny pro vědu a závaznosti pro toho, kdo není naladěn věřiti.

Podobného druhu jsou úkazy protichůdství (Doppelgänger — dvojník), které mají záležeti v tom, že jedna a táž osoba současně může býti na dvou místech docela vzdálených, což by bylo vysvětlitelné jen nějakým rozdvojením bytosti lidské ve dvě části, které normálně spojeny jsou v jeden individuální zjev. Taková anekdota vypravuje se na př. o Byronovi; Goethe vypravuje sám, že viděl na cestě do Sesenheimu sama sebe; také v legendách o světcích podobné historky se čtou a podle nich Tolstoj v »lidových povídkách« vypravuje, jak šli tři poutníci do Jerusalema k božímu hrobu, jak jeden z nich nedošel, zdržev se konáním skutku milosrdenství a jak jej druzí dva přece viděli u hrobu božího kle-

čícího. My takové úkazy vysvětlujeme jako hallucinace a co tak vysvětliti se nedá, připisujeme na vrub fantasie zpravodajů, jichž zprávy vymykají se kontrole. Že to vypravuje ten a ten, není zárukou, že je to pravda.

Stejně soudíme o jasnovidství či prorockém zření budoucnosti.

Takovéto a podobné úkazy byly by bezvýznamnými, kdyby se jich právě nechápali ti, kdo si přejí míti dokázáno, co se vědeckým způsobem dokázati nedá. Psychologie především kritisuje věrohodnost zpráv a svou kritikou dokázala, že z oboru okultního vyloučeny byly některé úkazy, jež pokládány byly za záhadné a které docela dobře dají se vysvětliti zákony psychologie vycházející ze zkušenosti o úkazech obyčejných, jako je čtení myšlenek a úkazy hypnotismu.

§ 80. Hypnosa.

Hypnosou nazýváme stavy spánku ne nepodobné, které hlavně tím se liší, že nevyskytují se periodicky, aniž přirozeně z povahy organismu vyplývají, nýbrž že vznikají za podmínek uměle vzbuzených.

Ne všichni lidé jsou jich schopni; děti vůbec ne, ženy více než muži, procento udává se nestejně kolísajíc mezi 25—75. Ačkoli není vyloučeno, aby hypnosa sama se dostavila, přece jsou tu míněny jen ty případy, kde navodí se působením osoby jiné (hypnotisováním). Hypnotisování provádí se upětím pozornosti na pravidelné, dlouho se opakující dojmy, jako pohlížením na lesklý předmět, který jasností svou zacloňuje dojmy ostatní, jemným s počátku jen naznačovaným, pak zesilovaným potíráním spánků, čela, páteře, očí; pohyby rukou v bezprostřední blízkosti nepokrytých částí těla, čímž vzniká zvláštní dojem mrazení; někdy postačí vědomí, že něco neobyčejného se bude díti.

Tím uvede se osoba ve zvláštní spánek, jehož jest mnoho druhů pohybujících se mezi polosněním podobným dřímotě a hlubokou hypnosou, spojenou s bezcitností nebo nehnutostí (lethargie).

Nejcharakterističtější a nejzajímavější zjev hypnosy jest suggesce, ovládání duševní činnosti hypnotisovaného osobou cizí pouhou představou. Jako ve spánku jest i zde vůle ochromena; avšak co tam jen výjimkou, to zde se vyskytuje pravidlem, že osoba uspaná je strojem v rukou hynotiséra, jehož vůli takřka do sebe přejímá, cítíc, myslíc, představujíc, konajíc, co on chce a jak chce. Nejnápadnější úkazy této ochromené činnosti jsou:

a) Automatické vykonávání rozkazů. Hypnotisovaný vstává, sedá, svléká se, chodí, zlobí se na povel.

b) Napodobení pohybů. Tím se hypnotisovaný přiměje, že kouše cibuli, brambor, pije inkoust a p.

c) Vnucené hallucinace positivní. Hypnotisovaný domnívá se, že má v ruce růži, čichá k ní a v tváři obráží se dojem libosti; vidí psa a brání se jeho kousnutí; je v bitvě, bojuje a velí; cítí ránu a naříká bolestí, ba stává se dokonce, že tato domnělá rána zůstaví viditelné stopy na těle (stigma); mní se býti králem nebo otrokem a zůstane v té roli, dokud jej hynotisér neuvede v jiný obor představ; vítá cizího člověka jako bratra, pláče pohnutím.

d) Vnucené hallucinace negativní: nevidí, co má před očima; necítí bodání, řekne-li se mu, že ho to musí boleti.

e) Amnesie vzhledem k stavu bdělému, kdežto dvě hypnosy bývají spojeny spolu pamětí, takže pamatuje si dojmy z předešlé.

f) Posthypnotické vykonávání rozkazů. Na př. nařídí se hypnotisovanému, aby za dva dny něco vykonal, a skutečně vykonává rozkaz ten ve stavu bdělém buď přesně, anebo jeví snahu aspoň jej vykonati; jeví nepokoj a koná věci, jež si neumí vysvětliti a jež souvisí nějak s rozkazem v hypnose obdrženým.

Úkazy hypnosy známy jsou ode dávna, ale byly ještě tajemnější a fantastičtější rouškou obestřeny nežli úkazy snu. Název pochází od Angličana Braidea (r. 1842), kdežto Mesmer zavedl hypnotisování pode jménem magnetický spánek a užíval ho v léčení již v 18. století, vykládaje jej působením jakéhosi fluida imponderabilního, jež naplňuje celý svět a magnetem dá se vzbuditi. Nyní se věci věnuje veliká péče. Na jedné straně hledí se na jisto postaviti, co jest při všech těch zprávách o záhadných zjevech fakt nepopiratelný, aby se to vědecky vysvětlilo; na druhé straně zneužívá se úkazů hypnotických spolu s jinými k odůvodnění všelikých domněnek metafysických, jmenovitě o podstatě duše, o životě záhrobním a obcování s duchy. Spiritism zmocnil se jich a provozuje s nimi agitaci k získání stoupenců; avšak i v soudnictví a lékařství se hypnotismem zabývají; neboť v některých nemocech koná dobrou službu a některé zločiny byly prostřednictvím hypnosy spáchány.

Není pochyby, že jmenovitě suggesce jest psychologicky důležitá a že theorie musí ji hleděti vysvětliti. To je nejsnáze možno přirovnáním ke snu. Jako ve spánku, tak i zde jest ochromení vůle hlavní věcí, jenže v hypnose jsou oči otevřeny a jimi jest dán druhé osobě přístup k nitru hypnotisovaného. Dojmy zrakovými, jichž si osoba spící ovšem vědoma

není, vybavují se motorické představy tak, jako se to děje u napodobivých pohybů při plném vědomí a tím váže se reprodukce představ, která ve snu obyčejném jest úplně libovolná, na obraz pohybů těch u osoby druhé.

§ 81. Choroby duševní.

Choroby duševní jsou na rozdíl od chorob tělesných ty, které podmíněny jsou nepravidelným utvářením neb nepravidelnou funkcí organismu tak, že mají za následek trvalou nepravidelnost duševní činnosti, označující se především změnou představy osobnosti. Mohou se děliti na defekty a celkové choroby.

D e f e k t y vyznačují se jednostranným nedostatkem nějaké duševní funkce. Tím se sice též způsobuje nepravidelnost celková, ale příčina její jest zřejmá.

Sem patří nemoci paměti a přerušovaná schopnost řeči, o nichž byla zmínka učiněna v § 35. V slabších případech nejsou chorobou duševní, teprve když vystupují znatelněji, mají vliv na celek duševní činnosti; neboť berou člověku nejdůležitější podmínky nerušené činnosti duševní a nerušeného vývoje jejího. Zvláštní důležitosti nabývají úkazy tyto tehdá, když zároveň zřejmá jest fysiologická jejich příčina, neboť tím se osvětluje poměr stavů duševních k fysiologickým, čehož žádným experimentem dociliti nelze. Tak jest úbytek paměti spojen se změnou hmoty mozkové a je symptomem úbytí mozkových a následkem ochrnutí mozku. Případy afasie, anarthrie a pod. souvisí s částečnou deformací mozku a středisk mluvních.

K c e l k o v ý m chorobám duševním počítáme nervosnost, blbost a šílenství v různých stupních.

N e r v o s n o s t jest nemírná citlivost nervů vůči dojmům vnějším, takže snadno způsobuje affekty. Jest provázena rozrušením organismu, což jeví se v neklidném zevnějšku těla i zvláštní barvou pleti. Bývá následkem některých chorob (rheumatismu, horečky, hysterie); příliš výlučného zabývání se jedním oborem představ; pak příčin mesologických, t. j. nevhodných podmínek životních.

Nervosnost jest vlastní době naší a důkazem nepřirozeného způsobu života, zkažených poměrů společenských. Nedostatečná péče o zdraví tělesné, přemáhání sil duševních, přelidnění a následek toho zimničná konkurence, touha po požitku, nechuť k práci hmotné způsobují neklidný vír dojmů, jenž nepopřává oddechu a mysl ponenáhlu rozrušuje. Rychle a snadno žíti je požadavkem naší doby, žijeme tedy rychle a nepřirozeně.

Nejsmutnější znak nervosnosti naší doby jest rozšířená náklonnost

k samovraždě, která vzniká většinou z nepřirozené rozčilenosti. To, co činí cenu života, představy, jež máme činiti ideálem svého konání, jež jsou vrcholem vývoje, jsou u samovraha tak slabé, že nedovedou utlumiti vzruch vášní a náruživostí čistě egoistických. Život, jenž neskýtá příjemností, jest samovrahu břemenem; povinnost, jež vyplývá z uvědomění poměru jednotlivce k celku (k vlasti, k lidstvu), nemá pro něho ceny; vlastní osobnost, jestliže nemůže se povznésti na úkor jiných, jest mu ničím. Proto jest samovražda čin nemravný, a nervosnost, jež k ní vede a mimo to dává vznik vášnivým citům egoistickým, jest znemravnělost.

Změnou podmínek nepřirozeného vývoje a zvláště větší péčí o zdraví tělesné možno vzmahání se nervosnosti činiti přítrž. Jednotlivec proto měj vždy na zřeteli staré, ale pravdivé slovo: Mens sana in corpore sano.

B l b o s t jest otupělost duševní činnosti spojená s nevyvinutou představou osobnosti. Blbec není schopen vyšších úkonů duševních, jestliže v stav ten uveden byl na vyšším stupni vývoje, ani vývoje schopností normálních, jestliže stav ten je vrozený. Jest obyčejně následek nezřízeného ukájení náruživostí a objevuje se mnohdy teprv u potomků. Jest to kletba znemravnělosti, kterou trpí duše nevinné a pomyšlení to mělo by prostopášníky odstrašiti od jich počínání. Blbci mají zvláštní habitus a výraz tváře, zvláště se poznají podle mdlých, jakoby vyhaslých očí, ospalosti a netečnosti; těla bývají jinak zdravého a silného.

Š í l e n s t v í nedá se přesně vymeziti. Proti blbosti jeví činnost nepřirozeně stupňovanou, ale vůle jest ochromena, tím se liší též od nervosnosti. Dají se tu rozeznati dva hlavní druhy. Předně b l á z n ě n í, jemuž jest vlastní utkvělost některých představ, které tak jsou silny, že všechen mechanismus mysli ovládají a člověka pudí k činnostem z nich plynoucím proti všem zákonům logickým. Blázen je takřka začarován v kruh představ těch a jest jim vydán za hříčku. Známy jsou v lékařství pod jménem fixních idei.

Druhý druh jest z b ě s i l o s t, jež dostavuje se vášnivými výbuchy občas, až vyčerpavši sílu životní přivodí smrt. Náruživci propadají zběsilosti, citlivůstkáři tichému šílenství. Nervosnost jest bohužel rovněž úrodná půda pro tyto abnormální úkazy.

Smutné tyto zjevy ukládají lidstvu, aby poznávajíc jejich příčiny, hledělo je zameziti. Jednotlivci pak jsou výstrahou, aby si chránil zdraví, nejcennějšího statku, a vzpružinou k plnění nejvznešenějšího zákona mravního, lásky k bližnímu.
